Karády Viktor

Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

6. kötet.

A sorozat kötetei:

1. Nagy Péter Tibor: Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa. (2011)
2. Fekete Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940. (2012)
3. Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: Bölcsészek és tanárok a 19-20. században (2012)
4. Victor Karady: Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalités et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne (2012)
5. Karády Viktor – Nagy Péter Tibor: Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20 századi Magyarországon (2012)
6. Karády Viktor: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok (2012)

Karády Viktor

ALLOGÉN ELITEK A MODERN MAGYAR NEMZETÁLLAMBAN

TÖRTÉNELMI-SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Wesley János Lelkészképző Főiskola
Theológus és Lelkész Szak
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont
Budapest, 2012

Most of the research underlying the studies of this book has benefited from the funding of the European Research Council, (grant 230518) in the framework of the project ’Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe. (The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison - cc. 1900-1950)’. See http://elites08.uni.hu. The TEMKA foundation has supported the publication.
A kutatások nagyrésze, mely az itt közölt tanulmányok alapját képezi, az Európai Kutatási Tanács 230518 sz. projektje keretében kerültek megvalósításra : ’Vegyes kulturális hátterű elitek, rendszerváltozások és társadalmi krizisek a nemzetiségi és felekezeti szempontból megosztott Kelet Európában. (A Kárpát-medence és Baltikum összehasonlító elemzése 1900-1905). L. http://elites08.uni.hu. A könyv kiadását a TEMKA Alapítvány támogatta.

ISBN 978-615-5048-16-6

ISSN 2063-6733
Felelős kiadó: Iványi Gábor

Tartalom

Előszó
89

Zsidóság és antiszemitizmus a modernizálódó Európában **113**

A zsidóság társadalmi arculata Budapesten a vészkorszak előtt **1921**

_*Népesedés és lakóhelyi elhelyezkedés* - 224...

’Természetes’ népmozgalom
268

Identitás, akkulturáció, beilleszkedés
313

Rétegszerkezet és ’polgárosodás’
379

Művelődés, iskolázottság.
435

A vidéki zsidóság a vészkorszak előtt
4951

Zsidó polgárság a magyar fővárosban
5961

Egyenlőtlen polgárosodás a bűnelkövetés felekezeti adatainak tükrében a 20. század eleji Magyarországon _**703**

A névmagyarosítás mint allogén elit-csoportok érvényesülési és mobilitási stratégiája a honi etnikai mező erőterében 847~~7~~

Bevezető megjegyzések 84~~7~~

Névváltoztatások és nemzetiségi erőtér 87~~90~~

A névmagyarosítások asszimilációs szerepkörei 91~~94~~

A névmagyarosítások egyéb társadalmi funkciói 95~~8~~

Végszó 101~~4~~

~~*Irodalom*~~

Zsidóság a vészkorszakban. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához 103~~7~~

Demográfia, reprodukciós események és stratégiák 105~~8~~

Rétegeződés, társadalmi helyzet 108~~12~~

Öndefiníció és identitásstratégiák 112~~6~~

Az értelmiség magyarosodása a dualizmus korában 118~~23~~

Az iskolázás területi és vallási egyenlőtlenségei a kései dualizmus alatt 132~~7~~

Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél 145~~51~~

Bevezetés a témakörbe 145~~51~~

Elméleti kérdésfeltevések és az adatbázis 147~~53~~
Módszertani meggondolások 152~~8~~
Az egyenlőtlen teljesítmények általános dinamikája 156~~62~~
A jó tanulás szociológiai értelmezése a szellemi tantárgyakban 161~~7~~
A sikeresség logikája tornában 168~~74~~

A numerus clausus és az egyetemi piac 175~~81~~
Az indokrendszer összetevői 175~~81~~
A hatásmechanizmus számai 183~~9~~

A~~z egyetemi peregrináció~~ kelet-nyugati egyetemjárás logikája Európában a második világháború előtti fél évszázadban 192~~9~~
Történelmi áttekintés 192
1. A nemzetközi egyetemi piac egyenlőtlenségeinek, az oktatási kínálat mennyiségi és minőségi különbségeinek logikája 201~~8~~
2. Az elit rétegek modernizációjának logikája a félfeudális államokban 205~~12~~
3. A belső egyenlőtlenségek és a modernizáció konfliktusai

a feltörekvő országokban: a társadalmi kirekesztettség logikája
208~~15~~
4. A földrajzi, kulturális és az identitásokban fennálló távolságok és közelségek logikája
214~~21~~
5. A jelképes funkciók és a Nyugat kulturális kínálatának vonzástényezői
217~~24~~
6. A nyugati és más egyetemek növekedésének belső logikája.
221~~8~~
7. A hatalmi politika és a fejlett országok közötti kulturális verseny logikája
225~~32~~

Diaszpóra lét és regionális iskoláztatási egyenlőtlenségek a Habsburg zsidóságban
231~~9~~
Magyar diaszpórák 1919 előtt
232~~40~~
Zsidó diaszpórák Európában
235~~43~~
A zsidó túliskolázás funkciói és következményei
238~~46~~
Iskolázottság és egyenlőtlen modernizáció
~~249~~

241

Előszó

Ezek a tanulmányok az utolsó néhány év termései. Mindannyian közvetlenül vagy közvetetten egy nagy volumenű nemzetközi kutatási vállalkozás legelső eredményeihez kapcsolódnak, melynek fő témája az etnikai-vallási kisebbségek szerepe a szakértelmiség és más igazolt műveltségű elitcsoportok kialakulásában és képzésében a többkultúrájú közép- és kelet-európai nemzetállamokban a szocialista rendszert megelőző fél évszázad vagy még ennél is hosszabb korszak alatt. A projektbe betervezett nagyszabású prozopográfiai vizsgálatok, melyek hat, történelmileg változó határú nagyrégióra terjedtek ki (Erdély, Észtország, Lettország, Magyarország (az 1919 előtti és utáni államterületen), Szlovákia és Vajdaság) az Európai Kutatási Tanács (*European Research Council*) nagylelkű támogatásával valósultak meg. Feldolgozásuk elkezdődött és folyamatosan realizálódik.

Az itt közölt tanulmányok kötetbe gyüjtését mégsem a projekt konkrét kutatási eredményeinek nyilvánosságra hozatala motiválta. Ezeknek az eredményeknek a megjelenését részben a jelen sorozat keretében készítjük elő (lásd a sorozat egyéb köteteit), részben – elsősorban angol nyelven – a Középeurópai Egyetem Történelmi Tanszéke égisze alatt működő *Pasts Inc. Centre for Historical Research* tervezett külön sorozatában (*Research Reports on Central European History*) amelynek fő profilját éppen különböző tematikus kutatási jelentések kiadása képezi az elitképzés témájában. A jelen kötet írásai inkább esszé jellegűek, bár rendre empirikus dokumentációra,

történelmi jelzésrendszerekre támaszkodnak, és azokat a nagyobb kérdésköröket vannak hivatva elemezni, melyek az elitképzés társadalmi konfliktusait kisérték.

Ezek között a Kárpát-medencében, de a Habsburg Monarchia egyéb tartományaiban is, nem beszélve a cári Oroszországról vagy Romániáról, központi helyet foglalt el a zsidó és nem zsidó népességek közötti feszültségek sokasága. Ezeknek leglátványosabb objektivációját kétségtelenül az 1870-es évektől kezdődően szerveződő politikai antiszemitizmus mozgalmai nyújtották, mint ahogy ezt a hírhedt, világvisszhangot kiváltó tiszaeszlári vérvád-per is illusztrálta. De ehhez a témavilághoz kapcsolódnak a mindennapi zsidóellenesség jelenségei is valamint a zsidóság gazdasági-szakmai elhelyezkedését és mobilitási lehetőségeit messzemenően meghatározó ‘társadalmi szerződés’ következményei. Ezeknek egyik alap feltétele – még a viszonylag liberális kelet-középeurópai és balkáni államokban is (mint amilyennek a kiegyezés utáni Habsburg Monarchia számított) – a zsidók többé-kevésbé teljes kizárása volt a közhatalmi pozíciókból és a közhatalmak által ellenőrzött értelmiségi tevékenységek piacairól. Ennek fejében azonban ezek az államok vallásszabadságot, egyenlő polgári jogokat és teljes jogbiztonságot biztosítottak az emancipációval a helyi zsidóságnak, míg Oroszország és Románia az Első Világháború végéig még ezt sem. A témát érintő kötetben elkerülhetetlen volt, hogy a zsidó-nem zsidó konfliktushelyzet keresztény vallási és történelmi gyökereihez visszanyúlva kíséreljük meg az egyenlőtlen modernizáció vagy polgárosodás által felerősített – ha nem is generált – modern antiszemitizmus látleletének felállítását.

A témához szorosan kapcsolódik annak tárgyalása, hogy a helyi zsidó csoportok milyen gazdasági-társadalmi helyzetet vívtak ki maguknak Magyarország régi rendszerbeli modernizációjának fővárosi központjában egyrészt, vidéken másrészt. De

az egyenlőtlen polgárosodás mögött más fontos társadalomtörténelmi folyamatok is húzódtak, amelyek zsidókat és nem zsidó allogéneket különbözőképp érintettek. Ilyen volt a névmagyarosítás assimilációs stratégiája, ami – tudjuk – virtuálisan minden idegen nevet hordozó aggregátum előtt nyitva állt, mint a nemzetállam elvárásainak, a hozzá való lojalitásnak szimbolikus eszköze, de amellyel az iskolai mobilitás csúcsára kerülő zsidó egyetemisták például sokkal gyakrabban éltek mint a többiek, az idevágó oknyomozó tanulmány tanúbizonysága szerint. Még a csoport-sajátos deviancia – a bűnözési szokások – területén is megfigyelhetők markáns eltérések zsidók és keresztények között. Az előbbieknél majdnem teljesen hiányoztak a kései dualizmus korában erre vonatkozó statisztikai demonstrációnk alapján a fizikai erőszakkal járó bűntények (kivéve talán a polgári asszimilációban, ha marginálisan is, de szerepet játszó párbajvétség területén). A kontrasztként vizsgált katolikus bűnelkövetőknél éppen ezek az erőszakos bűnfajták domináltak.

Ide tartozik az is, hogy egyes allogén hátterű diákcsoportok – elsősorban a zsidók és a német eredetűek – iskolai teljesítményei messze meghaladták a magyar vagy egyéb etnikai gyökerűek átlagát. Ezt könyvünkben a dualista kor fiú érettségizői által a főbb tantárgyakban elért jegyek statisztikai elemzésével foglalkozó tanulmány igazolja egy teljes körű prozopográfiai adatbank alapján. Maguk a zsidóság különleges iskolai teljesítményei, amelyekkel a modernizáció előrehaladásával adataink szerint egyre markánsabban megelőzték a velük itt egyenlő versenyhelyzetben és virtuális konkurenciában lévő, egyaránt a művelt középosztályba igyekvő csoportokat, a honi társadalomban egyre súlyosabb konfliktushelyzet generálásához járultak hozzá. A zsidógyűlölet ideológiai töltetével régtől felszerelt s az 1918-19-es forradalmak után hatalomra került jobboldal ezt – későbbi szóhasználattal - fasiszta

típusúnak minősíthető jogfosztással, a *numerus clausus*-szal igyekezett saját előnyére eldönteni. Az idevágó tanulmány jól mutatja azonban, hogy a jogfosztó törvényt a különböző főiskolai intézmények igencsak eltérően alkalmazták. Némelyek még akkor is betartották, amikor hivatalosan nem is vonatkozott rájuk, mások viszont inkább kiskapukat kerestek azért, hogy elkerüljék teljes körű érvényesítését.

A kötet utolsó kísérleti írásai kitekintenek a honi viszonyokból s európai illetve közép-európai távlatba helyezve érintik a viszonylagos zsidó túliskolázás kérdéskörét az allogén vagy egyéb ‘idegen’ diákság főiskolai keresletének tükrében Nyugaton, illetve a Habsburg Monarchia Lajtán túli részén. Érdekes ugyanis pontosan tisztázni, hogy a maximális iskolai befektetések keresése mennyire képezték a közép- és kelet-európai zsidóság sajátos felemelkedési és modernizációs taktikáját az asszimiláció korában, illetve mennyiben érintettek más csoportokat is. Erre a kérdésre ad igen demonstratív választ az 1890-es években meginduló nagy kelet-nyugati egyetemi peregrinációs mozgalom motívumainak tételes vizsgálata. A kérdést helyi, regionális megközelítésben tárgyalja a Habsburg Birodalom területén a kötet utolsó esszéje. Ebben egyértelmű – statisztikailag megalapozott - bizonyítást nyer a felső iskolázás térnyerésének szoros kapcsolata a helyi zsidó népességek modernizációs szintjével, illetve azzal, hogy milyen mértékben fogadták vagy utasították el a polgárosodó középosztályokba való integrálódás kollektív stratégiáját, akkor is, amikor – mint az értelmiségi foglalkozások legtöbbjében – ez nyelvi és művelődésbeli akkulturációval, identitás-módosítással, legalább részleges ’önfeladással’ járt együtt.

~~t.~~

Zsidóság és antiszemitizmus a modernizálódó Európában

A[1] téma könyvtárakra rúgó irodalmából itt csak néhány lényeges részletre lehet emlékeztetni, melyek fogódzót vagy keretet nyújthatnak a modernkori zsidógyűlölet intézményesített formái, nevezetesen a politikai antiszemitizmus értelmezéséhez. E mondatban máris két megkötésre kell felfigyelni. Az antiszemitizmus ’magyarázatáról’, valamiféle ok és oksági kapcsolatokról itt nem lehet szó. Másrészt a politikai antiszemitizmus a zsidóellenes kollektív indulatoknak és mozgalmaknak egy formája csupán, ami – igaz – rendre ráépül másfajta (felekezeti, vallási, alkulturális vagy szakmai-gazdasági indokoltságú) ellentétekre zsidók és *egyes* nem zsidó csoportok között.

Még az itt megkísérelt sommás elemzésben is fontos visszatérni a keresztény társadalmak premodern történelmi helyzetéhez, többek között azért, mivel a judeofóbia magukat leginkább ’modernnek’ vagy akár ’poszt-modernnek’ (például anti-cionistaként) definiáló modelljeiben is könnyen fellelhetők a zsidógyűlölet legarchaikusabb, sztereotiipikus és a-historikus (a történelmi helyzettől függetlenített) utalásai. Márpedig ezek majdnem kizárólag a kereszténységhez kötöttek s a muzulmán világban – így a délkelet-Európát a 19. század utolsó harmadáig nagyrészt uraló Ottomán birodalomban – nem játszottak hasonló szerepet.

A nyugati zsidó diaszpóra úgyis elsősorban az időszámítás utáni harmadik század végén keresztény államvallást felvevő római birodalom területén helyezkedett el. Ezután a feudálisként ismert államok

[1]?-Korábbi verzió : *Kritika*, 2011 március.

Antiszemitizmus és modernitás

és az Egyház összefonódása következtében a másvallásúak eleve alávetett helyzetben rekedtek ki az adott társadalmi hierarchiákból. Ez a rendszeren kívüliség sajátos jogállással, adófizetői túlterheltséggel, szakmai, lakóhelyi, érintkezésbeli, ruházati, közlekedési s persze vallási jellegű szabályokkal, főképp tilalmakkal volt körülbástyázva. E kirekesztettségnek a zsidóság g sszempontjából kétfajta lényeges elemét kell számba venni. Egyrészt globálisan egyedi (a Krisztus-gyilkosok leszármazottjainak kijáró) teológiai stigma sújtotta őket, bár ugyanez az Egyház ’ószövetségi’ öröksége révén elvben bizonyos, ugyan nem mindig érvényesülő de mintegy hivatalos (pápai, püspöki) védettséget is biztosított számukra. Másrészt a keresztényeknél tiltott hitelnyújtási funkcióik gazdasági elitjüket különös, néha egyenesen privilegizált helyzetbe, pénzügyi hatalomhoz juttatta. A társadalmi térben így, mint megvetett és kiközösített idegenek, de egyben beláthatatlannak tűnő gazdasági és feltehetően egyéb (okkultnak képzelt) hatalom – s ezért potenciálisan közveszélyes - képviselőiként jelentek meg. Mindez hivatkozási alapul szolgált a középkori zsidóüldözésekhez. A keresztes hadjáratok kezdete (11. század vége) óta elszaporodó tömeggyilkosságok mellett ez főképp a zsidó hitelezők rendszeres zsarolásával, sztereotip rágalom-fantazmák kialakításával (mint a kútmérgezési vád, az ostya-megszentségtelenítési vád vagy a napjainkig felbukkanó vérvád), valamint az őket megcélzó bűnbakképzés valóságos intézményesülésével járt. Ezek legsúlyosabb történelmi előfordulásának példáját talán a zsidók felelőssé tétele nyújtotta az európai népességeket a 14. században megtizedelő pestisjárványért. A véres üldözések és a stigmatizáló elképzelések a zsidók veszélyességéről (melyek továbbra sem idegenek a modern antiszemiták agyszüleményeitől) azt eredményezték, hogy a zsidó közösségek egyes szórványoktól eltekintve Nyugat-

Antiszemitizmus és modernitás

Európában a 13. századtól kezdve fokozatosan megszűntek, a legtöbb államból egyszerűen kitiltották (kiűzték) őket, s a fennmaradók túlnyomóan a nagy kiterjedésű lengyel-litván államszövetségben (jiddis nyelvű askenázok) illetve az Oszmán birodalomban (jórészt spanyol ajkú szefárdok) találtak otthonra.

A középkori örökség mindenesetre messze hatóan súlyos volt e téren, amennyiben meghonosította a csoportnak azt a meghatározását, hogy a zsidók olyannyira kívülállók, annyira ’mások’, hogy nemcsak ki lehet zsákmányolni, zsarolni, elűzni vagy esetenként tömegesen (pogromszerűen) kirabolni őket, de másfajta erőszakot gyakorolni, akár gyilkolni is lehet közöttük, legalábbis a hasonló gaztettek normálisan elvárható társadalmi szankcionálása nélkül. A nácik tulajdonképpen ezt a keresztény középkorból a kollektív tudatalattiban megőrzött, beállítottságbeli örökséget emelhették gátlástalanul, nagyobb ellenállás kockázatától mentesen a nyilvános államideológia szintjére. A zsidóellenes erőszak társadalmi elfogadottságának, legalábbis elfogadhatóságának, mintegy legitimitásának hagyománya a középkori kereszténység terméke.

Annál inkább, hogy ez a túlterhelten judeofób keresztény hagyomány és gyakorlat az Újkorban sem szűnt meg. A reformáció főáramlatai, miután kiderült, hogy a zsidók többségét nem vonzza az újfajta kereszténység sem (ez Luther írásaiban egyértelműen tükröződik), olykor a katolikusokon is túltettek a zsidók kirekesztésének hirdetésében. Mégis, a harmincéves vallásháborút lezáró ún. westfáliai béke (1648) mely máig kihatóan véglegesítette Nyugat és Közép-Európa felekezeti megosztottságának földrajzi kereteit, majd a katolikus ellen-reformációnak több helyütt (például Erdélyben vagy a magyar királyságban) korlátolt sikere, az érintett társadalmak politikai napirendjére tűzte a kisebbségi felekezetek megtűrése, a vallási tolerancia kérdését. E mellett egyes szélsőséges, ’zsidózónak’ is tekintett protestáns közösségek (mint az

Antiszemitizmus és modernitás
angol puritánok, általában az antitrinitáriusok, nálunk az erdélyi unitáriusok s még inkább a szombatosok) hitük ószövetségi gyökereit hangsúlyozva tudatosan közeledtek a zsidókhoz nemcsak teológiai tételeikkel és gyakorlatukkal, de valamelyest a társadalmi térben is.

A felvilágosodás filozófusai a tolerancia igényét kiegészítették a természetjog diktálta állampolgári egyenlőség és az alapvető emberi jogok biztosításának követelményeivel, melyeket aztán a francia Forradalmi Nemzetgyűlés egyetemes szintre emelt (1789 augusztus). Mindezeket a közjogi alapelveket, anélkül hogy megfogalmazóikat sokszor bármiféle filoszemita érzelmek ösztönözték volna, sőt – nem kisrészt az archaikusnak s egyben partikulárisnak tekintett ('állam az államban') zsidó hitközségi szervezetek felszámolása céljából – a zsidókra is kiterjesztették. Az amerikai alkotmányban rögzített hallgatólagos emancipáció után a zsidók polgári jogegyenlőségét a két idevágó francia törvény (1790 és 1791), explicit módon a világon legelőször, úgy rendezte egyik ideológus pártolója szerint, hogy „a zsidóknak egyénileg mindent jogot meg kell adni, de mint népcsoportnak semmit". Az így megvalósuló feltétel nélküli jogkiterjesztés Nyugat-Európában a zsidók emancipációjának hol gyorsan (Hollandia, majd Belgium és Itália) hol fokozatosan (Anglia, skandináv országok) megvalósuló nyugat-európai alapelve lett. Tudjuk, Közép- és Délkelet-Európában ugyanez a folyamat általában később, vargabetűkkel, konfliktusok árán és mintegy 'feltételesen' - a zsidó asszimiláció ellenértéke gyanánt (Németország, Habsburg birodalom) - vagy egyenesen a nyugati hatalmak nyomására (Balkán államok) valósult meg. A cári birodalom és az egyesült Románia formálisan az első világháború végéig (Oroszország az 1917-es februári forradalomig) késleltette a teljes emancipáció törvénybe iktatását. Ráadásul míg Nyugaton az emancipáció a legtöbb addig érvényben lévő zsidóellenes megkülönböztetést ténylegesen felszámolta (például az iskolázás piacán vagy a

Antiszemitizmus és modernitás

közszolgálati, közüzemi, politikai és katonatiszti pályákon), addig egyebütt ez (sok helyütt a kommunista rezsimig bezárólag) sohasem volt teljesen így. Ezek az eltérések azonban már a nemzetállam-építés körülményeinek geo-politikai különbségeire vezethetők vissza, melyek új helyzetet teremtettek a judeofóbia modern formáinak kibontakozása számára is.

A nemzetépítés programjának legfőbb elemei az állampolgárok jogi egyenlősége mellett – sommásan leírva - a népképviseleti (parlamenti) kormányzásban, a három államhatalmi kompetencia (törvényhozás, adminisztrációs vagy törvény-végrehajtó valamint jogszolgáltatási vagy bírói hatalom) elválasztásában és függetlenségében, a kultúrnemzet-ideológia diktálta nyelvi-kulturális egységesítési törekvésekben (melynek leghatékonyabb közvetítője az iskolarendszer), végül egy sor, a nemzeti közösséget kifejezni és főképp narcisztikusan magasztalni hivatott aktusban, kollektív gyakorlatban és intézményben (zászló, himnusz, nemzeti jelképtár, ünnepek, ünnepségek, ünneplések, kulturális létesítmények, egyetemek, emlékhelyek, stb.) öltöttek testet. A modern nemzetállamok születésének folyamatát gazdasági téren szabadpiaci kapitalizmus kialakulása kísérte. Ennek az összefüggésnek legfontosabb eleme az, hogy a nemzetállam politikai modernizációjával együtt járt a feudális gazdasági-szakmai tilalmak, privilégiumok, merevségek és megszorítások felszámolása, ami aztán az e tekintetben kiváltképp hátrányos helyzetű zsidókat is többé-kevésbé a többiekkel azonos eséllyel bocsájtotta mindenfajta társadalmi önérvényesítés – a vagyonszerzés, a vállalkozói kreativitás, a szellemi tőkegyűjtés, stb. immár szabad versenyes pályáira.

A zsidók integrálása a nemzetépítő társadalmakban kétfajta konfliktus lehetőségét rejtette magában, mégpedig gyakran ott is, ahol a formális egyenjogúsítást nagyobb zökkenők nélkül sikerült véghezvinni. Egyrészt a középkori örökségből

Antiszemitizmus és modernitás

áthagyományozódott köznépi judeofób agyrémek (*kimériák*) éppúgy mint a teológiai antijudaizmus elemei a felvilágosodott elitek által megfogalmazott egykori remények és elvárások ellenére a csak vontatottan s egyenlőtlenül világiasodott európai társadalmak nagy részében továbbéltek. Másrészt azonban, anélkül hogy az előbbieket teljesen felülírták volna, éppen a Francia Forradalom óta újfajta s immár (Max Weber értelmében) cél- és érték-racionális, tényleges és újfajta társadalomtörténelmi fejleményekre reflektáló zsidóellenes toposzok, vádak és félelmek láttak napvilágot. Igaz, ezeknek a konkrét kidolgozása már rendre elszakadt a társadalmi valóságtól s valóságelemek sokszor fantasztikusan túldimenzionált és torzult egyvelegeit produkálta. Mindezt aztán az 1870-es években zászlóbontó politikai antiszemitizmus igyekezett rendszerbe állítani, illetve az ezzel párhuzamosan és összefüggően megfogalmazott (általában szociál-darwinista alapon nyugvó) fajelmélet. Már itt hangsúlyozni kell, hogy a kettő – az átörökített judeofób fantazmák és a zsidógyűlölet szociologizáló racionalizálásai – gyakran a legutóbbi időkig képesek voltak harmonikus egységre jutni, egymást kiegészítve a modern antiszemitizmus kelléktárában (bár legtöbbször eltérő rétegek és kultúrmiliők szolgálatában).

Megkísérlem itt felvázolni a modernkori zsidóellenesség legfőbb ilyen ’racionális’ utalási pontjait. Előre hangsúlyozom, hogy mindezek mögött legtöbbször kitapintható, sajátos csoport-érdekek húzódtak, legalábbis ilyen csoport-érdekekről kidolgozott elképzelések, melyeket azonban itt nincs hely bemutatni. Öt nagyobb téma-csoportot lehet megkülönböztetni.

Az első és talán legáltalánosabb ilyen reprezentációs komplexumot az összeesküvés-elméletek alkották. Egyes ellenforradalmi ideológusok már a Francia Forradalmat is a zsidó machinációk számlájára írták, miután a forradalmi nemzetgyűlés

Antiszemitizmus és modernitás

megszavazta az emancipációs törvényeket. A toposz aztán fel-felbukkan a 19. században s a cári titkosszolgálat máig hatásos hamisítványában, a hírhedt, mára már a legtöbb írott nyelvre lefordított *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*-ben (1905) érte el kidolgozásának történelmi paroxizmusátcsúcsát. Utalási pontja kettős volt. Egyrészt maga a diaszpóra, t.i. hogy a zsidók 'mindenütt' jelen vannak, másrészt, hogy gazdasági és egyéb hatalmi gócokat alkotnak. Innen a fantazma, hogy okkult, végső soron világhatalmi törekvések szervező ágensei.

Az összeesküvés-elméletek hitelképessége jelentős mértékben azon nyugodott, hogy a korai kapitalizmusban a korábbi 'udvari zsidók' – a feudális államok hitelszervezői – sokhelyütt modern bankárdinasztiákat alapítottak s nagyrészt vállaltak a kapitalista gazdaságban nélkülözhetetlen hitelintézmények kiépítésében. Ezt a tevékenységet s a vele járó pénzpiaci státuszt a 19. században a Rothschild család vállalkozásainak sikere fémjelezte. Az általánosnak fantáziáltazmált 'zsidó gazdagság' („a bőrük alatt is pénz van") kevésbé elvont vagy távoli utalási pontja az is lehetett, hogy a feudalizmusból kiemelkedő zsidóság szakmai rétegeződésében (éppen a korábbi gazdasági korlátozások folytán) túlnyomó szerepet játszottak a kereskedelem és a hitelügyletek. Ha egy zsidónak tőkéje volt, ez elsősorban pénztőke vagy más trezorizált mobiltőke lehetett (ékszer, arany, stb.), annál is inkább, mivel tartós tőkebefektetéseket (föld vagy házvagyon) az emancipáció előtt nemigen engedélyeztek számukra. Ehhez kötődik egyébként a zsidók modern antiszemita társadalmi meghatározásának több más mozzanata is, a 'paraziitizmus' (mert kerülik a 'normális' fizikai munkát) és hogy kizsákmányolják a keresztényeket ('vérszívó' pióca-fantazma).

A zsidóktól való félelem (néha még pozitív felhangokkal is), attól is lábra kaphatott, hogy az emancipáció fázisába jutott zsidóság (gyakran még a

Antiszemitizmus és modernitás

formális jogegyenlőség kimondása előtt) látványos szakmai-gazdasági mobilitási, felemelkedési, azaz siker-képességet mutatott fel. Ez különösen így volt ott (mint a Habsburg Birodalomban vagy attól nyugatabbra a 18. század végétől), ahol a korábbi mobilitási tilalmakat a városiasodás, az iparalapítás és az iskolázás területein viszonylag korán feloldották. A zsidók munkakészsége és képessége, vállalkozói erényei, iskolázási hajlandósága és tanulmányi eredményei mindenütt feltűnést keltettek. Ugyanakkor félelmet is attól, hogy gazdasági-szakmai fölényhelyzetbe juthatnak gyengébb teljesítményű keresztény pályatársaik rovására. Ez a toposz az egyenlőtlen polgárosodás és modernizáció témájára utal, amely az egész közép- és kelet-európai fejlődés egyik alapjelensége s melynek objektivációi megfigyelhetők a legtöbb zsidókat és nem zsidókat szembesítő szabadpiaci versenyhelyzetben (például az iskolázásban). Az ilyen típusú félelmek könnyen csaphattak át nyers érdekérvényesítési (rablásnak is mondható) törekvésekbe egyes szakmákon belül. A keresztény pályatársak számára a konkurenciában ’erős’ zsidók intézményes kiszorítása piaci részesedésük azonnali növelését, piacképességük gyors (s erőfeszítések nélküli) javulását eredményezhette.

Volt azonban a zsidó ’túlpolgárosodásnak’ egy másik judeofób kidolgozási lehetősége is, az általános vagy elvi anti-modernizmus, melynek sajátos változatát képviselte mind az anti-kapitalizmus, mind az anti-kommunizmus. Elég volt például (mint ahogy ez a fiatal Marx majd később Sombart és mások tették) azonosítani a zsidókat a kapitalizmussal, s általában a ’modern zsidókat’ a modernitás megtestesítőivel, hogy a kapitalizmus és a modernség visszautasítása egybefonódjon zsidóellenes indulatokkal. Részben ebből eredeztethető (az összeesküvés-jellegű elképzelések mellett) az a kollektív bűnbak funkció is, mellyel a politikai antiszemitizmus egyszerű (manicheista, ’fekete-fehér’) magyarázatot talált a

~~Antiszemitizmus és modernitás~~

modern világot megrázó társadalmi krízisekre, a világháborúkra (s főképp azok elvesztésére, lásd az 1919 utáni 'hátbaszúrás-legenda' Közép-Európában), a gazdasági válságokra vagy a kommunizmusra.

Végül a nemzetállam-építés egyik sarkalatos eleme volt a népesség kulturális homogenizációja és integrálása a nemzetideológia égisze alatt. A zsidók kétféle módon reagálhattak erre az asszimilációs kihívásra. Vagy úgy, hogy visszautasították (mint ahogy ezt keleten a hagyománytartó~~z~~ ortodoxia egy része tette) s evvel automatikusan kiváltották az asszimiláltatlanság s az így demonstrált 'nemzetidegenség', s következésképpen a 'nemzetellenesség' vádját. Az 'idegenszívűség' toposza a kódolt antiszemitizmus napjainkban sem ismeretlen nyilvános alakváltozata. Vagy úgy, hogy elfogadták ezt s evvel egyben lehetőséget adtak több formában történő gyanúperbe fogásuknak. Ez utóbbiak vádpontjai a tökéletlen vagy felszínes akkulturáció– és a túlságosan sikeres de nem tényleges, 'színlelt' azonosulás és integráció között ingadoztak. ~~(~~Innen manapság nálunk az 'idegenszívűség' alig kódoltan antiszemita jobboldali toposza is (~~.~~mely éppen cinkosságra ingerlő rejtettségével nyer különös hangsúlyt) A romantikus nacionalizmusok majd mindenütt alkalmazták az a tételt, hogy a zsidók 'tulajdonképpen' sohasem lehetnek 'igazi' nemzettagok. Ezt hordozza tágabb értelemben a~~ – a~~ N~~n~~émeth L~~l~~ászló-féle~~i~~ 'jöttmagyarság' fogalma is ~~mintájára~~. Az igazi nemzettagsághoz ugyanis egyfajta lakóhelyi és kulturális 'ősiség' tételezendő, 'begyökerezettség', a címzetes nemzettörzset alkotó népességgel való 'vérségi', lehetőleg leszármazási kapcsolat. Az ilyen *Blut und Boden* típusú ideológiáknak volt egy kulturális értelmű *völkish* változata, de megjelent a 19. század végén az idevágó biológiai fajelmélet is (nem kisrészt Wagner veje, Chamberlain kidolgozásában). Ez utóbbi akkor naturalizálta a zsidók különállásának és radikális

Antiszemitizmus és modernitás

másságának később a nácizmus által felkapott és továbbfejlesztett tételét, amikor az érintetteknek Közép- és Nyugateurópában minden objektív kritérium szerint messzemenően sikerült a beolvadás és az azonosulás a nemzeti társadalmakkal.

Mindez, mint bevezetőben írtam, csak értelmezési keretként szolgálhat. Az idevágó ’miért’ típusú kérdések legtöbbjére a kutatás eddig nem adott megnyugtató választ. Csak részleges magyarázatok vannak arra nézve is, hogy miért csupán Európa középső zónáiban (Franciaországtól Oroszországig) jutott a modernkor politikai antiszemitizmusa és az ezt megalapozó mindennapi judeofóbia közismert történelmi szerepköreikhez a nemzetállamiság korában. Ezek ugyanis a Földközi tenger térségeiben vagy Skandináviában jórészt ismeretlenek. Svédországban, Görögországban (de Szerbiában sem) jut normális halandónak eszébe, hogy az utcán minden ok nélkül ’zsidózzon’... Nemigen segít ilyen magyarázathoz az alapvető szociológiai változóknak – például a zsidóság helyi számarányainak, az uralkodó felekezeti viszonyoknak, az érintett társadalmak fejlettségének vagy szekularizációs szintjének - számbavétele sem. A keresztény örökségtől eltekintve az antiszemitizmusnak továbbra sincsenek egyértelmű magyarázó elvei. Ezeket minden bizonnyal elmélyített helyi kutatásokkal a Bibó-i értelemben vett jó vagy rossz ’történelmi összeszerveződésben’ lehet keresni.

A zsidóság társadalmi arculata Budapesten a vészkorszak előtt

Még egy[1][2] szükségszerűen korlátozott méretű és ambíciójú bevezető tanulmánynak is e tárgyban legalább négyféle alapvető nehézség kivédését kell megkísérelnie. Az egyiket 'konjunkturális' a másikat 'absztrakciós' vagy 'elszigeteltségi' paradigmának lehet nevezni, a harmadik a társadalomtörténeti fejlemények forrásainak egyenlőtlenségéhez, míg a negyedik a zsidó népesség meghatározásának, körülhatárolásának az időben egyre fokozódó kérdésességéhez kötődik.

A hagyományos s elsősorban napjainkban is a politikatörténelmi változásokon alapuló történetírás viszonylag jól számot ad a zsidóság helyzetét mintegy 'kívülről' meghatározó hatalmi viszonyok időbeli változásairól s az érintettek válaszreakcióiról. A társadalomtörténész által követett legtöbb átalakulás azonban részben többé-kevésbé független a politikatörténelmi helyzet alakulásától, s ezért sem

[1] A szöveg korábbi verziója: A budapesti zsidóság 1945 előtt. Szociológiai bevezetés, Budapesti Negyed 2008/59 tavasz, 83-108.

[2] A szöveg korábbi verziója: A budapesti zsidóság 1945 előtt. Szociológiai bevezetés, *Budapesti Negyed*, 2008/59 tavasz, 83-108.

zajlik le – legalább jórészt – ugyanazon kronológia szerint. Innen a konjunkturális változások megragadásának nehézségei.

Az ’absztrakciós paradigma’ arra utal, hogy a fővárosi zsidóság társadalomtörténelmi helyzetének alakulása igazából csak az egész országban, sőt a határokon túlról jövő migrációk és a külső kollektív magatartásbeli minták behatása révén a tágabb régióban lezajló hasonló folyamatok keretében értelmezhető, ami elvben szét kell hogy feszítse a monografikus előadás kereteit.

Ezenkívül a honi társadalomtörténelmi fejlemények jelzésrendszere az időben, a tematikus egységek és a társadalmi alcsoportok szerint igencsak egyenlőtlenül gazdag, pontos illetve megbízható forrásokra támaszkodhat. A forráshiány és a források

minősége olykor esetleges okokra vezethető vissza: pl. a statisztikai apparátus fejlettségére, az érdekelt szakemberek egyéni érdeklődésére~~,~~

nemritkán azonban maga is a társadalomtörténelmi folyamatok függvénye. A honi zsidóságra vonatkozó jelzésrendszer viszonylagos, de az európai gyakorlatban egyedülállóan gazdag sokrétűsége így már a hosszú 19. században is sokat ’köszönhet’ a rendi társadalmi viszonyok lassú felszámolása folyamán, s főképp az 1870-es évek végétől nyilvánosan megfogalmazott ’zsidókérdésnek’[3], majd a világháborúk közötti korban már egyre inkább egyenesen az antiszemita hisztéria terméke.

Végül, tudjuk, a modernizációval együtt járó világiasodás fokról fokra érvénytelenítette a zsidóság hagyományos felekezeti definícióját. Az érintettek

[3] Jellemző erre, hogy a statisztikai apparátus az 1900-1~~0-ea~~s évektől n~~épszámlálással k~~ezdve (az 1910-es népszámlálási jelentésben már egyértelműen antiszemita éllel) hivatalos közleményeiben ~~jelentéseiben rendre ~~egyre több adatot közöl, melyben elkülönítve szerepelnek a zsidók, szemben – összevonva – a népesség többi részeivel. Az azelőtt vallássajátos bontással működő adatközlés így akaratlanul is sajátosan a zsidóellenes diszkriminációa~~tív ~~tudós technikájává a lakultv~~áltozott.~~

önképe és a kívülállók 'zsidóképe' – különösen a politikai antiszemitizmus megszállottjaié – idővel már egyre kevésbé elégedett meg a vallási vagy etnikai határok megszabta csoportfogalommal. Ez azzal magyarázható, hogy megjelentek, s a társadalmi erőtérben demográfiailag is egyre nagyobb szerepet játszottak különböző, Isaac Deutscher által 'nemzsidó zsidóknak' nevezett zsidó származású vagy 'hátterű' csoportok: áttértek, vegyes házasságban születettek, vallásilag közömbösök vagy egyenesen antijudaisták, univerzalista üdvideológiák hívei stb. Hangsúlyozni kell, hogy itt idézett adataink túlnyomó része a felekezeti zsidóságra vonatkozik, így a vallási kötelékeit elhagyókra nézve jelzéseink legtöbbször nem érvényesek.

E nehézségeket ebben a rövid bevezető tanulmányban csak jelezni tudom, leküzdeni nem. Részbeni megkerülésük végett előadásomban az igen gazdag társadalomtörténelmi témavilágból csak néhány olyan alapvetőnek tekinthető elemet tárgyalok, amelyekre nézve mérsékelhetők a fentiekből adódó korlátok hátrányai, s amelyek egyben szorosan összefüggni látszanak a diszciplína egyéb fontosabb tárgyköreivel. Ezért maradtak ki az itteni sommás elemzésekből – néhány utaláson kívül – a történelmi irodalomban egyebütt ha nem is gyakran, de azért érdemben is tárgyalt kérdések, mint a kollektív városi térkihasználás, az egyesületi élet, a vallásosság, a politikai szerepvállalás, a bűnözés, a prostitúció, a nők helyzete, a virilisták stb. kérdései.

A 19. század vége óta egészen a *Soá*ig a zsidóság számszerűleg – de persze még inkább gazdasági szerepvállalása, társadalmi tekintélye és kulturális súlya okán – a főváros lakósságának meghatározó részét képezte abban a (többfajta) értelemben, amelyben ezt itt megkísérlem tárgyalni.

Budapest 'elzsidósodása', amint a nemritkán antiszemita indíttatású várostörténeti narratívában a téma már korán megfogalmazódik – a zsidóellenes

programmal 1895-ben Bécs polgármesterévé választott Karl Lueger nem hiába gúnyolta az általa egyébként a zsidókkal közel egyformán megvetett magyarok fővárosát *Judapest*-nek –, valójában egy hármas, a feudalizmus utáni európai fejlődésben másutt is többé-kevésbé megfigyelhető urbanizációs paradigmának a terméke. Ennek első eleme a nemzetállamokban integrálódó zsidóság különlegesen gyors és intenzív városba települése, amely messze meghaladta a városok, sajátosan a fővárosok növekedési rátáját. Másodsorban a zsidó városiasodás a fővárosban éppúgy mint egyebütt messzemenően megtartotta tömbszerű jellegét, amennyiben nagyobbrészt, ha nem is kizárólagosan, egyes – Közép-Európában általában központi – kerületekben koncentrálódott. Harmadsorban ez a népesség rétegspecifikusan szelektív felvándorlásból származott, amennyiben a rokonnépességnél átlagosan sokkal erősebben a szakmai-társadalmi mobilitásra beállított, vállalkozásra kész vagy már egyenesen polgárosodott, 'modernizált' (szellemi és gazdasági tőkével rendelkező, azt felhalmozó vagy arra aspiráló) s nem kisrészt szekularizált, nemzeti identitás szempontjából 'asszimilált' elemekből állt össze.[4]

Az első alfejezetben a jelzett paradigma első két aspektusának honi változatát mutatom be, majd rátérek a budapesti zsidóság demográfiájának

[4] Mindennek részletes demonstrálására nincs itt hely. Mégis érdemes emlékeztetni arra, hogy már a 19. század végi helyi statisztika jól kimutatta, hogy a Budapestre vándorló allogének nagy része – s ez a katolikusokra éppúgy vonatkozott, mint a zsidókra – elmagyarosodottabb volt, mint helybeli felekezettársaik. A fővárosi születésű zsidók 79%-a jelentette be magát pl. 1880-ban magyarajkúként, szemben a vidéken születettek 83%-ával. Különösen nagy volt a magyarajkúság terén ez a különbség (70% 85%-kal szemben) a 10 évesnél fiatalabb zsidó gyermekeknél, jelezve, hogy a bevándorló fiatalok túlnyomó hányada már a többinél sokkal inkább a magyar iskolai akkulturáció haszonélvezője – és stratégikus kliense – volt. L. *Budapest Székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei* 15/2, 135-138.

jellemzésére. Ennek és a többi alfejezetnek a témái, ha különbözőképpen is, de egyaránt a Budapesten tömörülő zsidóságnak mind a környező társadalomhoz, mind a vidéki zsidósághoz képest kiemelkedő 'modernizációs különbözetéhez', legtöbbször az ezzel kapcsolatos s mindkét viszonylatban számottevő előnyhelyzetéhez kötődnek.

Népesedés és lakóhelyi elhelyezkedés

A kiemelten gyors zsidó városiasodást a régi rendszer demográfiai szakirodalma bőséges jelzőrendszerrel, pontosan kimutatta.[5] A Budapestet alkotó három városrész közül nagyobb zsidó népesség a II. József előtti feudális korban csak Óbudán volt. A reformkorig az Óbudai zsidóság túlsúlya meg is maradt, de ez a helyzet gyors változásnak indult az 1840-es 'fél-emancipációs' törvény után, amely a privilegizált bányavárosok kivételével elvben megnyitotta a városokat a zsidó bevándorlás előtt: a későbbi főváros zsidó lakóinak száma a következő

---

[5] Lásd elsősorban a *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyvei* (ezután *BStÉ*) sorozat éves adatait főképp 1893 és 1943 illetve 1946-48 között, valamint a *Budapest Székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei* (ezután *BStK*) sorozatot – nevezetesen a 70/3 számút: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*, Budapest, 1923. Ezeket az alapforrásokat egészítik ki a népszámlálások területi adatai a *Magyar statisztikai közlemények* (ezután *MStK*) számozott sorozatában. Az itt tárgyalt kor egészére l. különösen Dr. Eőry Ferenc: „A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása", in: *Statisztikai értesítő. Budapest Székesfőváros statisztikai havifüzeteinek melléklete*, VI. évf., 1944 február, 27-33; „A zsidók térfoglalása Budapesten", in: *Statisztikai értesítő*, 1941 június, 122-133. Az újabb irodalomból l. Ladányi János: „A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között", in: Kovács András (szerk.): *Zsidóság a mai Magyarországon*, Budapest, Múlt és jövő, 2002, 77-100; Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939-1955*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995; *A zsidó népesség száma településenként (1840-1941)*, Budapest, KSH, 1993.

évtizedben megduplázódott.[6] A betelepülés ezután elsősorban Pestet érinti, és 1850-ben már a három fővárosi kerület 120 000-nyi lakosából 14%, 1869-ben a 225 000-ből nem kevesebb, mint 16,6% zsidó vallású. Ezzel a zsidóság igen korán a katolikus többségű fővárosi agglomeráció második legnagyobb vallási aggregátumává válik, holott az országban továbbra is csak 4%-nyi a felekezeti rokonnépesség aránya. A kiegyezés utáni nagy városiasodási hullám a dualizmus végére megháromszorozza az 1873-ban egységesített főváros lakosságát, a helyi zsidóságét viszont közel ötszörösére növeli. 1880 óta a népesség egy ötöde (1910-ben és 1920-ban már 23% felett) izraelita, bár ennek a gyors a növekedésnek a dinamikája 1919 után megtörik. A Tanácsköztársaság és a fehérterror alatt kibontakozó nagyarányú kitérési mozgalom, a századelő óta fokozatosan tért hódító demográfiai depresszió (születésszám-csökkenés), az 1918/19 utáni politikai emigráció, az antiszemita nyomás elleni menekülés és a külföldre (vagy az 1920-as években) vidékre való s elsősorban a *numerus clausus* áldozatait (a fiatal értelmiség-jelölteket) érintő elvándorlások következtében – mely kényszerhatások a helyi zsidóságot a többi népességnél ismét csak sokkal erősebben érintették – a fővárosi zsidóság népességi arányszámai fokozatos csökkenést mutatnak. 1935-ben a népesség 19,2%-a,[7] 1941-ben már mindössze 15,8%-a zsidó vallású.[8]

Igaz, az 1939-es ún. ’második zsidótörvény’ által (az 1935-ös nürnbergi faji törvényhozás mintájára) újradefiniált ’törvényesen zsidó’ népesség ennél lényegesen nagyobb maradt, nem beszélve az 1919-20-as történelmileg első nagy kitérési hullámról, és ennek utórezgései folytán megsokasodó ’zsidó származásúak’ magas arányáról. Valószínűsíthető, hogy a statisztikai

---

[6] Az 1840-es 11 346-ról 1851-ben 22 739-re. L. *BStK*, 87, 104.

[7] „A zsidók térfoglalása Budapesten”, 122.

[8] L. Dr. Eőry Ferenc: „A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása”, 25.

látszat ellenére s elsősorban a további zsidó városiasodási mozgalom (vidékről, nevezetesen a Trianon után elszakított területekről való felköltözés) hatására a zsidó kötöttségű népesség helyi részaránya –különösen, ha a vegyes házasságokból születetteket is ideszámítjuk – a világháborúk közötti korban tulajdonképpen nem csökkent, és összesített nyers számuk minden bizonnyal még emelkedett is.[9] A világháborúk közötti migrációs egyenleg továbbra is a zsidóság különleges ’fővárosiasodási’ hajlamát igazolja, melyet a Trianon után elvesztett területekről való bevándorlás intenzitása sajátosan fémjelez. Az 1920-as népszámlálás szerint a budapesti zsidóságnak mindössze 43%-a volt helyi születésű (szemben az össznépesség 63%-ával), de 18,6%-uk elcsatolt területen született, szemben az össznépesség mindössze 7%-ával. 1930-ra a helyiek aránya alig változott, de az elszakított területről betelepültek aránya még mindig 15,3% volt a fővárosi zsidóságban, azaz közel háromszor annyi, mint például a többségi katolikusok körében (5,3%).[10] A sajátos zsidó ’túl-városiasodási’ paradigma tehát továbbra sem vesztette érvényét.

Ez utóbbinak még látványosabbak az eredményei, ha a budapesti zsidóság létszámát az országos rokonnépességhez viszonyítjuk. Már 1900-ban fővárosi

---

[9] Ezt hozzávetőlegesen igazolhatjuk, ha az 1941-es népszámlálásban kimutatott 184453 izraelitához (l. Dr Eöry Ferenc, „A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása”, 25) hozzáadjuk a ’zsidó származású keresztények’ a zsidótörvények által érintettek összességében 17 százaléknyira becsült összegét, azaz a népszámlálási adatok szerint 37931 főt = 222384 (l. Kovács Alajos, „A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944, 4-5, 95-103, különösen 100). Ez a szám láthatóan meghaladta a ’felekezeti zsidóság’ 1920-ban addigi maximumára jutott létszámát, az 1920-as 215 512 főt, amely, igaz a közvetlenül a forradalmak után elmenekülők és a kritikus másfél évben (1919-1920) felekezetüket elhagyókk~~itértek~~ miatt a közvetlen azelőtti összeghez képest már nem jelentéktelen mértékben megcsappant ~~meg.~~

[10] Az adatokat l. *MStK* 114, 26-27.

volt a honi zsidóság pontosan egy ötöde (míg az országos összlakosságnak csak alig 4,1%-a)[11]. 1910-re ez az arány már 22,3%-ra emelkedett a zsidóságnál, az összlakosság továbbra is csupán 4,8%-ával szemben[12]. A trianoni területvesztéssel azonban új helyzet állt elő. A csonka ország zsidóságának már majdnem fele (1920-ban 45,5%-a[13], 1930-ban kereken 46%-a) budapesti,[14] s ezek a magas arányok – átmenetileg – csak az 1938 utáni terület-visszaszerzésekkel csökkentek valamelyest.

Ezt a népességet aztán mintegy felényire zsugorítják a régi rendszer végének zsidóüldözései s mellékesen a háború és az ostrom pusztításai, melyek az 1938 utáni zsidóellenes törvényhozással kezdődő fasizálódás következtében egyre jogfosztottabbá vált, majd a német megszállás után rövid úton kifosztott és földönfutóvá tett fővárosi zsidó lakosságot a többieknél is súlyosabban érintették. A legembertelenebb megpróbáltatások nyitányát 1941 nyarán az állampolgárságukat igazolni nem képesek kőrösmezei deportálása és lemészárlása képezte, s ezek a férfi munkaszolgálatosok megtizedelésével folytatódtak az oroszországi fronton, majd magában az országban. Ezt követte a külvárosiak s számos külvárosba tévedt budapesti zsidó haláltáborokba küldése 1944 koranyarán. Az átmeneti enyhülés után a helyi üldözések a Nagy-Budapesten 1944. október 15-étől 1945 februárjáig tartó gyilkos nyilas rezsim hónapjaiban érték el tetőpontjukat. A *Soá* fővárosi túlélőinek aránya így is sokkal magasabb volt, mint a teljességben deportált vidéki zsidóságé.

Ennek tudható be, hogy 1945 után a túlélők abszolút többsége már fővárosi. Már az 1946 végén lezárt, de 1945-ben elkezdett (s így a közbeeső felekezetváltások, válaszmegtagadások,

---

[11] Az országbeli 831 162 főből (l. *MStK* 27, 75*) 166 198 (l. „A zsidók térfoglalása Budapesten”, 122).

[12] L. *MStK* 64, 57* és „A zsidók térfoglalása…”, 122.

[13] L. *MStK* 76, 30.

[14] L. *MStK* 114, 40.

vándormozgalmak és egyéb demográfiai változások miatt bizonytalan teljességű) és a *Soá* utáni legelső tudományos igényű összeírás szerint a 165 330 azonosított túlélő közül 117 363 (71%) fővárosi volt.[15] Ez az arány az 1949-es népszámlálás szerint a szigorúan felekezeti zsidóságot illetőleg is 72%. Mi több, a sokfajta migrációs mozgás eredőjeként (*allya* Palesztinába majd Izraelbe, felköltözés vidékről, bevándorlás a volt magyar területekről, emigráció nyugatra) a Felszabadulás utáni években a honi zsidóság budapesti koncentrációja tovább folytatódott, tulajdonképpen egészen napjainkig. A legutolsó ezredvégen végrehajtott felmérés megkérdezettjeinek már 86%-a budapesti volt s 70%-uk a fővárosban is született.[16]

Ebben az összefüggésben kell utalni az érintetteknek a fővároson belüli markáns lakóhelyi elkülönülésére, melyben a kívülről ható szegregáció és az önkéntes, egyes társadalomtörténészek által ’belső gettósodásnak’ minősített— rezidenciális tömörülés együttes és más nagyvárosokban is hasonló jellegű következménye ragadható meg. Ez a tendencia igen hosszú‑távon megfigyelhető, és a világháborúk közötti évekig arányaiban alig változott, kivéve néhány kerület kültelki részén, melyek csak a 19-20. századforduló évtizedeiben épültek ki. E lakóhelyi koncentrációnak főbb jellemzői közé tartozik egyrészt, hogy a zsidó lakosságnak az aránya az 1873-as egyesítés óta mindig 90% feletti, így az összlakosságnál (1930-as években 73%[17], 1941-ben már 76%[18]) sokkal magasabb hányada telepedett meg a pesti oldalon, másrészt, hogy itt elsősorban a Belvárosban és a határait változtató Lipótvárosban, valamint a Belváros nyugati peremkerületeiben laktak. 1935-ben még az V. a VI. és

[15] Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban*, 60.

[16] Ladány János: „A zsidó népesség, 82.

[17] Az 1869-től bemutatott tízévenkénti adatokat l. „A zsidók térfoglalása…”, 122 és 123.

[18] Dr Eőry Ferenc: „A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása”, 31.

a VII. kerület polgárainak közel kétötöde (38,9%-a) izraelita vallású volt, s ezekben a kerületekben élt az egész rokonnépesség 60%-a. Ha a zsidók által szintén erősen lakott IV. (benne Újpesttel) és VIII. kerületet is hozzávesszük ezekhez, akkor megállapíthatjuk, hogy a jelzett öt kerület fogadta be a világháborúk közötti fővárosi zsidóság több mint háromnegyedét (76,5%).[19] A holokauszt túlélői csak fokozatosan és részlegesen vándorolnak majd el a hagyományos 'zsidónegyedekből'. A legutolsó felmérési eredmények azt mutatják, hogy a jelenkori (1999) fővárosi zsidóság legerősebben az Újlipótvárosban koncentrálódik, de 1945 óta már jelentős kirajzás történt Budára is, nevezetesen a Rózsadombra.[20] Ezek a népesség nyers megoszlására vonatkozó adatok persze igen komplex módon eltérő demográfiai és rétegszerkezeti elemeket takarnak, melyek között a legfontosabb talán a műveltebb és 'modernizáltabb' rétegek koncentrációja az emblematikus nevű Lipótvárosban (1945 után már inkább ennek 'újlipótvárosi' negyedeiben), s velük szemben a leghagyományosabb kispolgári csoportoknak a tömörülése a máig is 'zsidónegyednek' tekintett VII. kerületben és a VIII. kerület kültelkibb részein.

'Természetes' népmozgalom

A modernkori népességek népmozgalmában magától értetődően egyre kevesebb minősíthető 'természetesnek', hiszen a népesség állapotára vonatkozó adottságok rendre az érintettek stratégiai döntéseinek (házasodás, gyerekszám), illetve a gazdaság és az egészségügy helyzetének (halálozás) valamint – háborús korban – a katonai-politikai konjunktúra függvényei. Mindez talán a többieknél is fokozottabban vonatkozik a városi zsidó aggregátumokra, részben ezek különleges modernizációs készsége révén, ami a demográfiai

---

[19] L. u.o. 123.
[20] L. Ladányi János: A zsidó népesség, 84-85.

magatartások terén is nyilvánvaló, részben az egész csoport 1919 után nyilvánvaló s a fasizálódással akut jelleget öltött társadalmi fenyegetettsége következtében.

A budapesti zsidóságban is jól megfigyelhető az európai városi zsidó népességekre mindenütt többé-kevésbé jellemző gyors – a többi népcsoportoknál sokkal korábbi és általában gyorsabb lefolyású – 'demográfiai átmenet'. Ennek főbb jellemzői legelőször (a 19. század óta) a halálozás rohamos csökkenése, melyet a családtervezéssel beálló termékenység-mérséklődés követ, hogy egy későbbi fázisban beálljon egyfajta (sohasem teljes) egyensúly, melyet a kis gyerekszám és a tovább gyengülő halálozási kockázat mellett a népesség markáns öregedése jellemez.

A fővárosi zsidó halandóság korai enyhülése a 19. századtól jól megragadható. 1880-ban a zsidó halandóság (19 ezrelék) már a nem zsidó lakósságra jellemző (39 ezrelék) felénél is alacsonyabb volt, s ez a distinktív különbözet egészen az 1920-as évekig (1920-ban 16 ezrelék szemben 26 ezrelékkel) fennmaradt. A későbbiekben azonban a zsidó korfa elöregedése folytán a nyers halálozási ráták közötti arány kissé megfordult (1939-ben már a zsidó halálozás 16,4 ezrelék szemben a keresztény népesség 15,2 ezrelékével)[21], bár korspecifikus halálozási rátákban végig megmaradt az érintett zsidó népesség előnyhelyzete. Így például a fővárosi zsidóság 1935-37-ben regisztrált 5,7%-os egy év alatti csecsemőhalandósága alig több mint a fele volt a helyi keresztényekének. Ez a zsidók számára igen kedvező arány még 1941-43-ban is csak 8%-ra módosult szemben a keresztények csökkenő, de még mindig 10%-os arányával.[22] De a fasizálódás érthetően a

[21] Az összes előbbi adatot l. Dr Eőry Ferenc idézett cikkében, 124.

[22] Az adatokat l. tanulmányomban: „Desperation and Resistance Under the Rise of Fascism and Nazi Rule. Paradoxes of Jewish Mortality in Budapest (1938-1944)", in: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80.*

halálozási ráták súlyosbodását is előidézi, bár 1944 előtt még nem drámaian, inkább csak egyes, a zsidó népességben eleddig a többieknél ritkábban előforduló halálokok (pl. a tüdőbaj) térnyerésével.[23] Az üldözések hozta pontos vérveszteségeket a statisztika nem vette pontosan számba. De súlyosságukra jellemző, hogy a pesti (neológ) *chevra khadisa* (temetkezési szentegylet) adatai szerint még az 1946-ban el- vagy újratemetettek 16%-ának halálokaként is ezt jegyezték fel.[24]

A halálok-statisztikák egyébként már a 19. század végétől jól követhetően jelzik a zsidó halandóság jellegzetesen 'modern' természetét, amennyiben a fővárosi zsidókat érintő fontosabb halandósági tényezők között minimális a higiéniával, egészségesebb lakásviszonyokkal és életmóddal illetve orvosi profilaxisával elkerülhető halálokok – mint a fertőző betegségek (az összes 8,7%-a 1922 és 1939 között), különösen a tüdőbaj (az összes ilyen eset 11,3%-a 1922 és 1939 között) –, míg a legtöbb halálozás az előrehaladott korhoz kötött szervi betegségeknek tulajdonítható, mint a rák (az összes rákhalálozás 25,8%-a 1922-1939-ben) vagy a szívbetegségek (az összes ilyen eset 25,5%-a 1922 és 1939 között).[25] Ennek a 'modern' halálozási modellnek érthetően a fővárosi zsidóságnak a többi népességnél átlagosan sokkal kedvezőbb orvosi ellátottságában lehet egyik fő okát azonosítani. Erre vonatkozóan kulcsadat az orvosi gondozásban elhunytak magas aránya. Erre sajnos csak a Duna-Tisza közti régióra találtam forrást, de az általa tükrözött egyenlőtlenségek minden bizonnyal Budapestre is jellemzőek lehettek. Ezek szerint például

születésnapjára, szerk. Karsai László és Molnár Judit, Budapest, MAZSIHISZ, 2002, 357-366, különösen 358.

[23] U.o.

[24] L. kísérleti felvételi eredményeimet tanulmányomban: Ordinary Deaths in Times of Genocide and Forced Assimilation, in: Randolph L. Braham, Brewster S. Chamberlain, (eds): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*, Distr. Columbia University Press, 2006, 89-111, különösen 107.

[25] Vö. A zsidók térfoglalása Budapesten, 125.

1901-1902-ben a zsidó férfi halottak 84%-a s a nők 90%-a orvosi felügyelet mellett hunyt el, szemben az itt is többségi római katolikus férfiak 71%-ával és a nők 70%-ával.[26] A zsidó halálozási viszonyok súlyosbodása, különös tekintettel a fertőző betegségek gyakoribbá válására (tüdőbaj, szifilisz), csak a fasizálódás éveiben mutatható ki (1941-43-ra) Budapesten,[27] mielőtt – de csak az 1944. március 19. utáni német megszállás hónapjaiban – előtérbe kerültek az erőszakos halálokok (öngyilkosság, bombázás).[28]

A fővárosi zsidóság modernizációs előnyhelyzete a termékenységi viselkedésben éppen olyan nyilvánvaló, bár természetesen ez a halandóságihoz képest számottevő időbeli eltolódással fejlődik látványossá. 1880-ban a 31 ezrelékes zsidó születésszám még nem marad el drámaian a keresztény népesség ’közel természetes’ 39 ezrelékes születési rátájától. Mindkét népességi aggregátum fokozatosan csökkenti a későbbiekben gyerekszámát, de a köztük lévő különbségek aránya majdnem folyamatosan nő. Az 1920-as évektől a fővárosi zsidóság halottainak száma rendre meghaladja az élve szülöttekét. 1920-ban a 16 ezreléknyi – igen alacsony, a reprodukciós szint alatti – zsidó születésszámmal szemben a keresztény népesség még 25 ezreléknyi újszülöttet produkál, 1930-ban már csak 9,2 ezreléket ennek duplájával szemben, míg 1939-ben már csak 4,9 ezreléket a nagyságrendileg továbbra is 19 ezrelék körüli keresztény termékenységi rátával szemben.[29] A

[26] A Központi Statisztikai Hivatal levéltárában őrzött korabeli halálozási kimutatások szerint.

[27] L. az idevágó alfejezetet könyvemben: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*, Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 75-83, valamint Desperation and Resistance, 358.

[28] Desperation and Resistance…, 363-364.

[29] L. Dr. Eőry Ferenc idézett cikkét, 124 és saját statisztikai áttekintésemet: „Felekezet és születéskorlátozás Budapesten (1880-1945), népességszociológiai kísérlet”, in: Elekes Zsuzsanna, Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a Magyar társadalomban*, Budapest, Századvég, 2000, 376-379.

zsidótörvényekkel beálló szükségállapot egyik drámai kifejeződése éppen a gyerekszám radikális leszorításában érhető tetten, mely az 1940-es évek első felét végig jellemezte.[30] Ezt persze gyakran csak mesterséges termékenység-megszakítással, nemegyszer az elvetélések művi előidézésével (és véletlen vetélésként való álcázásával) lehetett elérni, melyre nézve statisztikai bizonyítékokat is lehet találni.[31] Fontos itt kiemelni, hogy a gyors és drámai gyerekszám-csökkenés az érintett népességben nem – vagy nem csak – a felekezeti csoportok között figyelhető meg, s egyébként döntő hatású rétegszerkezeti különbségekre vezethető vissza, hanem jól kimutathatóan akkor is fennmarad, ha a rétegkülönbségeket statisztikailag semlegesítjük.[32]

A korai és gyors gyerekszám-csökkenés automatikusan elöregedéshez vezetett, bár a zsidó népesség korfájának módosulásait a többiekénél érthetően sokkal drámaiabban terhelték meg a vándormozgalmak és 1940 után az üldözések okozta szelektív érveszteség. Míg 1901-ben még a budapesti zsidóságnak mindössze 5,6%-a volt 60 év feletti, tehát alig több mint az egyéb népességé (5%),[33] 1920-ban már 9% (szemben 6,1%-kal a nem zsidó népességben).[34] Ez az emelkedő arány két évtized múlva, 1941-ben már közel 19%-ot ért el a keresztény népesség továbbra is alig 8,4%-ával szemben.[35]

A fővárosi zsidóság demográfiájának – sok egyéb itt nem tárgyalható részlete mellett – még három sajátos aspektusáról érdemes említést tenni, melyek

---

[30] L. erre tanulmányaimat: „Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében, in *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*, Budapest, Cserépfalvi, 1997, 275-324, különösen 314-317; Túlélők és újrakezdők, 85-89 és 102; *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 279.

[31] L. „Felekezet és születéskorlátozás ..., 387.

[32] L. u.o. 380.

[33] L. *BStÉ* 1899-1901, 36.

[34] L. *BStÉ* 1921-24, 38.

[35] *BStÉ* 1944, 38.

szintén az érintettek kollektív ’modernizációs különbözetével’ értelmezhetők.

Az első ezek között a házasságot kötő zsidó párok átlagosan magas kora. Egyelőre konkrét fővárosi adatot erre nézve ugyan nem találtam, de országosan jól kifejezi a különbségeket az a tény, hogy pl. 1930-ban a leggyakoribb házasságkötési életkor a zsidó vőlegényeknél 30-39 év között volt, míg az össznépességben ez a 20-24 éves korcsoportra esett.[36] Ugyanakkor a zsidó menyasszonyoknak csupán mintegy 8%-a kötött frigyet 20 éves kora előtt, szemben az összes menyasszony közel negyedével (24,5%)[37]. A házassági kor emelkedése értelemszerűen az iskolázási időtartamának elhúzódásával, a ’polgári’ családmodellel járó ’berendezkedés’ megvalósításával, a karrier-kezdet beindításával, de a tervezett, elvállalt vagy biológiailag lehetséges gyerekszám csökkenésével is együtt járt, hiszen a kisebb család megalapítását a kései házassággal is biztosítani lehetett a női termékenység korabeli (a 40 éves életkort csak kivételesen meghaladó) határain belül.

A második fontos különbség a magas válási arányban rejlik, amely igen korán, már a 19. század végétől kezdve élesen elkülöníti többek között a protestáns és a katolikus, valamint a zsidó és a nem zsidó házasok aggregátumait egész Magyarországon. Budapesten a világháborúk közötti években a házasságok egy ötödét vagy annál is kisebb részét kötötték zsidók, míg a házasságukat felbontó vőlegények között mintegy negyedrészt (24%-kal) szerepeltek. 1932 és 1939 között már 214 válást regisztráltak 1000 újabb zsidó házasságra, míg a keresztények között alig 134-et.[38] A viszonylag magas válási arány ennek a tradicionális értékrenddel ütköző (s a katolikus kánonjog által egyenesen tiltott) mozgalomnak az első, történelmileg ’felfutó’

---

[36] *MStK* 97, 49*.
[37] U.o. 51*.
[38] L. „A zsidók térfoglalása…”, 124.

stádiumában még messzemenően modern magatartásként értelmezhető, hiszen a hagyományos, a családok és a rokoni lánc által elrendezett házas modellel szemben – ha ugyan csak negatív formában is – mégis érvényre juttatta az egyéni választáson alapuló, a feltehetően erősebben érzelmi alapú döntéssel legitimált, a ’társadalmi kényszerházasságot’ elutasító párkapcsolat-lehetőség primátusát.

A harmadik kiemelendő demográfiai sajátosság a zsidó születések viszonylag alacsony s a világháborúk közötti időkben már egészen minimális törvénytelenségi rátája. Az ipari társadalom kiépülésének első hosszú szakaszában – mely ezen a területen a szocialista korszak elejéig bezárólag éreztette hatását –, az elégtelen szekularizáció, a hagyományos családmodell, a szüzességnek a szokásjogban fennmaradó tabuja és a házasságon kívüli nemiség nyilvános megbélyegzése együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy tovább éljen a házasságon kívüli születések és az így született gyermekek társadalmi diszkriminációja. Ennek közvetlen eredménye volt a ’törvénytelen születés’ mára teljesen elfelejtett jogi és társadalmi kategóriája, melynek előfordulását a különböző érintett csoportok és rétegek igencsak egyenlőtlen esélyekkel igyekeztek elkerülni. Ennek legfőbb módozatait – sommásan – a hajadonok családi felügyelete, a különbözőképp gátolt vagy korlátolt szexualitás, az óvszerek ismerete és alkalmazása a házasságon kívüli nemi kapcsolatokban, valamint a nem kívánt terhességek megszakításának (legtöbbször törvényesen tiltott) művi eszközei képezték. A ’törvénytelenségi ráta’ társadalmi egyenlőtlenségeiben így nagy szerepet játszott minden csoportban a ’szabad’ (a család és a közösség morális kontrolljából kikerült) fiatal nők aránya (pl. a házicselédeké), a higiéniás kompetenciák megléte és a nem kívánt terhességek megelőzésének vagy megszakításnak rendelkezésre álló anyagi és technikai feltételei. Könnyen belátható, hogy a törvénytelen

szülések kockázata az élettervezésre, stratégiai cselekvésre, önfegyelemre beállított s réteghelyzetileg (műveltség, anyagi erő, orvosi ellátottság szempontjából) 'modernebb' állapotú csoportoknál kisebb volt. Ebben az értelemben lehet értékelni azt a tényt, hogy a fővárosi zsidó születéseknek már 1900-ban is csak 13%-a volt törvénytelen (szemben pl. a többségi katolikusok 31%-ával)[39]. Ez az arány 1910-re 9,4%-ra mérséklődött (a katolikusoknál 28,4%-ra),[40] míg 1920-ra~~ban~~ ez már mindössze~~csak~~ 4,1%-re zsugorodott~~ volt~~ (a katolikusok~~nál~~ még mindig 22,2%-val szemben),[41] hogy azután tovább csökkenjen 1930-ra~~ban~~ 3,9%-re (a katolikusok~~nál~~ továbbra is 21,9%-val szemben)[42].

Identitás, akkulturáció, beilleszkedés

Az önértelmezéssel és önbesorolással, illetve a zsidóság társadalmi definíciójával járó kérdésköteg nagy része meghaladja ennek a bevezető tanulmánynak kereteit. Elégedjünk itt meg néhány idevágó jelzéssel, amelyek talán legjobban fejezik ki az eredetileg etnikai és felekezeti kisebbségként, de egyben társadalmi 'kívülállóként' is értelmezett fővárosi zsidóság kollektív arculatának történelmi módosulásait az össztársadalmi norma és a többséggel való elvegyülés esélyei szempontjából.

A zsidó identitás történelmi tárgyalásánál mindig a vallási azonosságból kell kiindulni, bár a modern korban ez távolról sem fedte, s az idővel egyre kevésbé a zsidóság társadalmi definícióját, hiszen az érintettek minden egyéb későbbi vagy alternatív azonosítása (még a náci mintájú is) csak a felekezetre való utalással – lett légyen ez a felmenők felekezete – tudta megragadni a zsidó csoportazonosság törzskategóriáját. Ebből a szempontból a budapesti

[39] *MStK* 7, 160-161.
[40] *MStK* 50, 230-231.
[41] *MStK* 74, 62.
[42] *MStK* 97, 50.

zsidóság már a reformkortól egyre nagyobb mértékben – az 1868-as ’Zsidókongresszus’ után már egyértelműen többségileg – a honi rokonnépességnek a mendelssohni *Haskalah* értelmében ’felvilágosodott’, azaz a vallási hagyományt csak szelektív módon, ’modernizálva’ (leegyszerűsítve, a hívők időmérlegében korlátozottan, s rítusrendileg, bevallatlanul a keresztény szokásokhoz igazítva) elfogadó szárnyához tartozott. A Pesti Izraelita Hitközség az ország (és egész Európa) messze legnagyobb ’neológ’ irányultságú hitközsége volt, s hivatalosan a fővárosi zsidóság 90% feletti részarányát képviselte, ha hihetünk a hitközségi anyakönyvek számainak. Igaz, a maradék 5-10% nagyságrendű ortodoxia tömege is kiemelkedett a *Soá* előtt a magyarországi rokon hitközségek hálózatából. Mégis, átlagában a pesti zsidóság minden bizonnyal az ország legszekularizáltabb, s az ’asszimilációra’ leghatározottabban beállított zsidó népességét alkotta. Mindezt tetten érhetjük a kollektív identitásra vagy annak átalakulására vonatkozó összes többi jelzésnél.

Ezek legelemibb tényezője egy bevándorló s kezdetben teljesen idegen ajkú népességnél a nyelvhasználat és a nyelvtudás. Ebből a szempontból a tárgyalt aggregátum – röviden összefoglalva – kettős arculatot mutatott. Egyrészt a leggyorsabban akkulturálódó nyelvi kisebbséget képezte a 19. század jórészében még többségileg elsősorban német, másodsorban szláv ajkú fővárosi népességben. Másrészt sikeres elmagyarosodása mellett a többi allogén csoportnál sokkal inkább megtartotta, illetve megerősítette részben eredeti, részben az asszimilációs modernizálódás folyamatában (nevezetesen az intenzív iskolai és művelődésbeli mobilitás során) megszerzett többnyelvűségi tőkéjét.[43] 1910-ben például a fővárosi zsidóknak már kereken

[43] Az egész nyelvváltási folyamatra l. áttekintő tanulmányomat: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá ?, in: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*, 151-195.

90%-a volt magyarnyelvű, szemben a többi nagyobb, allogén részlegeket is magukba foglaló felekezeti csoporttal, azaz a katolikusok 84%-ával vagy az evangélikusok 79%-ával. Ugyanakkor azonban a zsidóknál egy főre átlagosan majdnem két (1,94) beszélt nyelv jutott, szemben a katolikusokkal (1,54 nyelv), az evangélikusokkal (1,76 nyelv) vagy a reformátusokkal (1,29 nyelv).[44]

A nemzeti 'asszimilációnak' ritkább, de – főképp a polgárosodott rétegekben – annál fontosabb stratégiai aktusa volt a családnév magyarrá tétele, mivel ez látványosan fejezte ki a magyar identitás választását, az iránta való elkötelezettséget, az 'elnemzetiesedést', ami a magyarok dominálta nemzeti elitbe való esetleges felvétel hathatós elősegítőjének, ha nem is mindig szükséges feltételének bizonyult. A szimbolikus önbemutatásnak ez a látványos nemzeti színezete – érthetően – éppen azokat a szakmai csoportokat érdekelte leginkább, amelyeket piaci tevékenységük a magyar középosztállyal hozott kapcsolatba, s amelyeknek ebbe voltak betagolódási esélyei, különösképp a fővárosban és egyes más városi 'asszimilációs központokban'. Ezért találni egyes budapesti zsidó értelmiségi és más 'asszimiláns' közegek többségében vagy közel többségében már a világháborúk közötti korban is magyar nevűeket, pl. 1939-ben az ügyvédi (61%) és az orvosi kamara tagságában (52%), 1938-ban az V. kerület zsidó vegyes házasai (43%) vagy az egész 1896 és 1944 közötti kor 'kikeresztelkedői' (48%) között.[45] Mint az idevágó kutatásokból ez közismert, a névmagyarosító mozgalomban a liberális kettős monarchia utolsó évtizedeiben a zsidók az összes érdekelt abszolút többségét tették ki, s a mozgalomra mindig az allogén nevű fővárosiak, azon túl a többi városlakó túlreprezentáltsága volt jellemző. A zsidó

[44] L. *BStÉ* 1909-1912, 44.

[45] Az adatokat egyéb zsidó névmagyarosodási adatokkal együtt lásd idézett könyvemben: *Önazonosítás, sorsválasztás,* 159-160.

névmagyarosítóknak 1894 és 1918 között majdnem fele (45%) élt a fővárosban, szemben a keresztények egyötödével.[46] Bár a zsidó többség megszűnt ezen a téren az ellenforradalmi kurzus asszimilációellenes konjunktúrájában, de az 1930-as években ismét nem jelentéktelen, s egy ideig nagyrészt ki is elégített zsidó kereslet jelent meg az idegen családnevek magyarosítására nézve. Így 1933-ban, amikor a Gömbös-kormány állami támogatással szorgalmazta a mozgalom felfuttatását, az összes névmagyarosító 11%-a,[47] és a fővárosi magyarosítók nem kevesebb mint egyharmada volt zsidó vallású annak ellenére, hogy a kurzus belügyminiszterei kimutathatóan a többiekénél nehezebben engedélyezték a zsidók névváltását.[48] 1938-tól persze a zsidótörvények érvényessége alatt ezt a lehetőséget már kizárták. Ez a tilalom lett aztán egyik záloga a *Soá* Magyarországon maradt vagy rekedt túlélőit elragadó újabb névmagyarosítási hullámnak, mely 1945 és 1948 között ismét az összes névmagyarosítás több mint harmadát tette ki.[49]

A zsidó névmagyarosítások a szekuláris identitásváltás és szimbolikus státusmobilitás emblematikus és hivatalosan elismert aktusát képviselték. Ugyanennek egyfajta felekezeti változatával volt egyenértékű a ’kikeresztelkedés’ egy még gyengén szekularizált társadalomban, amilyen a szocializmus előtti honi rendszer volt. Ez is a hagyományos zsidó identitás feladásának hivatalosan szankcionált stratégiai lépését jelentette, ha nem is volt feltétlenül elégséges a többségi társadalomban való elmerüléshez, még kevésbé a teljes befogadáshoz. Mégis, a vallásváltás formális ’önfeladást’ jelentett, az örökölt közösségi kötelékek elszakítását, még ha ezt az

---

[46] L. Kozma Istvánnal közös könyvem adatait*, Név és nemzet, Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002, 89.

[47] U.o. 144.

[48] U.o. 150.

[49] U.o. 311-312.

érintettek aztán különbözőképpen dolgozhatták is fel (felekezeti közömbösség mellett megtartott ’zsidó tudattal’, öngyűlölettel vagy akár kompenzációs jellegű antiszemitizmussal és a zsidó gyökerek disszimulációjával). A vallásváltás mindezért a voluntarista – bár oly sokszorosan ’kívülről determinált’ – identitásváltás legradikálisabb lépésének tekinthető. Országos viszonylatban az aposztáziában is a fővárosi zsidóság járt az élen, mint ahogy ez másutt is így volt a modernkori Európában, bár a honi zsidóságban ez 1919 előtt kevésbé gyakori magatartásnak bizonyult, mint a korabeli Bécsben, Prágában vagy Berlinben, ahol Budapesthez hasonlóan sok (bár a magyar főváros számait el nem érő) ’asszimilált’ zsidó élt. Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy a honi zsidó asszimiláció a közép-európai nagyvárosi zsidóság más nemzeti kereteiben élő részlegeinél kevésbé volt kitéve olyan nyomásnak, hogy a többségi társadalommal való (’nemzeti’, kulturális, életszervezési, életmódbeli, politikai, szokásrendi stb.) azonosulását felekezeti önfeladással is kifejezze. Ez a ’kisebb nyomás’ minden bizonnyal többek között a feudalizmusból kinövő magyar társadalom egyedülálló vallási megosztottságával is magyarázható (1919-ig nincs többségi vagy ’uralkodó’ felekezeti népesség). Ez azt jelentette, hogy a vallási tér szegregációra, (ön)megkülönböztetésre, kizárásra és távolságtartásra felépített erőviszonyai között az izraeliták csak az egyik – igaz az egyedüli nem keresztény – kisebbséget képviselték sok más mellett, amelyekre esetenként és helyileg hasonló ’térítési nyomás’ nehezedhetett. Ha tehát nem is volt nagyon erős ez a nyomás – legalább 1919-ig –, legerősebben az egyébként is ’asszimilációra hajló’ fővárosiak egyes frakcióit érintette, különösen azokat, akiknek karrierelvárásait (közületi hivatal, pl. az egyetemen), házasodási lehetőségeit (vegyes házasság elkerülése), vagy akár csak társadalmi befogadási esélyeit (keresztény társaskörökben, baráti társaságokban) a felekezeti önfeladás konkrétan

segítette. Ezért nem meglepő, hogy az összes zsidó kitérő zöme (1919 és 1938 között 71%-a, de még az 1939-1942-ben megnagyobbodott országban is 57%-a) fővárosi volt.[50] Az 1941-es népszámlálás pedig az összes 'zsidóvérű keresztény' között 62% budapestit talált, míg a hithű zsidóságból mindössze 25,4 % volt ott lakó.[51]

Egészen hasonló arányok mutatkoznak a zsidó-keresztény felekezeti vegyes házasságok szempontjából is. Ez a vegyes házas keveredés hivatalosan csak a polgári házasság 1895-ös bevezetése után bontakozhatott ki. Azután fokozatosan nyert tért, főképp a városi házasodási piacokon. Ez a mozgalom nem tartalmazta a zsidó identitás teljes feladását, hiszen nemegyszer előfordult, hogy a keresztény fél –ez főképp a nőkre vonatkozott, amikor alacsonyabb társadalmi közegből származtak – utólag áttért a zsidó hitre. Ez azonban sokkal ritkábban esett meg, mint a zsidó fél 'áttérése', bár maguk az ilyen frigyet választók legtöbbször a felekezeti közömbösülés előrehaladott fázisában keltek egybe. Mindenesetre a vegyes házasságok valószínűsége mindig együtt járt a zsidó partner 'asszimilációs' opciójával. Ez pedig a fővárosban és egyes városi 'asszimilációs központokban' (nevezetesen Szegeden, Aradon, Temesváron, Pécsett) sokkal tipikusabb magatartás volt, mint másutt. A zsidó férfiak vegyes házasságaira vonatkozó adatok szerint mind 1897 és 1918, mind 1919 és 1932 között az összes ilyen kapcsolat kereken 68 százaléka Budapesten alakult ki.[52] Ez persze a Trianoni népességcsökkenés következtében azt jelentette, hogy a vegyes házas gyakorlat 1918 után

[50] Az adatokat l. tanulmányomban „Asszimiláció és társadalmi krízis", in: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*, 134-135.

[51] L. Kovács Alajos, „A keresztény vallású…", 102.

[52] A számítások forrásául szolgáló nyers adatokat l. idézett könyvemben, *Önazonosítás, sorsválasztás…*, 245-247. 1932 utánra nézve nincsenek a korábbiakhoz hasonlóan részletes regionális adatok a vegyes házasságokra felekezeti bontásban.

már vidéken is a korábbinál viszonylag szélesebb zsidó körökben dívott, bár a fővárosban továbbra is sokkal elterjedtebb volt, mint egyebütt, különösen a városokon kívül.[53] A mozgalom nagyságrendjének érzékeltetése végett megjegyzem, hogy a gyakoribb kezdeményezők minden történelmi konjunktúrában a zsidó férfiak voltak, és az általuk kötött vegyes frigyek általában tartósabbaknak is bizonyultak – még a fasizálódás éveiben is – a zsidó menyasszonyok vegyes kapcsolatainál.[54] A 20. század elejei összesített fővárosi zsidó vegyes házas ráta (1895 és 1900 között 12%) mindenesetre fokozatosan nőtt, az első világháborús ’morális fellazulás’ éveiben megháromszorozódott (36%-os átmeneti maximummal 1914 utolsó és 1915 első hat hónapjában), majd a Horthy-rendszer kezdetén a korábbi békekorszakénál magasabb szinten (1919 szeptembere és decembere között 25%-kal) ismét emelkedésnek indult. A következő maximum a zsidótörvények előestéjén állt elő (1937 júliusa és decembere között 32%-kal), mielőtt az 1941. november 1-én életbelépett ’fajvédő’ harmadik zsidótörvény előtti hónapokban – a látszat ellenére sem paradox módon – újabb csúcs következett be (1941 júliusa és októbere között 35,5%-kal).[55] Ezekben a hónapokban ugyanakkor Budapesten százával tértek be keresztény nők az izraelita felekezetbe, feltehetően a már fennálló vagy az akkor (pl. az antifasiszta mozgalmakban) kialakuló zsidó-keresztény párkapcsolatok utolsó legalizálási lehetőségeinek kihasználása végett.[56] Kitűnő, bár

---

[53] A fent említett városok némelyikében (pl. Pécsett vagy Szegeden) ugyanis budapesti szintű volt és maradt a mozgalom gyakorisága. Az 1920-as években a Duna-Tisza közének városaiban a zsidó férfiak vegyes kapcsolatainak átlagos aránya kissé még meg is haladta a budapestit. L. *Önazonosítás, sorsválasztás*, 46. (A 2. táblázat téves fejléce az 1919-1932 közötti évekre vonatkozik.)

[54] Az idevágó részletes adatsorokat l. idézett könyvem erre vonatkozó tematikus fejezetében, *Önazonosítés és sorsválasztás*..., 249-250.

[55] U.o.

[56] L. Asszimiláció és társadalmi krízis, 143-145.

hatásában marginális példát szolgáltatnak ezek az adatok a ’két Magyarország’ sokak által tagadott tételéhez. A fasizálódás beindulásának évei egybeestek a budapesti zsidók közel harmadának házassági integrációjával, amely legtöbbször az egzisztenciális-családi-szakmai és kulturális ’elvegyülés’ konkrét kifejeződése is volt. Az egyre súlyosbodó növekvő veszélyhelyzetben viszonylag sok (bár a keresztény házas piac terjedelméhez mérveon nagyságrendilegpersze csekély számú) keresztény vállalta zsidó partnerrel a tragikusnak ígérkező sorsközösséget.

Mindez nem lett volna lehetséges, ha a budapesti zsidóság átlagosnál lényegesen magasabb vagy jobb ’polgárosodottsága’ – munkamorálja, vagyona, igazolt műveltsége, gazdasági és kulturális kreativitása, iskolázottsági tőkéje, lakásviszonyai stb. ne biztosítottak volna számára olyan társadalmi tekintélyt, mely esetenként képes volt ellensúlyozni az antiszemita hisztéria teremtette kockázatokat. (A zsidó polgárosultság konkrét hatásait a zsidó-keresztény házas elvegyülésre nézve, nevezetesen a budapesti zsidó ’polgári’ fiatalok stratégiáit és késztetését szegregált házas piaci helyzetük meghaladására a kettős – vallási és társadalmi – heterogámia segítségével külön tanulmányban kíséreltem meg elemezni.[57])

Rétegszerkezet és ’polgárosodás’

Ebben az összefüggésben perdöntőek a fővárosi zsidóság szakmai-gazdasági rétegszerkezetére vonatkozó hosszú távú jelzések. Tekintve azonban, hogy a társadalmi struktúra helyi szintű felekezetspecifikus elemzése pontosabb előtanulmányok híján nem foglalható össze néhány oldalon az adatok értelmezésének számos technikai

---

[57] „A kettős heterogámia. Osztályviszonyok és felekezeti vegyes házasságok Budapesten a világháborúk között”, in *Önazonosítás és sorsválasztás,* id. könyv, 198-241.

buktatója elkerülésével, elégedjünk meg egy sommás helyzetfelméréssel a dualizmus időszakának végére (1910) és a világháborúk közötti (1930) évekre nézve. Egy ilyen szükségszerűen leegyszerűsített adatbemutatásból is jól kitűnik, hogy a fővárosi zsidóság a közép-európai nagyvárosok rokonnépességéhez hasonlatosan lakókörzetük messzemenően legmodernebb illetve legpolgárosodottabb, többségileg sematikusan középosztálybelinek minősíthető rétegét alkották. Álljon itt ennek illusztrálására egy rövid táblázati kimutatás a budapesti aktív lakósság összetételére vonatkozóan foglalkozási státusz szerint (férfiak és nők együtt) :

	1910[58]		1935[59]	
	zsidók	keresztén yek	zsidók	Kereszténye k
’önállók’, birtokosok (magángazdaság)[60]	26,8	8,6	27,1	9
magántisztviselők	25,8	5,3	28,4	8,9
közszolgálat és szellemi szabadfoglalkozáso k[61]	9,2	9,6		
tisztviselők, díjnokok			5,6	8,8
önálló szellemi foglalkozásúak.			3,8	1,2
Véderő[62]	0,7	4,3		
Katonatisztek			-	0,5

[58] A számítások forrása BStÉ 1913-1920, 45-46 és 48-49

[59] A számítások forrása BStÉ 1936, 52

[60] A közlekedési ágazat önállói nincsenek külön jelölve 1910-re

[61] 1910-ben együtt a közhivatalokban és a szabadfoglalkozásúak által alkalmazott díjnokokkal és szolgaszemélyzette

[62] 1910-ben tisztek, tisztviselők, altisztek és legénység együtt

altisztek és legénység			0,1	1,4
segédszemélyzet, napszámos, házi cseléd, szolga[63]	37,5	72,2	34,1	70,2
összesen	100	100	100	100
N =	90 168	367 947	100 017	431 355
nyugdíjas, tőkepénzes és magánzó[64]	2,6	2,3		
ismeretlen és egyéb[65]	2,1	3,6	11,5	12,8

A táblázatból mindenekelőtt kitűnik, hogy 1910 és 1935 között Budapesten a gazdasági fejlődéssel valószínűleg (az ismeretlen foglalkozásúak növekvő aránya adta hibahatáron belül) nem jelentéktelen strukturális mobilitás zajlott le, amennyiben a szakértelmiség (a véderőben résztvevők kivételével) és az önállók kategóriája mindkét felekezeti aggregátumban növelte valamelyest részarányát az aktív népességben.

Emellett azonban a zsidók és nem zsidók rétegszerkezetének drámai kontrasztját illetően alig történt számottevő elmozdulás. A két csoport közötti eltéréseket úgy lehet jellemezni, hogy míg a keresztények szakmai státus szerinti összetétele ’normális’ társadalmi piramist mutatott széles (több mint kétharmados) kézimunkás réteggel és ennek megfelelően szerény méretű középosztálybeli vállalkozói és értelmiségi csoportokkal, addig a zsidó osztályszerkezetet ennek ellentétével, egyfajta fordított piramissal lehet leírni: alig több mint egyharmados (és az idővel csökkenő volumenű) munkásréteggel és igen nagyarányú (a két évszám között növekvő arányú) polgári és értelmiségi kategóriákkal. Különösen feltűnő

---

[63] A magángazdaságban, a közszolgálatban és a szabadfoglalkozások alkalmazásában

[64] Az összes aktív lakósság %-ában. 1935-re hiányzik ez a kategória

[65] Az összes aktív lakósság %-ában

a zsidók kiugróan magas részvétele a magángazdaság önállói és szaktisztviselői között, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségben.

Ez utóbbi ugyan számszerűleg kisebb volt a többi középosztálybeli kategóriánál, de igazolt műveltsége (egyetemi diploma, gyakran doktorátus), átlagosan viszonylag magas jövedelme, a szabad időbeosztással járó ’úri’ életmódja s gazdasági függetlensége (’maga ura’), s nem ritkán (jogászoknál) a politikai és az adminisztratív elittel való kapcsolatai folytán az uralkodó úri osztály adottságaival s ennek megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkezett. Ezért figyelemre méltó, hogy éppen a legnehezebb tanulmányokat abszolvált (orvosok, mérnökök) és/vagy társadalmilag legbefolyásosabb (ügyvédek, újságírók) szabadértelmiségi csoportokban volt a fővárosban a legmagasabb – nemegyszer többségi – a zsidó szakemberek részvétele. 1910-ben az ügyvédek között már 62%-ot, az orvosok között 59%-ot, az állatorvosok között 52%-ot, az újságírók között 48%-ot és a magánmérnökök között 44%-ot találni.[66] 1935-re ugyan ezek az arányok érthetően lecsökkentek (bár az ügyvédek között még ekkor is többségben – 52% – voltak a zsidók),[67] hiszen az 1920 óta érvényben lévő (s 1928-ban inkább csak formálisan enyhített) antiszemita célzatú egyetemi *numerus clausus* a honi zsidó értelmiség képzési lehetőségeit radikálisan beszűkítette.

Elképzelhető azonban az is, hogy a kimutatott csökkenés, legalább részben, csak látszólagos. Az összes gazdasági vagy szellemi tőkét értékesítő s a korabeli középosztályhoz sorolható szakmai körben kérdéses ugyanis, hogy a zsidó származásúakat vagy hátterűeket (ide lehet számítani a kikeresztelkedetteket, azok leszármazottait, valamit a vegyes házasságból születettek nagy részét) gondolatban beszámítva a zsidó rétegtagok közé (amit

[66] A számítások forrása *BStÉ* 1913-1920, 250-251.
[67] L. *BStÉ* 1936, 77.

pontos adathiány miatt sajnos technikailag egyelőre nem lehetséges tisztán kimutatni) a fővárosi aktív népesség legtöbb ilyen 'polgári' vagy 'úri' részlegében nem voltak-e rendre többségben a zsidó kötöttségűek, tudván például, hogy a zsidótörvények előtti években az izraelita felekezeti kitérők túlnyomó részét (pontos becslés szerint mintegy 85%-át) éppen ezek az elithez közeli vagy elit-várományos kategóriák szolgáltatták. [68]

Az elitcsoportokban való látványos jelenléttel éles ellentétet alkot a zsidók elenyésző részvétele – kvázi hiánya – a legkiszolgáltatottabb, legszegényebb és minden bizonnyal legelszigeteltebb és leggyökértelenebb munkásrétegekben. A fővárosi aktív népességben való 1910-ben 20,1%-os[69] részvételükhöz képest 1910-ben a férfi házicselédeknek mindössze 0,9%-a, a női cselédeknek 2%-a és a napszámosoknak 4,8%-a volt zsidó. 1935-ben a zsidók az összes fővárosi aktív lakósságnak már csak 18,5%-ot adták[70], de a házicselédek között alig 1,4% és a napszámosok között 3,9% volt zsidó.[71] Ezek az arányok még a többi 'segédszemélyzeti' (kézi munkás) kategóriákban való zsidó részesedéshez képest is meglepően csekélyek, hiszen 1910-ben a zsidók 14,7% erejéig voltak a statisztikailag definiált proletariátus tagjai[72] és 1935-ben is 13,5%-ban[73].

Mindezeket az alapvető osztályhelyzetbeli eltéréseket a fővárosi zsidók és nem zsidók átlagos 'polgárosodottsági' szintje szempontjából egy sor rétegsajátos jelzéssel lehet pontosítani, melyek mind azt sugallják, hogy a zsidó részlegek viszonylagos gazdasági és társadalmi helyzete a 20. század első felében már minden statisztikailag elkülönített rétegkategóriában jobb volt, mint keresztény

---

[68] Az 1931-37-re vonatkozó idevágó felmérési eredményeket lásd idézett könyvemben, *Önazonosítés és sorsválasztás*, 288.

[69] L. *BStÉ* 1913-1920, 45.

[70] L. *BStÉ* 1936, 52.

[71] Adatforrások mint az előző két jegyzetben.

[72] *BStÉ* 1913-1920, 48-49.

[73] *BStÉ* 1936, 52.

pályatársaik átlagáé. Különösen értékesek ezen a téren a lakásviszonyok és a háztulajdon jelzései.

A lakásminőség, érthetően, nem csak az anyagi erőforrásokra, de a gazdasági-társadalmi ’polgárosodottságra’ is jó tanúbizonyságul szolgál abban az értelemben, hogy kifejezi a lakóhelybe való befektetések – részben az anyagiaktól független – mértékét. A lakás ugyanis az életminőség összetevőjének funkciója mellett egyben a társadalmi újratermelés illetve mobilitás eszköze volt (amennyiben esetenként a munkahelyet, a gyerekek tanulási lehetőségeit s a család státuszához méltó társadalmi kapcsolatainak ápolását biztosítja), de különösképp hatékony státuszjelzőként is működött egy olyan társadalomban, ahol az ’úri’ osztályhoz tartozás egyik záloga a legalább három szobás összkomfortos városi otthon volt.[74] Ezt a szintet 1925-ben a fővárosban született zsidó családfők háztartásainak 40%-a és a betelepedettek 32%-a érte el szemben keresztény megfelelőik 19, illetve 15%-ával.[75] Még 1939-ben is, a második zsidótörvény évében, amikor a zsidókra nehezedő gazdasági szorongatottság már a lakásminőség terén is éreztethette hatását, a fővárosi zsidóságnak majdnem duplája – 28%-a – szemben a keresztények 14,5%-ával lakott három vagy többszobás lakásban. Ekkoriban a nem zsidók lakásainak többsége (60,8%) egy szobás volt, ez csak a zsidó lakások alig harmadára (31,1%) állt.[76]. Mivel, mint fentebb tárgyaltuk, e korban az érintett keresztény családok nagysága (gyerekszáma) már lényegesen meghaladta a zsidókéit, ez azt jelentette, hogy a keresztény népességnek minden bizonnyal legalább kétharmada, míg a zsidóknak mindössze kb. egynegyede lakott ilyen szerény körülmények között. Hasonló arányokat találni

[74] Az egész témára lásd összefoglaló tanulmányomat : Les Juifs et le ‘placement pierre’ en Hongrie dans l’entre-deux-guerres, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales,* 85, novembre, 81-93.

[75] *BStK* 54/1, 115, 118 és *BStK* 58/4, 122.

[76] „A zsidók térfoglalása…”, id. cikk, 125.

a világháborúk között a lakáskomfort jelzései terén. Míg például 1925-ben a fővárosi zsidóság többsége (55%) fürdőszobás lakásban lakott, ahol legtöbbször külön cselédszoba is volt (42%), ez a keresztényeknél ritkán fordult elő (a lakások 23, illetve 17%-ánál).[77] A középosztályt meghatározó lakásviszonyok tehát a budapesti zsidóság nagyobbik részét jellemezték, míg a keresztényeknek csupán töredékét.

A háztulajdon adatai már egészen más képletet mutatnak. Ezek komplex jelzések az ilyen típusú befektetésekre, illetve az általuk megvalósított lakhatási stratégiára. Összefoglalva a rendelkezésre álló sokrétű jelzés tanúságait az tűnik ki, hogy a zsidó népesség a többinél sokkal kedvezőbb lakásviszonyai mellett saját háztulajdonba különösképp nem fektetett be, amennyiben 1930-ban például a nagyságrendileg 20%-os népességi részvétel mellett a háztulajdonban csak 26% erejéig részesedett, mégpedig ekkoriban kifejezetten csökkenő arányban. (1920-ban még a házak 30% volt zsidó tulajdonban.)[78] Fenti elemzéseink a lakósság kerületek szerinti elhelyezkedéséről egyébként máris valószínűsítették ezt az eredményt, hiszen a zsidók által leggyakrabban lakott pesti központi kerületek egyben a város legsűrűbben beépített (azaz a legtöbb sokemeletes házával teli) negyedei is voltak, ami a korabeli lakáspiaci viszonyok mellett – amikor a bérlemények voltak túlsúlyban, és az építményeket egységesen s nem lakásonként értékesítették – kizárta, hogy az ott lakók magas hányada tulajdonos legyen. Ugyanakkor azonban a századforduló nagy urbanizációs kampányában felépült vagy újjáépített belvárosi és belváros-környéki negyedek bérházai a fővárosi lakáspark legkorszerűbb, legkomfortosabb részei voltak, s így lakóiknak a többieknél szintén jobb lakásminőséget biztosítottak. Mindenesetre a lakástulajdonok megoszlása jól tükrözi, hogy zsidók leginkább befektetési szándékkal osztották

[77] *BStK* 54/1, 115 és 118, valamint *BStK* 58/4, 122.
[78] U.o., 126.

ezt a tőkefajtát. A tulajdon iránti érdeklődésük ugyanis a háznagysággal egyenesen nőtt. A három és többemeletes házbirtokok és az 5000 pengő házbérnél többet jövedelmező házak közel fele (48 és 44%-a) 1930-ban már zsidó tulajdonosokhoz tartozott.[79] Ez azonban nem különösebben magas arány, ha az ipari, kereskedelmi, pénzügyi vagy más tőkebefektetések helyi megoszlásával vetjük össze, hiszen ez Budapesten rendre a zsidó tőkebefektetők statisztikai túlsúlyát (többségi részvételét) mutatja. A zsidó tőke tehát csak mintegy mellékesen kereste a háztulajdont s a vele járó biztonságos jövedelemforrást, míg főiránya a több kockázatot hordozó, de magasabb megtérülési rátát ígérő, aktívabb s kreatívabb tőkemozgatást igénylő befektetéseket célozta meg.

A fővárosi zsidóságnak a helyi társadalomban elfoglalt helyzetére nézve a legfontosabb üzenetet a rétegsajátos lakásadatok hordozzák. Ezekből ugyanis egyértelműen kitűnik, hogy például a világháborúk közötti években minden egyes statisztikailag elkülönített foglalkozási kategóriában lényegesen kedvezőbb lakásviszonyok között éltek a zsidók a keresztény partnercsoportok átlagával összehasonlítva. Az eltérések még a legszegényebb rétegeknél is látványosak. Ilyenek voltak a kétkezi munkások (akik között a zsidók 41%-ának volt legalább kétszobás lakása, szemben a keresztények mindössze 12%-ával), a kishivatalnokok (akik között a zsidóknál 35%, a keresztényeknél csupán 17% volt ilyen lakásban) vagy a vásári kofák (akiknél ezek az arányok 42% és 16% voltak). Az egyszerű 'kis zsidók' tehát láthatóan a többinél sokkal gyakrabban tartoztak a kevésbé elesett kereskedelmi vagy hitelügyi kisalkalmazottakhoz[80], sőt nemritkán a valódi 'munkásarisztokráciához' (pl.

---

[79] *BStK* 68/1, 116-136.

[80] 1930-ban például Budapesten a húsznál több alkalmazottal üzemelő nagyvállalatok zsidó segédszemélyzetének közel fele, 47%-a a banki és a kereskedelmi szektorban dolgozott, míg a keresztényeknél ez az arány mindössze 19,3% volt. L. *Magyar statisztikai közlemények*, 86, 283.

nyomdászok[81]). De a különbségek a középosztálybeli kategóriákban is feltűnnek, ha a három és többszobás lakások lakóit vesszük számba, pl. a kereskedőket (51% szemben 23%-kal), a magánhivatalnokokat (42% szemben 29%-kal), a kisiparosokat (35% szemben 15%-kal), sőt még a ’úri’ elithez közelálló szabadpályás értelmiséget is (76% szemben 61%-kal).[82] Ezek az adatok azt sugallják, hogy az aktív zsidóság minden szakmai csoporton belül pályatársainál átlagosan a maguknak jobb körülményeket biztosító részlegekben foglalt helyet, tehát tendenciálisan a szakmai hierarchiák csúcsán helyezkedett el.

Művelődés, iskolázottság

Az előbbiekből, nevezetesen az előző fejezet rétegeződési adataiból kiindulva könnyű feltételezni, hogy a fővárosi zsidóság művelődési viszonyai lényegesen jobbak lehettek, mint a helyi átlag, hiszen a náluk többségi ’polgári középosztályúak’ a táblázati adatok szerint is bővített önreprodukciója szükségszerűen magas, az átlagot meghaladó szellemi befektetéseket igényelt. Ezeknek mértékét a formális iskolázottság megfelelően dokumentált szintjével lehet legjobban felbecsülni, még akkor is, ha az intézményesen (diplomákkal, iskolai eredményekkel) igazolt műveltség sohasem merítette ki teljesen sem a gazdasági életben felhasználható funkcionális tudástőke, sem az informális s legfeljebb státus-szimbolikus érdekeket kielégítő (s a szabadidő ’kulturált’ felhasználásában – olvasás, színház-, koncert-, kiállítás-látogatás, magántudósi tevékenység – kifejeződő) szellemi készségek birtoklásának kritériumait. Az iskolázottság és az egyéb szellemi tevékenységekre való hajlam azonban számos szociológiai kutatás szerint általában szorosan összefügg. A zsidóság valós társadalmi

[81] 1930-ban Budapesten a zsidó nagyipari munkásréteg több mint egytizede nyomdász volt, míg keresztény pályatársaik között csak 4,4%. L. u.o. 281 és 183.

[82] *BStK* 68/1, 170-171.

helyzetére nézve fontos tehát tisztázni, hogy ezeknek az iskolai befektetéseknek a mértéke mennyiben módosítja eddigi, különleges ’polgárosodottsági’ szintjére vonatkozó történelmi megállapításainkat. Mint látni fogjuk, nem jelentéktelenül.

Mindenekelőtt könnyen dokumentálható a nem meglepő eredmény, miszerint a fővárosban minden felekezeti csoportban a vidékhez képes túl voltak képviselve a magasan iskolázott aggregátumok. Ezeknek egy része magukhoz a (politikai, törvényhozási, adminisztratív, kulturális, stb.) ún. ’fővárosi funkciókhoz’, illetve – még konkrétabban – az itt lévő s az ország messze legnagyobb értelmiségi (főiskolák, egyetemek) és gazdasági piacaihoz köthető, másik részük pedig a művelt osztályok által leginkább igényelt kulturális szolgáltatások koncentrációjához, amelyek feltételezték a megfelelő magas műveltségű csoportok jelenlétét. A művelt vagy műveltséget kereső zsidó rétegek szempontjából Budapest vonzerejét sajátosan felerősíthette két körülmény. Egyiküket a ’szabad’ nagyvárosi életviszonyok képezték. Ezek a szekularizációra általában leginkább hajló felekezeti csoport legkevésbé hagyománytisztelő részlegeinek lehetőséget nyújtottak arra, hogy közülük sokan kibújjanak a közösségi felügyelet alól, és így továbbfejlesszék világias, polgári életmódjukat. Másrészt fontos volt az, hogy a fővárosi iskolák dominánsan közületi (állami, városi) jellegük révén az iskolázással maximális akkulturációs és társadalmi integrációs lehetőségeket biztosítottak. (Mint ismeretes, a vidéki iskolai piaccal ellentétben, melynek nagyobbik részét a különböző egyházak működtették, a fővárosi iskolahálózat túlnyomórészt minden szinten városi vagy állami kezelésben volt és maradt is a régi rendszer legvégéig.[83])

---

[83] L. erre nézve oknyomozó tanulmányomat : Szegregáció, asszimiláció, disszimiláció. Felekezetek az elemi iskolai piacon (1867-1942), *Világosság*, XLIII/8-9, 2002, 61-63.

Ezek után nem váratlan, hogy már a dualizmus végén a nyolc középiskolát vagy főiskolát végzett zsidó férfiak közel fele (47%-a) budapesti volt, és az összes legalább négy gimnáziumot végzetteknek is 38%-a.[84] A trianoni csonka országban, érthetően, a főváros része tetemesen megnőtt, 1920-ban a nyolc osztályon felülieknél egészen 63%-ig, s a négy osztálynál magasabb végzettségűeknél is többségi (53%) lett.[85] Az is könnyen magyarázható, hogy – akárcsak fentebb a ’polgári’ rétegeknél –, az igazolt műveltségű helyi népességben is markáns zsidó túlsúlyt lehet azonosítani.

Legfőbb idevágó eredményeink ugyanis a zsidóság műveltségi tőkéjének igen jelentős s az idővel alig csökkenő viszonylagos többletére utalnak. 1910-ben már a hat év feletti fővárosi zsidók többsége (férfiak és nők együtt) 37,3%-a legalább a középiskola négy osztályát elvégezte, míg a keresztény népességben ez az arány a felénél is kisebb volt (16,3%).[86] 1930-ra a zsidók iskolázottsága a fent jelzett viszontagságok ellenére jelentősen megnőtt, amennyiben többségük (56,2%) már elérte a négy középiskolai osztály szintjét. A keresztény népesség globális iskolázottsága a zsidóknak az elitképzésből való részleges kiszorításával abszolút értékben is, viszonylagosan is gyorsabban javult, mégis alig érte el a zsidók szintjének felét (28,9%).[87]

Kevésbé magától értetődő, hogy míg ezen a téren a fővárosi zsidóság műveltségi gyarapodása a korábbi, a világháborúk előtti évtizedekben igen gyorsan haladt előre, addig a keresztény lakosságnál lényegileg vagy stagnált, vagy csak gyengén emelkedett (nőknél), vagy egyenesen csökkent (férfiaknál) az iskolázottak számaránya, minden bizonnyal a paraszti rétegekből

---

[84] L. *Magyar statisztikai közlemények* 61, 540-541.

[85] L. *Magyar statisztikai közlemények* 73, 214.

[86] Nagy Péter Tibor kiadatlan adatbázisa alapján, melynek forrását az 1910-es népszámlálás nem publikált korsajátos iskolázottsági táblái képezik.

[87] A számításokat *MStK* 96, 314-327 alapján végeztem.

származó, különböző felekezetű és nemzetiségű bevándorló tömegek nyomása alatt. Ha például a legidősebb (60 éves vagy annál idősebb) és a legfiatalabb felnőtt (20-24 éves) nemzedékeket hasonlítjuk össze 1910-ben, ki lehet tapogatni – ha nem is pontosan a ki-bevándorlások és a természetes szaporodás eltérései következtében – az iskolázási viszonyok időbeli alakulását. Eszerint a legalább négy középiskolát végzők aránya a zsidó férfiaknál 30%-ról 58%-ra emelkedett, míg katolikus pályatársaiknál 26%-ról 18%-ra, a reformátusoknál 29%-ról 18,5%-ra és az evangélikusoknál 37%-ról 33%-ra csökkent.[88] Igaz, ugyanilyen viszonylatban a nőknél mindenütt emelkedést találunk, de míg a katolikusoknál (9%-ról 17%-ra), a reformátusoknál (10%-ról 12%-ra) és az evangélikusoknál (18,5%-ról 24,5%-ra) csak csekély mértékben módosul a jelzés, addig a zsidó nők középfokú iskolázottsága a többiekhez hasonló alacsony szintről indulva (12%) ennek több mint négyszeresére (51%) szökik fel.[89] Ha csak a korabeli 'úri' iskolázottságúakat, az érettségi szintű legalább nyolc középiskolai osztályt végzetteket tekintjük, a keresztényeknél hasonló stagnálást lehet dokumentálni. Például míg a legidősebb katolikus férfiak 18%-a ért el 1910-ben nyolc középiskolai osztálynak megfelelő iskolázási szintet s a legfiatalabb katolikus felnőtteknek csupán 11%-a, addig a zsidóknál ezek az arányok 14%-ról 39%-ra alakultak.[90] Azt lehet tehát mondani, hogy míg a fővárosi zsidóság különlegesen magas iskolázottsága az egész dualista időszakban különböző okokból (szelektív bevándorlás, intenzív értelmiségképződés, státusmobilitási stratégiaként alkalmazott 'túliskolázás' stb.) állandóan javult, addig a nem zsidó népességben a művelt rétegek újratermelése a kiegyezés utáni évtizedekben jól

[88] Nagy Péter Tibor kiadatlan összeállitása a budapesti felekezeti csoportok iskolázottságáról 1910-ben (népszámlálási adatok).

[89] Uo.

[90] Uo.

megfigyelhetően stagnált, legalábbis a gyengén iskolázott munkástömegek bevándorlása a művelt rétegek számarányát viszonylag alacsonyan tartotta.[91]

Még 1910 és 1920 között is folytatódott ez a növekedés, bár – ismert konjunkturális okokból – sokkal lassabban. A világháború évtizedében az izraelita felekezetű férfiak nyers száma Budapesten gyakorlatilag nem változott (105 000), azonban a nyolc középiskolai osztályt vagy annál többet végzettek aránya 20%-kal, a hat középiskolai osztályt végzetteké 25%-kal, és a négy középiskolai osztályt végzetteké 42%-kal emelkedett. Mindez annak ellenére történt, hogy a forradalmak és az ellenforradalom kiváltotta antiszemita krízishelyzet 'kikeresztelkedettjei' (a fővárosi zsidóság mintegy 3%-a), a politikai okokból külföldre menekültek és természetesen az egyetemeken lezajló antiszemita atrocitások, majd a *numerus clausus* elől külföldre vagy vidékre távozók is elsősorban a művelt zsidó rétegek számerejét gyengítették. (Ugyanakkor tudjuk, hogy az elcsatolt területekről menekülő nemzethű zsidó középosztály tagjai is – akárcsak a többiek – előszeretettel gyülekeztek Budapesten). Bár a zsidóság iskolázottsága továbbra is gyorsan nőtt, a zsidók és nem zsidók közötti különbségek a világháborút követő időkben inkább csökkenő tendenciát mutattak, elsősorban az 1920 őszétől bevezetett *numerus clausus* hatása alatt. Ezt legkonkrétabban a főiskolát végzett fővárosi zsidók nyers számainak számottevő csökkenése tükrözi (1920: 9282, 1930: 7569).[92]

Az iskolázottsági szintek felekezetsajátos eltéréseire még számos jelzést lehetne mozgósítani. Fontosabbnak tűnik azonban annak tisztázása, hogy a fentiekből egyértelműen kivilágló 'zsidó túliskolázás' mennyire egy polgárosodottabb rétegszerkezetű

---

[91] Ezt a 'hosszú stagnálást' kiséreltem meg elemezni tanulmányomban : 'A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867-1910)', *Educatio*, 1995/4, 639-667.

[92] *MStK* 73, 214-215 és uo. 96, 324.

aggregátum egyfajta ’osztályprivilégiumaként’ s mennyire sajátosan a zsidóság társadalmi érvényesülési stratégiájának termékeként értelmezhető, amelynek nincsenek vagy nem ilyen erősek a megfelelői más felekezeti csoportoknál. Ennek tisztázására érdemes összevetni az iskolázottak és az értelmiségi jellegű tevékenységet folytatók egymáshoz viszonyított számarányait. Ha csak a férfi népességet vesszük figyelembe, amely az aktív értelmiség körében ebben az időszakban úgyis döntő túlsúllyal rendelkezett, 1910-ben a négy középiskolai osztályt vagy ennél többet abszolvált budapesti zsidók több mint kétszer annyian voltak (214%) mint összesítve a közszolgálatban, a szabadértelmiségben és a magántisztviselői rétegben tevékenykedőkhöz képest. A keresztény népességben ezzel szemben az ugyanazzal az iskolázottsággal rendelkezők számai éppen csak meghaladták (formálisan alig 104% erejéig) a megfelelő, globálisan így vagy úgy ’értelmiségi’ foglalkozásúaknak tekinthetők számát.[93] Ez az eredmény, éppen az óriási zsidó-nem zsidó eltérés folytán azért lényeges, mert rámutat a zsidó műveltségi tőkegyűjtés funkcionális sajátosságára, azaz látszólag ’öncélú’, mindenesetre zömmel nem közvetlenül a gazdasági-szakmai érvényesülésre beállított jellegére. Míg a keresztényeknél az iskolázott és az ’értelmiségi’ réteg gyakorlatilag számbelileg fedte egymást, addig a középosztálybeli alapműveltséggel rendelkező zsidók jelentős hányada egyáltalán nem hivatásszerű értelmiségi foglalkozást űzött. Ez persze nem azt jelenti, hogy a zsidó ’túliskolázás’ a társadalmi térben haszonmentes vagy haszontalan időtöltés lett volna, hanem inkább azt, hogy az igazolt műveltség fontos társadalmi (bár nem mindig közvetlenül gazdasági) szerepkörei – a nyelvi és kulturális asszimiláció, a középosztályba való integráció alátámasztása, az ’úri’

[93] Nagy Péter Tibor adatbázisa és a *MStK* 61, 540 valamint a fentebb használt rétegezettségre vonatkozó források alapján. (L. az 1. Táblázat jegyzeteit.)

státusz szimbolikus vindikálása, igazolása vagy megerősítése – más súllyal estek a latba a zsidóságban, mint a keresztény népességben. Ez annál feltűnőbb Budapesten, ebben a 19. század nagyobbik részében még zömmel német és szlovák ajkú városi környezetben, hiszen arra utal, hogy a többi s a nyelvi magyarosodás adatai szerint szintén asszimilációra hajló allogén csoportban az iskolán keresztül véghezvitt asszimiláció– láthatóan sokkal kevésbé volt általános stratégia, mint a zsidóságban.

* * *

Bevezető fejtegetéseink eredményei láthatóan egyetlen sematikus megállapításban foglalhatók össze. Minden itt mozgósított jelzés, melyekhez számos másikat lehetne hozzátenni, a különlegesen gyors és általános zsidó 'polgárosodást', polgári mobilitást és ennek demográfiai, művelődésbeli s egyéb velejáróit demonstrálja. Mindezt az egész országban nyomon lehet követni, ám nyilvánvalóan – s erre itt több ízben külön kitértem – Budapesten általában sokkal inkább, mint vidéken. Hellyel-közzel a fenti s helyhiány miatt gyakran túlontúl összesűrített elemzésekből is kiderülhetett talán az, amit a zsidók történelmi helyzetének tárgyalásakor sohasem szabad figyelmen kívül hagyni. Arról van szó, hogy a zsidó 'túlpolgárosodás' történelmi jelenségeit nem lehet úgy tárgyalni, mint a nem zsidóknál fellépő, s ha nem is mértékükben, de jellegükben látszólag hasonló fejleményeket, mégpedig legalább két, egymással szorosan összefüggő okból. Egyrészt a zsidó polgárosodás mindig nyomás (nemritkán kifejezetten 'elnyomás') alatt történt, olyan nyomás alatt, amely semelyik hasonló, mégoly 'allogén' csoportot nem sújtotta Magyarországon: s ez a megállapítás – mértékkel – bizony még a kettős monarchia 'régi szép korára' is áll. Másrészt – de legfőképp éppen emiatt – a zsidó 'polgárosodás' feltűnő velejáróinak mindig volt egy

olyan stratégiai aspektusa, melyet a nem zsidó partnercsoportoknál nem vagy alig lehet azonosítani: megtörni a diszkrimináció hatalmát, kompenzálni a megélt társadalmi megkülönböztetést, szimbolikus elégtételt venni (pl. a nemzeti tantárgyakban való kitűnőséggel[94]) a ’nemzeti’ alapú kirekesztést szorgalmazókon, támogatni a kulturális modernizáció minden területét, ahol a zsidóság kreativitása is helyet kaphatott, biztosítani a szakmai előmenetelt és érvényesülést a hatóságilag kontrollált piacokból való viszonylagos kizártság körülményei között – azaz megszűnni (amennyire lehet) ’zsidónak’ lenni egy többé-kevésbé antiszemita társadalomban.

94 L. erre nézve lentebb e könyvben : Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél, 151-179, különösen 167-173.

Zsidóság vidéken a vészkorszak előtt[1]

A magyar zsidóság a XX. század elejére a többi népcsoporthoz képest sokkal városiasabbá vált – 1910-ben az ország zsidó népességének már majdnem egynegyede a fővárosban élt. Ez az arány 1920-ra, amikor az ország elvesztette történelmi területének három-ötöd részét, 50% fölé nőtt. 1939 és 1944 között néhány elcsatolt országrész átmeneti visszakerülésével a vidéki zsidók ismét számottevő túlsúlyba kerültek (az 1941-es népszámlálás adatai szerint 725 000-ből 519 000-ren éltek vidéken), annak ellenére, hogy a népszámláláskor külön vették számba a kikeresztelkedetteket, nevezetesen az 1939-es második zsidótörvény által hivatalosan „zsidónak tekintett keresztényeket” is (akik sokkal nagyobb arányban éltek Budapesten, mint vidéken). A vészkorszak a vidéki zsidóságot még a fővárosiaknál is sokkal súlyosabban sújtotta, majdnem teljesen megsemmisíitette. A túlélők kivándorlása Palesztiínába, Izraelbe és nyugatra, majd a végképp elgyökértelenedett vidéki szórványok többségének Budapestre költözése végleg megszüntette a vidékiek számbeli fölényét. Az 1949-es népszámlálás – az utolsó, amikor a felekezeti hovatartozást bejegyezték, kevesebb, mint 33 000 zsidó vallású vidékit és 101 000 fővárosit számlált. Mára a vidéki zsidóság szinte teljesen eltűnt, csak

[1] Korábbi, rövidebb verzió: A vidéki zsidóság, *Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra,* szerk. Szalai Anna. Budapest, Kossuth, 2009, 185-196.

néhány nagyobb városban működik hitközség (Szeged, Pécs, Debrecen és Miskolc).

A vidéki zsidóság összetétele az 1868-1869-es zsidó kongresszuson bekövetkezett szakadástól kezdve nagyban különbözött a fővárositól. Míg Budapesten mindig a neológok voltak abszolút

Vidéki zsidóság

túlsúlyban (alig 5-8 %-ra tehető ortodox mellett), addig vidéken a hitközségek és tagjai száma szerint is az ortodoxia dominált, annak k ellenére, hogy átlagosan az ortodox hitközségek jóval kisebbek voltak, mint a neológ vagy a status quo ante típusú megfelelőik.

A neológok és az ortodoxok közötti, konfliktusokkal és feszültséggel terhelt megosztottság, a vidéki zsidóság belső szerkezetének e központi eleme, többfajta fejlődési dinamika eredője volt: egyfelől a városi koncentráció mértékének, a társadalmi-gazdasági modernizációnak, valamint a földrajzi eredetnek és kulturális háttérnek.

Az ortodoxok alapvetően vidékiek maradtak, míg a neológok az idővel egyre inkább a városokban koncentrálódtak. Az ortodoxok nagy része kis falvakban szétszórva, a helyi nem zsidó közösségtől külön, de nagyrészt velük harmonikus társadalmi-gazdasági szimbiózisban élt a vészkorszakig.

Az ortodox-neológ megosztottságot a fővároshoz hasonlóan a vidéki városok helyi zsidóságának lakóhelyi mintázata is tükrözte: míg az ortodoxok gyakran az imaházaikhoz és más rituális intézményekhez közel eső régimódi, gettó-szerű utcákban laktak, addig a neológok a helyi üzleti központhoz közel álló modernebb épületeket részesítették előnyben. Az ortodoxoknak a hasonló társadalmi állású nem zsidóktól való távolsága és elkülönülése szembetűnő maradt, mint a neológ zsidóság esetében, akik vezetői és tagsága sok városban szervesen integrálódott a helyi társadalmi elitcsoportjainak köreiben. A *hászid cadik*okat azonban a nem zsidó parasztság is csodatévőként tisztelte, éppúgy, mint a neológ tudós kiválóságokat (például a két szegedi Löw rabbit), akikre az elit és a köznép jórészt egyaránt lokálpatrióta büszkeséggel tekintett.

Ami a migrációs mintákat illeti, az ország keleti és északi részén élő ortodoxok nagy része galíciai eredetű volt, otthon jiddisül beszélt, bár a magyar etnikai

Vidéki zsidóság
környezetben élő (pl. alföldi) részlegei (így például még az ú.n. „szatmári *haszid*ok” is) gyorsan elmagyarosodtak. E közösségek közül néhány, jellemzően Máramaros, Ung, Ugocsa vármegyékben vagy Bereg és Zemplén északi részén, valójában a galíciai *stetl* kultúra magyarországi kiterjesztéseit képviselte. Másutt, különösen néhány nyugati határszéli régióban (úgymint Pozsony, Moson, Nyitra és Sopron vármegyében) a szigorú ortodoxia dominált, melyet a szintén számottevő nyelvi magyarosodás lezárulta előtt a német-osztrák vagy morvaországi, jiddis-német anyanyelvű csoport kapcsolt össze a nyugati ortodox vagy neo-ortodox rabbinikus hagyománnyal. (Erdélyben még kicsiny szefárd eredetű szórványokcsoportok is éltek. Itt még egy sajátos, a szombatos kereszténységből áttért zsidózó közösség is otthont talált.)

Míg a Lengyelország 18. század végén történt felosztása utáni évtizedekben bevándorolt galíciai eredetű zsidóság főként eredeti lakóhelyéhez közel, az észak-keleti megyékben telepedett le, a korábban Morvaországból és Ausztriából származók a XIX. század során gyakran tovább vándoroltak a történelmi királyság középső és déli területei felé.

A neológok és az ortodoxok közti különbségek, csakúgy, mint a nyugati és keleti ortodoxia közti eltérések is sokféleképpen kifejeződtek: rituálék, nyelvi szokások, közösségszerkezet, a rabbira és a világi tisztségviselőkre ruházott hatalom, a szellemi (nevezetesen a berlini *Haskalá*ra – felvilágosodásra – való pozitív vagy elutasító) hivatkozások formájában. A vidéki ortodoxián belül a *hászidizmus* hatása alkotta a legfőbb törésvonalat. Így a vidéki zsidóság szellemi kötődése és részben földrajzi elhelyezkedése és lakóhelye szerint formailag nem kevesebb, mint hat történelmileg változó nagyságú csoportra oszlott: a neológok, a status quo ante hitközségiek, a nyugati eredetű és észak-keleti eredetű ortodoxok, a szűk értelemben vett *hászid*ok, valamint a felekezetileg

Vidéki zsidóság

közömbös és a kikeresztelkedett – esetleg vegyes házasságban született „zsidó származásúak - táborára. Ez utóbbi kategóriába tartozókat is legtöbbször valamiképp zsidóként határozta meg társadalmi környezetük, zsidók és nem zsidók egyaránt. A nagyobb városokban 1919 előtt rendre neológ többség alakult ki, talán Pozsony és Nagyvárad kivételével. A két világháború között a vallásuktól elközömbösödött vagy abból kivált „világi" és egyéb zsidók növekvő jelenléte nem csak Budapest középosztályi kerületeire volt jellemző, hanem Nyugat- és Közép-Magyarország olyan városaira is mint Szeged, Pécs, Szolnok, Székesfehérvár, Szombathely, Győr, Hódmezővásárhely vagy Kecskemét. Hasonló volt a helyzet más, neológ többségű és 1919 után a szomszédos államokhoz került városokban is (Kolozsvár, Arad, Temesvár, Újvidék, Szabadka, Kassa, stb.). Mind a vallásos zsidósággal formálisan szakítók (az „áttértek" jó része is), mind a közösség keretein belül maradó neológok (a „kongresszusi zsidóság") egyre inkább az elvilágiasodás útjára léptek.

A vallási elkülönülés bonyolult rendszerének hatását az idevágó társadalmi indikátorokkal – például magával a városiasodás mértékével –, illetve a demográfiai viselkedéshez, identitás-kezeléshez, társadalmi mobilitáshoz és iskolázási stratégiákhoz kapcsolódó mutatókkal is leírhatjuk. Ezek azonban legtöbbször csak a neológok és az ortodoxok közötti igen jelentős különbségek és néhány regionális eltérés vizsgálatára adnak lehetőséget, finomabb különbözőségek megragadására nemigen állnak rendelkezésre adatok. Némi egyszerűsítéssel, az ilyen szembeállítást a „modernizáció" mértéke vagy a hagyományos életmódtól való távolság jelzései szerint lehet értelmezni, melyben persze értékítéletnek nincs helye. Néhány fontos kivételtől eltekintve a magyar vidéki ortodoxiát, főképp a falun élőket nem csak életmódbeli, de gazdasági és kulturális tradicionalizmus is jellemezte, míg a városlakó

Vidéki zsidóság
neológia bizonyos fokú nyitottságot is jelentett a társadalmi újítások felé. A neológok „modernizációs” beállítottsága nemcsak az ortodox zsidóságét múlta jelentősen felül, hanem – ami még fontosabb – a helyi lakosság hasonló társadalmi állású nem zsidó tagjaiét is. Így a közösségi vállalkozások legtöbb területén – vidéken majdnem annyira, mint Budapesten – a neológ zsidóság a társadalmi-gazdasági és kulturális modernizáció kezdeményezőjeként és mintájaként szolgált, számszerű jelenlétüket messze meghaladó arányban vállalták mindenfajta modernizáció terheit (és élvezték esetenként annak előnyeit) a kommunizmust megelőző rendszerekben.

Az ortodoxia és neológia kettőssége vidéken is megmutatkozott demográfiai viselkedésükben. A két világháború között az ortodoxok körében még messzemenően elfogadott volt a szigorú korlátok közé szorított szexualitás, a felekezeti alkultúrán belüli endogámia, a szülők által elrendezett házasság, a korai házasságkötés, a patriarchális tekintélyelv, a nagycsaládi szolidaritás. A neológ városi zsidóság ellenben már a századfordulótól kezdve kezdte meghonosítani az individualista párválasztás elvét, melybe beletartozott a fiatalok (főképp a férfiak) bizonyos fokú házasság előtti szexuális szabadsága, a házastárs (és a szexuális partnerek) egyéni kiválasztása, a kései házasság, a családnagyság (születésszám) gyors csökkenése, a válás, sőt egyre inkább a vallási heterogámia (vegyes házasság) is.

A vegyes házasságok eltérő megítélése az asszimilációs lehetőségekre adott választól függött, melyet az érintettek esély, kihívás és/vagy fenyegetés gyanánt éltek meg. A vidéki neológok és ortodoxok társadalmi stratégiái között e téren alapvető eltéréseket, de néhány feltűnő hasonlóságot is találni a szerint, hogy miként építették ki és kezelték társadalmi identitásukat.

Az önazonosság felfogásában megfigyelhető eltérések a valóságban sokkal szövevényesebb

Vidéki zsidóság

mintázatot mutatnak, beleértve rengeteg teljesen egyéni választást is, semhogy ezeket egyszerűen az ortodox-neológ elkülönülés képezte volna le. A különbségek legfőbb elvét mégis a vallási megosztottsággal lehet illusztrálni. A reform-beállítottságú zsidóságra már az 1848-at megelőző és az azt követő években – vidéken is – jellemző volt, hogy „a mózesi hitű magyarság” asszimiláns hitvallását tették magukévá. Összességében az ortodoxok vagy elutasították, vagy lassabban és kezdetben vonakodva fogadták el a hatalmon lévő liberális köznemesség által a nemzeti kisebbségeknek felajánlott „asszimilációs társadalmi szerződést”. A magyar etnikai határokon belül, sőt gyakran még az azon túl élők többsége (a Nagyalföldön, a Kisalföldön, a Dunántúlon, és az erdélyi városokban) azonban magáévá tette – kezdetben talán kényszer hatására, majd egyre növekvő érzelmi odaadással – a kulturális és politikai magyarosodás programját. Az ortodoxok persze ezt ahhoz a feltételhez kötötték, hogy az nem érinti a hagyományos vallásgyakorlást, míg a neológok az asszimilációt magát is beépítették felekezeti reformtörekvéseikbe (pl. a magyar nyelvű prédikációk bevezetésével).

Így a vidéki neológ zsidóság a XIX. század fordulójára szinte teljesen áttért a magyar nyelvűségre mind iskoláikban, mind zsinagógáikban, míg az ortodoxok megoszlottak magyarosodókra és a kulturális hagyományaikat többé-kevésbé mereven őrzőkre. (De az előbbiek között még haszidokat is lehetett találni.) A XX. század elejére gyakorlatilag a zsidó elemi iskolai hálózatban az oktatási nyelv kizárólag magyar lett, nem különben a neológ zsinagógák uralkodó nyelve, sőt ezt már az ortodox imaházakban is használni kezdték. Az elit középiskolákban népességi számarányukhoz képest sokszorosan túlképviselve jelentkeztek zsidó diákok, akiknek tanulmányi kitűnősége a nemzeti tantárgyakban (latin, magyar irodalom, történelem) és

Vidéki zsidóság

az idegen nyelvekben még a természettudományokban felmutatott kiválóságukat is meghaladva messze jobbnak bizonyult (a testnevelés kivételével) az átlagnál.[2] A trianoni Magyarország területén a nyelvi és kulturális asszimiláció még a legelszigeteltebb közösségekben is befejezettnek tekinthető, eltekintve az idősebbek között elterjedt többnyelvűségtől (amely sokkal gyakoribb volt, mint a nem zsidó népességben).

A nyelvváltást és a kulturális asszimilációt – sok közösség esetében már 1848 körül – a magyar nemzeti üggyel való politikai azonosulás is kiegészítette, mely az 1918 előtti liberális időszakban általában kormánypárti politikai konformizmust jelentett. Az 1918 előtti nem magyar többségű területeken – szlovák vagy román falvakban – élő magyarosodott zsidók gyakran a soviniszta magyarosítás képviselőivé váltak, s mint ilyenek kerültek nemegyszer a magyar gyűlölő kisebbségi nacionalizmus és az antiszemitizmus együttes célkeresztjébe. Az első világháborúban (és a rövid életű 1919-es Tanácsköztársaságban) a zsidó katonák osztották nem zsidó bajtársaik nemzeti felbuzdulását Magyarország „ezeréves határainak" védelmében. Ezt követően – a véres fehérterror ellenére, mely főleg vidéken sok száz (talán több ezer) bűnbaknak tekintett zsidó áldozatot követelt – a zsidók is osztoztak a történelmi területek elvesztése feletti kollektív gyászmunkában, annál is inkább, hogy az önkényesen kialakított új határokkal sokukat ért súlyos vagyonvesztés, nem beszélve rokonsági hálózatuk szétdarabolásáról. Ennek következtében 1919 után az ellenforradalommal beindított antiszemita 'keresztény kurzus' ellenére rengeteg zsidó menekült át a csonka országba, míg az ottmaradottak az elszakított területeken gyakran aktívan hozzájárultak a magyarságtudat megtartásához, nevezetesen a magyar pártok támogatása révén. (Ez, tudjuk, nem akadályozza meg a németek által megszállt anyaország Horthy kormányzó által kinevezett törvényes hatóságait, hogy

[2] L. erre lentebb a 151. oldalon kezdődő tanulmányt.

Vidéki zsidóság

1944 koranyarán válogatás nélkül, a leggyalázatosabb körülmények között zárja gettókba, majd küldje náci haláltáborokba az egész vidéki zsidóságot a Magyar Királyi Csendőrség gyilkos közreműködésével.)

A vallási fegyelem fellazulásával együtt járó nemzeti asszimiláció a zsidósággal való formális szakításhoz is vezethetett, akár vegyes házasságoktól kísérve, akár azoktól függetlenül. Míg az ortodoxok továbbra messzemenően megőrizték hagyományhűségüket a világháborúk közti években felerősödő antiszemita nyomás ellenére, addig a neológ és elvilágiasodott zsidóság erre vidéken is egyre kevésbé volt hajlamos vagy képes. Gyakran (de nem kizárólag) a növekvő zsidóellenes hisztériára adott válaszként az áttérések népességbeli arányának statisztikai görbéi egyes vidéki nagyvárosokban (mint például Pécsett, Szegeden és más közép-magyarországi központokban) meghaladták vagy szorosan követték a fővárosban megfigyeltet.

A vidéki zsidóság ideológiai háztartásának átalakulására kevés adatunk van, különös tekintettel az (egymást nem kizáró) cionizmus vagy az univerzalista üdvtanok (mint a szocializmus vagy a kommunizmus) befolyására. Minél jobban elidegenültek az érintett csoportok hagyományos identitásuktól, annál valószínűbbnek bizonyult, hogy ilyen mozgalmak hatása alá kerüljenek. Ezek a helyi hitközségi tisztségviselők számára idegenek voltak és körükben a legtöbbször elutasításra találtak. A kommunizmus és szociáldemokrácia azonban egyre nagyobb vonzerővel bírt a fehérterrorral és egyetemi *numerus clausus*-szal kezdődő, az asszimilációt leállító, később a zsidótörvényekkel a fasizálódás útjára lépő ’keresztény kurzus’ alatt, főképp a kikeresztelkedett vagy világi zsidók számára, akik a hőn áhított társadalmi integráció hatékony alternatív kereteinek vélték ezeket, melyekben elvesztette ódiumát a más ideológiai környezetben legtöbbször megbélyegzést jelentő zsidó származásuk.

Vidéki zsidóság

Ami a cionizmust illeti – jóllehet nem maradtak fenn tényszerű adatok a két világháború között Palesztinába vándorolt kisszámú magyar származási helyéről (25 év alatt mindössze 4600 fő távozott, sokkal kevesebb, mint a kitérési mozgalom egy-egy csúcsévében - például 1919-ben vagy 1938-ban – vallásukat elhagyó budapesti zsidók száma) –, számos jel utal arra, hogy a vidéki zsidóság nyitottabb volt a zsidó népiség és nemzetállamiság eszméi iránt, mint a fővárosiak. Ez különösen igaz az egykor a magyarságba beolvadt erdélyi, vajdasági és szlovákiai neológokra. Számukra a cionista elkötelezettség a Monarchia utódállamainak asszimilációs nyomása alól való felszabadulás vagy (különösen Romániában) egyenesen a helyi zsidógyűlölet fellángolásával szembeni ellenállás lehetőségét képviselte. A politikai elkülönülés és a zsidó népiség közös tervének égisze alatt létrejöhetett a társadalmi térben erősen feldarabolt zsidóság együttműködésének új formája, melyben érvényüket vesztették a korábbi felekezeti, ideológiai és osztályszerkezeti megosztottság tényezői.

A gazdasági és foglalkozásszerkezeti helyzet, valamint az e téren érvényesülő mobilitási esélyek erősen befolyásolták az érintett zsidó csoportok önértelmezését, ideológiai irányultságát s az intézményes közösségükkel való kapcsolatát. Az ortodox-neológ megosztottság észrevehetően kirajzolódott a vidéki zsidóság társadalmi rétegződésének eltérő mintáiban. A fő választóvonal vidéken is, akárcsak a fővárosban, követte a hagyományos foglalkozásokhoz ragaszkodók (helyi vagy regionális kereskedelem, mezőgazdaság, kézművesség, kisipar, vallási szolgálat) és a kialakuló polgári társadalom kibontakozásával megnyílt új (nevezetesen alkalmazott vagy szabadértelmiségi) szakmai lehetőségek felé orientálódók közötti elkülönülést.

Így a keleti ortodoxok továbbra is majdnem kizárólag a mezőgazdasághoz, a kisiparhoz és a

Vidéki zsidóság

kiskereskedelemhez kötődtek, míg a nyugatiak körében az önálló kereskedők és iparosok magas aránya mellett (akik között egyre több vállalkozó nagytőkést találni) gyorsan nőtt a szellemi szabadfoglalkozásúak (orvos, ügyvéd, újságíró, mérnök, művész) és a (banki, ipari, kereskedelmi és közlekedésbeli) magántisztviselők súlya. Az 1926-ban felvett adatok szerint a szombattartás iránt elkötelezettek között Budapesten kívül nem volt egyetlen (!) orvos, gyógyszerész, ügyvéd vagy más diplomás értelmiségi sem. Vagyis összességében az ortodoxia társadalmi bázisa gazdaságilag is nagyon tradicionális maradt. A neológ és világi zsidóság ellenben a társadalmi felemelkedés új útjait választotta, melyek gyakran a vállalkozói innováció hívott életre. Sikeres esetben ezek elvezettek az 1867 után dinamikusan fejlődő új vagy régi értelmiségi foglalkozások vezető pozícióihoz a bankszakmában, a nagyiparban és nagykereskedelemben valamint a beinduló modern kulturális iparágakban (sajtó, filmkészítés, könyvkiadás, műkereskedelem, fényképészet). Rosszabb esetben a városiasodó ’modern’ zsidóság tagjai is a proletáriátus sorait duzzasztották. Így a neológ vidéki nagyvárosokban meglehetősen magas volt a középosztálybeli alkalmazottak és önállók aránya – vezető ipari és kereskedelmi tisztségviselők, független értelmiségiek és nagyszámú kétkezi munkás, bár az utóbbiak aránya alacsonyabb volt, mint az ortodox városokban. A neológ régiók társadalmi-gazdasági szerkezete hasonló volt a fővárosi zsidóságéhoz, sőt, gyakran magasabb volt körükben az értelmiségiek aránya az aktív népességen belül. Ez magyarázza, hogy a vidéki zsidóság még a két világháború között is a korábbi időszakokhoz vagy akár a budapesti hittestvéreikhez képest is majdnem ugyanolyan erős pozíciókat tudhatott magáénak az orvosi és ügyvédi kamarákban. 1940-1941-ben, 20 évvel az egyetemi numerus clausus bevezetése után és a zsidótörvényekkel beindított brutális ’árjásítás’

Vidéki zsidóság

kezdetén, a vidéki ügyvédek 44%-a és az orvosok 23 %-a is zsidó vallású volt.

A foglalkozási rétegződés különbségei nagyjából párhuzamba állíthatók az iskoláztatási stratégiában található eltérésekkel. A kötelező iskoláztatás szintjén (az alapfokú oktatásról szóló 1868-as törvény alapján az iskolaköteles kor 6-12 éves korig terjedt) az ultraortododoxok igyekeztek ellenállni a szekularizációnak, ragaszkodván hagyományos ’zugiskoláikhoz’ a *héder*ekhez és a *jesivák*hoz. Jellemzően ez volt a helyzet Máramaros megyében, ahol egészen az első világháborúig nem volt nyilvános jogú zsidó iskola, és a hivatalos nemzeti nyelveken az írástudatlanság aránya (a jiddistől és hébertől eltekintve) 1910-ben 65% körül alakult, míg ugyanez az arány a teljes ország zsidóságában már igen alacsony, mindössze 13% volt. Az elmagyarosodott ortodoxok elsősorban saját elemi vagy polgári iskoláikat (*Bürgerschule*) fejlesztették, mivel ezt össze lehetett egyeztetni férfi fiataljaiknál a *jesivák*ban folyó vallási képzéssel. A világi a felsőfokú elitoktatástól azonban általában tartózkodtak. A neológok e szempontból sokkal megosztottabbak maradtak. Sokhelyütt állítottak fel az átlagosnál lényegesen jobban felszerelt saját nyilvános elemi és polgári iskolát, melyekbe ezek elismerten magas pedagógiai színvonalának köszönhetően gyakran keresztény tanulók is jártak. Másutt, főképp vidéki neológ városokban, a zsidó szülők asszimilációs nevelési stratégiájuk keretében gyakran állami, községi vagy éppen keresztény iskolába küldték gyermekeiket – néha még a helyi zsidó intézmények ellenében is.

A neológ-ortodox megosztottság azonban a magasabb képzési szinteken volt a legszembetűnőbb. Máramarosban 1910-ben a zsidó férfiak kevesebb, mint 2%-a töltött nyolc évnél többet az iskolapadban (ebből tehát négyet középfokú iskolában), mely jóval kedvezőtlenebb arány, mint a (kiemelkedően magas) 22%-os országos zsidó átlag és a neológ többségű

Vidéki zsidóság

városokra jellemző 32%. Ez utóbbiak a magas szintű iskoláztatást gyakran beépítették a társadalmi mobilitási stratégiájukba, mind a kvalitatív, mind a kvantitatív „túlképzés” értelmében. Újabb kutatási eredmények szerint a Szegedhez, Kiskunhalashoz vagy Jászberényhez hasonló városok középiskoláiban a zsidó diákok érdemjegyei rendre túlszárnyalták a nem zsidó tanulók teljesítményét. Iskolai előmenetelük különösen kiemelkedő volt az idegen nyelvekben (német és latin), valamint az erősen verbális „nemzeti” tantárgyakban. A neológ felsőbb iskolaválasztásban vidéken is gyakran érvényesültek nyíltan asszimilációs szempontok: amikor lehetőség nyílt rá, a szülők keresztény egyházi középiskolákba küldték gyermekeiket, előszeretettel az evangélikus vagy református gimnáziumokba, de nem ritkán a piarista intézményekbe is (mint például Szegeden), még akkor is, ha helyileg közületi iskolák is rendelkezésükre álltak. A két világháború között azonban a egyházi középiskolák a más vallású jelentkezőket kirekesztő vagy preferenciálisan kiszűrő felvételi rendszert vezettek be vagy (mint a katolikusok) felerősítették a már korábban is meglévőt. A felvételi diszkriminációt legelőször és legkövetkezetesebben a római katolikusok, legvégül és legkevésbé az evangélikusok érvényesítették. Mindenesetre a zsidó diákoknak egyre nehezebbé vált a világháborúk közötti évtizedekben tovább tanulni a közületi (állami, városi) középiskolákon kívül. A számukra elvben legnyitottabb evangélikus gimnáziumokban például felvételüket legtöbbször csak sokszoros tandíj ellenében engedélyezték. Az egyetemeken már 1920-ben bevezetett 6 %-os zsidó „zárt számot” aztán 1939-ban miniszteri rendelettel kiterjesztették a középiskolázásra is. Megjegyezhető azonban, hogy a vidéki egyetemek felvételi gyakorlatát (például a szegedi vagy pécsi orvosi karokon) végig kevésbé sújtotta a numerus clausus és az antiszemita diákegyletek által szervezett nem kevésbé szégyenteljes „zsidóverések”, mint a fővárosban.

Vidéki zsidóság

A fasizálódás korában azonban összességében a vidéki zsidóság társadalmi helyzete alapvetően már nem különbözött a budapesti zsidóságétól, ha tekintetbe vesszük az érintett népesség itt is, ott is megfigyelhető foglalkozásszerkezeti, iskolázottsági, vallási és szellemi vagy ideológiai megosztottságát.

Zsidó polgárság a magyar fővárosban[3]

A[4] főváros, mint ismeretes, egy adminisztrációs átrendeződés következtében 1873-ban jött létre Buda (a királyi székhely), Pest (szabad királyi város) és Óbuda (egykori mezőváros, 1767-től királyi birtok) egyesítésével. A XVIII. század második felétől a vészkorszakig mindhárom városrészben éltek többé-kevésbé folyamatosan zsidók, bár a három zsidó közösség története azelőtt igencsak eltérően alakult. A kora XIX. századtól, különösen az 1840-es „félemancipációs" törvény óta, mely véglegesítette a zsidók városokban való megtelepedési jogát és

[3] Korábbi, rövidebb verzió : « A budapesti zsidó polgárság », *Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra,* szerk. Szalai Anna. Budapest, Kossuth, 2009, 145-154.

[4] Korábbi, rövidebb verzió : « A budapesti zsidó polgárság », *Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra,* szerk. Szalai Anna. Budapest, Kossuth, 2009, 145-154.

Vidéki zsidóság
vállalkozási szabadságát, főképp Pest vonzott Magyarország területéről és határain túlról is egyre nagyobb számban zsidókat. A bevándorlók nem kis része tőkével, szakképzettséggel s vállalkozói készségekkel rendelkező és/vagy az ország gazdasági központjában könnyebben megvalósítható foglalkozási mobilitásra hajlamos elemekből állt. Az 1867. évi egyenjogúsító törvény a szakmai-gazdasági érvényesülés szinte minden terét megnyitotta előttük (elvben még a közszolgálati pályákat is). Evvel felgyorsult a budapesti zsidó középosztály és polgárság már azelőtt is dinamikus fejlődése. Ez a réteg puszta létszámának és még inkább gazdasági, szakmai és szellemi súlyának köszönhetően mind a helyi középosztály egyéb részlegei, mind a vidéki magyar-zsidó eliten számára egyre inkább a modern, iskolázott középosztályi létforma legfontosabb magyarországi mintájává vált.

A csoport legegyszerűbben viszonylagos gazdasági ereje, társadalmi-foglalkozási rétegződése, egyes városrészekben való lakóhelyi koncentráltsága, jellegzetes identitásválasztási és iskolázási stratégiái, társadalmi szokásai és az általa betöltött kulturális szerepkörök segítségével jellemezhető.

A felekezetük révén meghatározott zsidók 1869-ben a város lakosságának 15 %-át, 1910-ben 23 %-át, 1930-ban 20 %-át tették ki, amely arány 1941-re formálisan 16%-ra csökkent, bár a kikeresztelkedettekkel vagy „zsidó származásúakkal" együtt (melyeknek nagyobbik részét az 1939-es második zsidótörvény szerint hivatalosan zsidóknak kellett tekinteni) tulajdonképpen ekkorra sem apadt meg a társadalmilag zsidóként definiált népesség fővárosi számereje. 1918-ig a magyar zsidóság több mint egynegyedét, később (szinte az egész korszakban) közel felét tették ki. Ez a népesség a helyi polgári középosztálynak a huszadik század elejétől legalább két-ötödét és az ország polgárosodott zsidóságának is

Vidéki zsidóság

jelentős, a világháborúk között már messze többségi hányadát adta, bár ez erősen változott szakmai csoportok és tevékenységi szférák szerint. A fővárosi zsidó középrétegek leginkább a magángazdaságban és az ú.n. szabadpályákon voltak túlképviselve, mint ahogy ez lentebb részletezésre kerül. Még a legmérsékeltebb becslések szerint is (melyek nem számoltak a kikeresztelkedett zsidókkal, melyek átlagosan a legerősebben polgárosodott körökből kerültek ki) a fővárosi zsidóság polgárosodási szintje éppen zsidótörvényeket megelőző években érte el maximumát.

Ezeket a rétegszerkezeti sajátosságokat egy sor közvetett jelzéssel is illusztrálni lehet. A zsidók a város legnagyobb adófizetői közé tartoztak ami a helyi képviselőtestületben is különleges képviseletet biztosított számukra a virilista rendszeren belül, különösen az 1919 előtti korban. Mint arra egy, ezzel a kitüntetett helyzetű csoporttal foglalkozó klasszikus tanulmány utal, a zsidó jelenlét a város önkormányzatában 1873 és 1917 között döntő jellegűnek bizonyult. De a vagyonelosztás, az adóztatás vagy a lakáskomfort adatai a későbbiekben is hasonló egyenlőtlenségeket mutattak a zsidó népesség javára. 1937-ben például a jövedelemadó-fizetők legalább 44%-a, a vagyonadót fizetők 43%-a zsidó volt. A fővárosi zsidók mintegy 42%-a élt a polgári életvitel minimális kritériumának számító három vagy több szobás lakásban, szemben a nem zsidó népesség mindössze 15%-ával. Hasonlóképpen, a fürdőszobával ellátott lakások 44%-ában, a cselédszobával bírók 45%-ában zsidó felekezetűek laktak. Az ingatlantulajdonosok között a rokonnépesség aránya 1930-ban szintén hasonló nagyságrendű, 41% volt, de a két- vagy több emeletes épületek már 44%-ban álltak zsidó tulajdonban. Ennél is árulkodóbb az a tény, hogy a város aktív lakosságának minden egyes társadalmi-foglalkozási csoportját tekintve a három vagy több szobás „polgári” lakásokban élők között a zsidók

Vidéki zsidóság
aránya jelentősen meghaladta a nem zsidókét. 1930-ban például a zsidó kereskedelmi alkalmazottak 23%-a is három vagy több szobás lakásban lakott, míg nem zsidó társaik körében ez az arány csupán 7% volt. Az ilyen szintű lakásminőség még a zsidó munkásság 5%-a is vonatkozott, szemben a nem zsidó proletáriátus kevesebb, mint 1%-ával. Összességében a zsidók a társadalmi-foglalkoztatási hierarchiában, még a legalsó kategóriákban is, rendszerint nagyobb arányban töltöttek be viszonylag jobb helyzetű vagy magasabb pozíciókat (így például a munkásarisztokráciának számító nyomdászok körében), és sokan kifejezetten polgári vagy nagypolgári életkörülmények között éltek.

A csoport társadalmi és belső rétegződését alkategóriánként elemezhetjük: kapitalista vállalkozók, magánvállalatok vezető tisztségviselői, szellemi szabadfoglalkozásúak és egy vékony köztisztviselő réteg (nagyrészt városi alkalmazásban).

A fővárosi zsidók – akárcsak a vidékiek - különösen a kapitalista vállalkozók között voltak túlsúlyban s vezető szerepet töltöttek be a kereskedelemben szinte a korai kapitalizmustól a szocializmusig húzódó egész korszakban. A XIX. század elejétől a nagykereskedelemmel foglalkozók 70%-a zsidó volt. Ez az arány egészen a vészkorszakig kisebb eltérésekkel ezen a szinten maradt. 1937-ben a jövedelemadót fizető budapesti kereskedők 68%-a volt zsidó, de egyes ágakban még ennél is magasabb : a könyvkereskedelemben például arányuk elérte a 73%-ot. A zsidók a bankszektorban még magasabb részesedést szereztek: 1910-ben a hitelintézetek igazgatóinak hozzávetőleg nem kevesebb mint kilenc-tizede és az ügyintézők 56%-a zsidó vallású volt. Az 1860-as években induló *Gründerzeit* alatt és után azonban a zsidó vállalkozók inkább az új iparágak felfejlesztésébe fektették tőkéjüket. Ennek hosszú távú következménye, hogy 1936-ban a legalább húsz alkalmazottal rendelkező budapesti nagyvállalatok nem kevesebb, mint 59%-át, vidéken pedig 63%-át

Vidéki zsidóság

igazgatták tulajdonosként. A második világháború előestéjén, a ’gazdasági egyensúly helyreállitását’ célzó ’árjásítási’ program törvénybe iktatásának kezdetén, a zsidó tulajdonban lévő budapesti gyárak száma az 1936-os 783-ról 1939-re 853-ra nőtt. Ekkor a budapesti ruhaipar 77%-a, a textilipar 71%-a, a nyomdák 63%-a, a bőrgyárak 62%-a, a papíripar 60%-a, és néhány kivételtől eltekintve az összes iparágnak nagyobbik része zsidó irányítás alatt termelt. Már pedig az egész magyar-zsidó ipari nagypolgárság hozzávetőleg 55%-a a fővárosban tevékenykedett.

A magánvállalatok vezető alkalmazottjai (az ún. magánhivatalnokok) is a polgárosult középosztályok létszámát gyarapították. 1910-ben Budapesten a kereskedelemben és bankszektorban a fizetéssel rendelkező vezetők legalább 67%-a, az iparban 56%-a, de még a többnyire városi s más közületi kezelésben lévő közlekedési szektor alkalmazottjainak 23%-a is zsidó volt. Ezek a rendkívül magas arányok ugyan nem maradtak fenn a vészkorszakig, különösen nem az 1938 utáni években, jóllehet a zsidók a szocializmusig jelentősen felülreprezentáltak voltak ezekben a fehérgalléros gazdasági tevékenységekben. Országos viszonylatban a zsidó magántisztviselői csoport zöme (50,5%) már 1910-ben is Budapesten élt, és ottani számarányuk később tovább növekedett.

A zsidók a XIX. század végétől folyamatosan egyre inkább jelen voltak a modern szellemi pályákon is, ahonnan pedig az egyenjogúsításig (az orvoslást kivételével) szigorúan ki voltak zárva. 1910-re a budapesti ügyvédek 62%-a, az orvosok 59%-a, az állatorvosok 52%-a, az önálló mérnökök 44%-a és a gyógyszerészek 33%-a zsidó volt. Az antiszemitizmus időszakában ezek az arányok némileg csökkentek, elsősorban a zsidóellenes egyetemi *numerus clausus* következtében, melyet 1920 őszétől vezettek be a magyar felsőoktatásban. Míg 1918 előtt a magyar zsidó értelmiségben a fővárosiak, bár erősen túl voltak képviselve (mint általában a városiak), kisebbséget

Vidéki zsidóság

alkottak (36%), a –világháborúk közötti országban a zsidó szellemi foglalkozásúak többsége (55%) érthetően már a fővárosban élt, hiszen Budapest súlya az egész zsidó népességben megnőtt.

A nagyszámú szabadpályás vagy önálló értelmiségi is jelentős szerepet játszott a vizsgált polgári közegekben, akár mint a magyar főváros gyorsan fejlődő modern „kulturális iparának" vállalkozói (könyvkiadók, újságalapítók, színházigazgatók, filmproducerek stb.), akár mint alkalmazottak, újságírók, írók, független tudósok, színészek, zenészek vagy más művészek. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Budapesten az újságírók mintegy 48%-a, a színészek 30%-a, az irodalmi vagy művészeti területen tevékenykedők 32%-a, a tudósok, független kutatók és a nem tudományos foglalkozásokban, de közösségi vagy emberbaráti társaságokban dolgozók 36%-a volt zsidó.

A lakóhely szerinti megoszlás adatai szerint a XIX. század végére a budapesti zsidóság nagy része elhagyta Óbudát és Budát, és a pesti központi kerületekbe költözött vagy vidékről egyenesen oda vándorolt. (1900-ban több mint 80%-uk volt bevándorló.) Így a fent leírt 'polgárság' most még a korábbinál is inkább Pestre koncentrálódott. A polgári szinten élő zsidóság területi átrendeződését többek között a lakásnagyság adatai is jól tükrözik. 1906-ban a korabeli polgári lét alapjainak számitó három vagy több szobás lakással rendelkező zsidók aránya alig haladta meg az 50%-ot az első három kerületben (Budán és Óbudán), míg a pesti belváros korabeli IV. kerületében ez az arány 78%-ot, az V-ben 82%-ot, a VI-ban 66%-ot tett ki s csak a legszegényebb a VII-ben és a VIII-ban süllyedt le 50%-ra, míg a főváros többi – ekkoriban még sokkal kevésbé polgári - kerületében pedig 41% körül alakult. Ez világosan jelzi, hogy a zsidó polgárság a belvárost és az azzal északon határos belső kerületeket részesítette előnyben, míg a szegényebb zsidóság a periferikusabb negyedekben

Vidéki zsidóság
rekedt meg illetve telepedett le. A nem zsidó felső réteg azonban, tudjuk, korán a legrégebbi és a legelőkelőbbnek számító budai zöldövezetbe költözött át.

A budapesti zsidó polgárság lakóhely szerinti elhelyezkedése így nagy vonalakban három fő részre osztható. A legfelső réteg lefoglalta magának a pesti Duna-parthoz közeli, főleg a két világháború között épült Lipótváros és Újlipótváros viszonylag új és korszerű lakásait. A Lipótváros, mint erre még visszatérünk, idővel a modern (zsidó) polgári lét szimbólumává vált. Az értelmiségi és középpolgári csoportok a pesti Nagykörút által határolt Terézvárosban összpontosultak. Terézváros és a tőle észak-keletre található Józsefváros egy része tipikusan a kispolgársághoz és az alacsonyabb osztályhoz tartózók szálláshelyévé vált.

A fent említett lakhely szerinti elrendeződés vallási irányzatok szerint is megrajzolható. Az Erzsébet- és a Terézváros egy része a főként alsó-középosztályi ortodox zsidóság lakhelye volt (ezt a városrészt tartják ma is ’zsidónegyedként” számon), akik ott számos (1910-ben nem kevesebb mint 23) kisebb imaházat s két nagyobb zsinagógát (a Kazinczy és a Rumbach utcait) tartottak fenn. A többi negyedet elsősorban a neológ vagy világi zsidók népesítették be, akik nagy része a fentiek szerint meghatározott közép-, illetve nagypolgársághoz vagy (kisebb töredékeik) főképp a szakképzett munkásosztályhoz (nyomdászok, kereskedelmi és közlekedési kisalkalmazottak) tartoztak, bár megtalálhatók voltak rajtuk kívül a sokszor hitközségi segélyekből tengődő lumpenproletár elemek is.

A budapesti zsidóság döntő többsége, több mint 90%-a a neológiával állt kapcsolatban. Az ortodoxok (és egy időben a Rumbach utcai gyönyörü korai szecessziós zsinagóga köré szerveződő kicsiny s mérsékelten ortodoxnak számító *status quo ante* hitközség tagjai) a regisztrált zsidó születések,

Vidéki zsidóság
házasságkötések és halálozások száma szerint mindössze a fővárosi zsidó közösség 5-8%-át tehették ki a XIX. század második felétől kezdve, bár egyes jelzések szerint ez az arány később, a bevándorlások s a viszonylag magasabb gyerekszám következtében megnőtt s a világháborúk között már meghaladhatta a felekezeti zsidóság egy hetedét. Az iskolázott közép- és nagypolgári ortodoxok aránya mindenesetre lényegesen alacsonyabb volt. Budapesten 1926-ban a szombattartás iránt elkötelezettek listáján mindössze 12 orvost és 14 ügyvédet találni, ami az érintett zsidó értelmiség kevesebb, mint 1%-át jelentette. Közismert, hogy legkorábbtól fogva (az 1848-as forradalom és még inkább az 1868-1869-es zsidó kongresszus óta) a helyi zsidó polgárság középső és felső rétege döntően a vallásreform neológ ideológiáját tette magáévá és az ennek megfelelő világiasabb életmód felé fordult.

A neológ irányzat követése ugyanis gyakran csak a hol fokozatos, hol gyors vallási közömbösülést és elvilágiasodást palástolta, és sok esetben a hitközségileg szervezett judaizmussal való teljes szakításhoz vezetett. Köreikből kerültek ki az antiszemita hisztéria krízishelyzeteit, 1919-et és az 1938 –ot követő évek intenzív ’kitérési’ hullámainak érintettjei, elsősorban (többségileg) Budapesten. Felvételi eredmények szerint például1931 és 1937 között a növekvő számú kikeresztelkedett budapesti zsidó négyötöde a polgári rétegekhez tartozott. Az 1941-es népszámlálás szerint a zsidó felmenőkkel rendelkező keresztények aránya az egész zsidónak tekintett vagy zsidó származású de kereszténynek minősülő össznépességben Budapesten megközelítette a 30%-ot. Hasonló ’kereszténységi arányt’ (28%) találni a zsidónak tekintett fővárosi ügyvédek korabeli reprezentatív mintájában is. A vallási elkötelezettség valójában már akkor gyengülni kezdett, mielőtt az antiszemita gépezet 1938-ban teljes sebességre kapcsolt. Ez tükrözi a zsidó származás egyre terjedő eltitkolása is. 1930 és 1937 között a városi

Vidéki zsidóság

anyakönyvekbe bejegyzett zsidó születések közel 42%-át már nem regisztrálták a város rabbisági hivatalaiban. Pontos felmérések erősítik meg azt, hogy a vegyes házasságot kötők (1936-1937-ben a zsidó vőlegényeknek már egyötöde) növekvő hányada szintén az iskolázott polgárság tagjai közül került ki.

Az idegen vezetéknevek magyarosítását célzó mozgalom elkötelezettjeire is nagyrészt igaz a fenti állítás. 1894 és 1918 előtt a Monarchiában a családnevüket magyarosítók mintegy 61%-a zsidó volt. Az asszimilált nemzeti identitás formális felvállalásának ez a módja különösen a művelt középosztály számára volt vonzó. Budapesten 1940-re a zsidó ügyvédek 63%-a (és a kikeresztelkedettek 85%-a) már magyar vezetéknevet viselt, akárcsak a zsidó orvosok 52%-a (1939) míg ez az arány a középosztályi vagy oda igyekvő fiataloknál ekkor még alacsonyabb volt: a zsidó gimnáziumban érettségizők 31%-a (1928-1943), az evangélikus középiskolában érettségiző zsidó diákok 34%-a (1872-1944). A névcserét ugyanis leggyakrabban csak a fiatal felnőttkorban hajtották végre. Az ilyenfajta asszimilációs beállítottság területi és rétegdinamikai szórását jól mutatja, hogy az 1945-ben nyilvántartásba vett összes túlélők között a „polgári” IV. és V. kerületben 32% magyar vezetéknevűt találni, míg ugyanezek aránya a VI. és a VII. kerületben mindössze 18% volt. Korábban a hithű szombattartóknak pedig csak 7%-a azonosította magát magyar névvel (1926). Az önkéntes ’nemzeti’ önbemutatás a társadalmilag feltörekvő vagy már polgárosult rétegek tagjai számára volt vonzó, vagyis azoknak, akik már szorosabb kapcsolatban álltak (vagy ilyenre aspiráltak) keresztény társadalmi partnerekkel.

Érthető, hogy az ilyenfajta, a neológ hitközségek által hivatalosan támogatott asszimilációs stratégiát rendre harcos anticionizmus is kísérte. Ez a beállítottság mindennemű zsidó politikai szeparatizmus elutasításával járt együtt. 1918 előtt ez nagyrészt (a csekély arányú radikális disszidenstől eltekintve)

Vidéki zsidóság
egyértelműen a nacionalista kormányzati politika, sőt 1919 után a területi revizionizmus támogatását is jelentette. A későbbiek során – az 1930-as és az 1940-es években – ezt a kollektív magatartást sok esetben a törvényesített antiszemitizmus ’megértése’ vagy akár bizonyos mértékü elfogadása jellemezte (amennyiben ezt mintegy ’kisebbik rossznak’ lehetett tekinteni a nácizmus térhóditásával szemben), főleg a zsidó nagyvállalkozók körében. Azonban az is igaz, hogy a XX. század elejétől a nagypolgárság fiatalabb tagjai - így az iparmágnások másod- vagy harmadgenerációs leszármazottai közül is sokan - az univerzalista üdvideológiák, mint például a humanista szabadkőművesség, a polgári radikalizmus, a szociáldemokrácia, majd egyre inkább a szocializmus és a kommunizmus bűvkörébe kerültek. Szüleik liberális nemzeti elkötelezettségét nem ritkán baloldali utópiákra cserélték fel. Jó példával szolgál erre Lukács György életútja, aki idealista esztétából marxista filozófussá lett, majd katonai vezetőként és népbiztosként tevőleges részt vállalt az 1919-es Tanácsköztársaságban és a Szovjetállamba emigrált, mialatt édesapja budapesti bankigazgatóként mint a magyar művészek és írók önzetlen támogatója (aki Bartók Bélát is házába fogadta) írta be magát a kollektív emlékezetben.

A budapesti zsidó polgárság társadalmi reprodukciójában – a vagyon, a társadalmi kapcsolatrendszer és a családi cégeknél betöltött vezető pozíciók átörökítése mellett – népesedési és iskoláztatási stratégiák játszottak növekvő jelentőségű történelmi szerepet.

A XIX. század végétől kezdve a demográfiai stratégiák az utódok számának csökkentésére, a várható életkor meghosszabbítására, és a házasságon kívül született gyermekek számának mérséklésére összpontosultak. Természetesen ez mindenféle, a ’demográfiai átmeneten’ áteső középosztálybeli csoport viselkedésének általános mozgatórugója volt, jóllehet –

Vidéki zsidóság

ahogy ezt friss kutatások alátámasztják – ezt az ’átmenetet’ a budapesti zsidóság korábban és eredményesebben vitte végbe mint a nem zsidó középosztály. Például 1926-ban és 1931-ben a statisztikai értelemben – az általunk eddig használtnál kissé tágabb meghatározás szerint, minden munkaadót, önfoglalkoztatót és szabad értelmiségit beleértve – „polgárinak” definiált budapesti népesség körében a zsidó születések mind abszolút számukat tekintve (közel 10%-al), mind az összes születéshez viszonyított arányukban is jelentősen csökkentek (30,1%-ről 26,9%-re), miközben ugyanez a csoport a házaspárok több, mint 33%-át adta. Ez az adat a termékenység ’racionálisabb’ tervezésére, azaz radikális kontrolljára utal, mely a kisebb családméretben nyilvánult meg, nem kisrészt a gazdasági válságra adott gyors válasz gyanánt.

Ami a „polgárság” várható élettartamát illeti, ennek zsidó részlegei az előbb idézett felmérés szerint hosszabb életre is számíthattak. A csecsemőhalálozás, mely az általános higiéniai állapotok és az orvosi ellátás legjobb mutatója, a zsidóság körében ezer születésből ekkoriban 47-et, a nem zsidók esetében pedig 71-et érintett. Hasonló különbség mutatkozik a halvaszületések (2,8% illetve 3,2%) és a házasságon kívüli születések (1%, illetve 3%) arányában is. Összességében a budapesti zsidó középosztályok hatékonyabban alkalmazták a népességszabályozás eszközeit, mint nem zsidó társaik.

Az oktatásnak minden zsidó közösség hagyományosan megkülönböztetett figyelmet szentelt, s erre a felekezeti és társadalmi identitásválasztással járó modernizáció dinamikája is rányomta bélyegét. A budapesti zsidó középosztály műüvelődési stratégiái mindenek felett a társadalmi integráció esélyének maximalizálására, az utódok felfelé irányuló mobilitási lehetőségeinek javítására és a családok által elért társadalmi-gazdasági státusz legitimálására irányultak.

Vidéki zsidóság

Bár megfelelő és pontos adatok hiányában nehéz a helyi zsidó polgárság fiainak mennyiségi vagy minőségi túliskolázási tendenciáit megállapítani, az újabb kutatások erre is számos jelzéssel szolgálnak. A Budapesten az 1870-es és az 1930-as évek között középiskolába (gimnáziumba és reáliskolába) járó diákokból vett nagy mintában a nagyiparos vagy magánvagyonnal rendelkező szülők leszármazottainak 56%-a volt zsidó, mely minden bizonnyal meghaladja az azonos társadalmi-gazdasági helyzetben levők körében megfigyelhető arányokat. Kísérleti felméréseim szerint az érintett zsidó tanulók iskolai teljesítménye a többi társadalmi csoport legjobbjaihoz volt mérhető (beleértve az értelmiségiek és szellemi foglalkozásúak gyermekeit), és szignifikánsan jobbnak mutatkozott mint a hasonló rétegből származó nem zsidó tanulók eredményei. A világháborúk közötti években Budapesten felvett adatok szerint a korabeli iskolai osztályzás 1-től 4-ig terjedő jegyskáláján mérve (ahol az 1-es volt a legjobb jegy), e társadalmi réteg zsidó és katolikus gimnazistái közötti különbség német nyelvből több, mint fél pont (0,52), magyar nyelv és irodalomból majdnem fél pont (0,46), latinból 0,33 pont, matematikából 0,25 pont volt. A felső polgárságból származó zsidó diákoknak a „nemzeti tantárgyakban” (magyar és latin) még a matematikához képest is különösen magas fokú teljesítménye az elitképzésnek a szimbolikus asszimilációs törekvésekben betöltött szerepét jelzi.[56]

Ugyanez a tendencia nyilvánult meg abban is, hogy ez a csoport állami vagy (ha lehetséges) keresztény oktatási intézményeket részesített előnyben még akkor is, amikor – mint Budapesten, zsidó középiskola is rendelkezésre állt. Ennek következtében

---

[5] Ugyanerre a témára lásd a könyv egy másik tanulmányát lentebb (138-167) : Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél.

[6] ~~Ugyanerre a témára lásd a könyv egy másik tanulmányát lentebb (138-167) : Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél.~~

Vidéki zsidóság

– ugyan ez már csak határesetként értelmezhető – a dualista korban a pesti evangélikus gimnáziumba beiratkozott diákok többsége zsidó volt és jórészt a pesti Andrássy út körzetében lakó, legpolgárosultabb rétegekből származott: az iskola éves jelentései alapján arányuk 1873-1918 között 55% körül alakult. Ezzel szemben a *numerus clausus* középiskolai bevezetése előtt (1939) az 1919-ben megnyílt zsidó gimnázium a fővárosi zsidó középiskolásoknak mindössze kis töredékét (8-15%-át) fogadta, köztük igen keveset a polgárság felső rétegeiből.

A budapesti zsidó polgárság részt vállalt a metropolisz politikai, társadalmi és szellemi életében, valamint jelentős erőfeszítéseket tett a modern magyar irodalom, művészet és tudományok fejlesztése érdekében.

A fenti tevékenységeknek csak egy kis, bár nem jelentéktelen része korlátozódott zsidó körökre vagy kizárólag zsidó foglalkozásokra. Ezek között kiemelt helyet foglaltak a zsidó közösség jótékonysági, oktatási és kulturális szolgáltatásai és szervezetei, s közöttük a polgársághoz kötődő intézmények, mint például a Lipótvárosi Kaszinó: Ezt még 1883-ban alapították az arisztokrata jellegűü Nemzeti Kaszinó ellenében – mely utóbbiból, ha hivatalosan nem is, a gyakorlatban a zsidók ki voltak zárva.

A budapesti zsidó polgárság társadalmi és szellemi elköteleződését is nagyrészt asszimilációs törekvések jellemezték. A politikai sajtóban, könyvkiadásban, nyomdákban és a kultúra más ágaiban való kimagasló gazdasági szerepvállalásuknak és a másod-, harmadgenerációs zsidó polgárcsaládok által gyűüjtött sajátos műveltségi tőkének köszönhetően nem meglepő, hogy Lipótváros (a beavatottaknak ’Lipócia’) a magyar városi életben a kulturális modernitás, a kísérletező művészetek kultusza, az avantgárd s sznob közíizlés és általánosságban a kifinomult intellektuális érdeklődés szinonimájává vált, anélkül, hogy a megfelelő kultúrintézmények vagy azok közönsége

Vidéki zsidóság

feltétlenül a Lipótvárosban (vagy a világháborúk között kifejlődő Újlipótvárosban) helyezkedett volna el. E honi városi kulturális paradigmának alkotó színterei között mintegy rituális szerepet játszottak a legtöbbször zsidó vállalkozók által menedzselt irodalmi kávéházak (Emke, Astoria, Japán, New York, Belvárosi stb.). A zsidó mecénások támogatása és a jórészt szintén zsidó polgári közönség nélkül elképzelhetetlenek lettek volna a nagyrészt Budapesten kibontakozó vagy itt bemutatkozó modern magyar irodalmi, zenei, színházi, festészeti és építészeti kezdeményezések. A ’lipótvárosi’ polgárság tagjai nemcsak aktíiv lapszerkesztőkként, galériatulajdonosokként, szíinházi szakemberekként vagy filmrendezőkként, kritikusokként, hanem adományozók, megrendelők, vásárlók, fogékony olvasók s nézők gyanánt, a tudományos és irodalmi szalonok szervezőinek s az alkotó művészek baráti vagy akár (nem ritkán) szerelmi partnereinek funkcióiban egyaránt – tehát igen sokfajta minőségben – váltak a legkreatívabb honi művelődési törekvések szereplőivé.

A Lipótvárosban kialakult légkör talán mindennél jobban kifejezte a korán kialakult városi zsidó-magyar együttélés és az asszimiláció hozta fejlődés paradoxonjait. Többek között lehetővé tette az egymással és a hivatalossággal is szemben álló szellemi irányzatok polarizációját a régi rendszer utolsó évtizedeiben, melyet a kormányzati politika antiszemita fordulata jellemzett. Ennek volt egyik paradigmatikus formája az „urbánusok” (azaz a zsidó-nem zsidó együttműködést, a nyugati hatásoknak való nyitottságot, a parlamenti demokráciát és alapvető szociális reformokat hirdetők) és a „népiesek” (a „nemzeti”, a paraszti világhoz kapcsolódó igényeken és értékékeken alapuló reformok propagálói, akiknek egyes képviselőitől nem volt idegen a *völkisch* típusú idegengyűlölet és judeofóbia) közötti feszültség. Jóllehet az intézményesített antiszemitizmus, a vészkorszak és a kommunizmus csapásai hosszú távon

Vidéki zsidóság

meggyengítették és alapjaiban is átrendezték a világháborúk közötti intellektuális és ideológiai tér táborait, az alapvetően liberális-polgári „urbánus” szemléletmód – a hagyományos Lipótváros - öröksége ma is fellelhető a posztkommunista Magyarország politikai és szellemi kultúrájában. Mindez sokak számára sajátos történelmi nosztalgiával tölti meg a honban fennmaradó vagy újjászerveződő (jelenleg szinte kizárólag fővárosi) zsidó életet.

~~E~~Egyenlőtlen polgárosodás a bűnelkövetés felekezeti adatainak tükrében a 20. század eleji Magyarországon [1]

A bűnelkövetéssel kapcsolatos hatalmas jogi és társadalomtörténeti szakirodalom tanúsága szerint a ~~valamilyen~~ bűncselekmény elkövetéséért elítéltek ~~emberek~~ felekezeti hovatartozásának megoszlásával mindezidáig igencsak kevés kutatás foglalkozott. A legnagyobb nyugat-európai országokban, például Franciaországban vagy Nagy-Britanniában alig állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyekből kiindulva egy efféle vizsgálat elvégezhető volna. A korai szekularizáció ugyanis gátat szabott a felekezetekkel kapcsolatos adatok állami statisztikai szervek által végzett felvételének. Természetesen az érintett egyházak és vallási közösségek számára sem volt égető fontosságú, hogy tagjaik tevékenységének sötétebb foltjaira fény derüljön. Közép-Európában a vallás egészen a szocialista rendszerek kiépüléséig a társadalmi identitásnak hivatalosan is az egyik legfontosabb meghatározó tényezője volt. Ebből adódóan a bűnelkövetők vallási hátterével és emellett a legtöbb társadalmi csoporttal kapcsolatos információk széles köre volt körvonalazható a régióban a 19. század végétől kezdve. Ekkor váltak ugyanis az erre szakosodott

[1] A jelen tanulmányhoz szükséges statisztikai kutatásokat a budapesti Közép-Európai Egyetem (Central European University) Kutatási Támogatási Alapjának (Research Support Fund) nagylelkű támogatása is segítette. Korábbi verzió : Denominational Dimensions of Crime in Early Twentieth Century Hungary, *CEU History Department Yearbook*, 2001-2002, Budapest, 2003, 187-197.~~-~~ A szöveg átdolgozott változata az eredetinek és Fáber Ágoston fordítása alapján készült.

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

hivatalok a közigazgatás modernizációjának, valamint a kialakulófélben lévő nemzetállamok és a politikailag decentralizálódott Habsburg Birodalom területén (1867 után) a társadalmi ellenőrzés szimbolikus és instrumentális tényezőivé. Noha gyakran könnyen hozzáférhetők voltak és a társadalmi élet korabeli megfigyelői is előszeretettel használták őket, a vallásossággal kapcsolatos adatokat azóta is csak a legritkább esetekben vonták be a bűnözés vizsgálatába (és egyéb területekre - az oktatásra, a demográfiára, illetve a társadalmi rétegződés vagy a lakhatás vizsgálatára stb. ugyanez igaz). Ez a jelenség két, egy irányba mutató, de régiónként némiképp eltérő gyökerű okra vezethető vissza. Míg Nyugaton az államnak a felekezet megválasztásával és a felekezeti tagsággal kapcsolatos világnézeti semlegessége történelmileg korán elkezdte aláásni a társadalom minden területén a vallási különbözőségek vizsgálatának legitimitását~~ aláásni~~, addig a szovjet blokkhoz tartozó kelet-európai országokban a vallás nem csak a nyilvánosságban, de még a történészek körében is egyfajta politikai tabuvá vált. Úgy tűnik, a kommunista rendszerek bukásával az efféle témák esetében is – amelyek a tilalmazott kategóriából a „kényes”, „politikailag nem korrekt” kategóriába kerültek át, vagy egyenesen morálisan elutasítandóvá váltak – a nyugati megközelítés lett az uralkodó kánon.

Ugyanakkor egy olyan~~,~~ felekezetileg egyedülállóan vegyes ország, mint Magyarország, ahol 1919 előtt egyetlen vallásfelekezet sem volt minősített többségben, és a különböző vallási csoportokat is nem csak a hatalmi és a presztízshierarchia, de a foglalkozás~~hivatás~~ szerinti, műveltségbeli és gazdasági rétegződés szempontjából is a belső sokféleség jellemezte, a társadalomtörténet bármely területén a felekezeti különbségek vizsgálatának fontosságát és a vele járó nem~~inkább~~ csekély intellektuális hasznot annál inkább érdemes~~kevésbé érdemes~~ hangsúlyozni, mivel a vonatkozó adatok szisztematikus feldolgozása egészen a kommunista hatalomátvételig zajlott. Ezek az adatok rendkívüli meggyőző erővel támasztják alá

Zsidó és katolikus bűnözés

azt, hogy a különböző vallású csoportok közötti különbségek vizsgálata minden téren igencsaknagy valószínűséggel jelentős eredménnyekkel kecsegtet. Kkülönösen így tűnik ez a bűnözés terén, mivel a felekezetek erkölcsi üzenetei között gyakorlatilag alig volt különbség. Amennyiben tehát a felekezeti dimenzió mentén mégis jelentős eltérésekre bukkanunk, úgy ezt a deviancia feletti vallási ellenőrzés hatástalanságának vagy kudarcának, illetve egyéb, a különböző egyházak és vallási közösségek tagjaira jellemző mélyebben munkáló erőknek, szokásoknak, kollektív habitus-jegyeknek vagy viselkedési és érvényesülési stratégiáknak (esetleg mindezeknek együtt) tulajdoníthatjuk. Jelen tanulmány célja, hogy ezeket a különbségeket katolikusok és zsidók között szemléltesse annak alapján, hogy bizonyos bűncselekmények és vétségek elkövetésében e két csoport tagjait a magyar bíróságok a 20. század elején számszerűen milyen valószínűséggel találták bűnösnek. Választásunk nem véletlenül esett erre a két csoportra, noha vizsgálatunk terén más felekezeti csoportok között is magasan szignifikáns különbözőségek lennének kimutathatók. A korabeli Magyarországon a legnagyobb egyház a római katolikus volt, amelyhez a lakosságnak csaknem a fele tartozott[2], ám politikai befolyása és társadalmi tekintélye még ennél is jelentősebbnek tekinthető volt, mivel a császári udvar és a főnemesi címmel rendelkező földbirtokos arisztokrácia döntő többségének hivatalos vallásaként[3] az ellenreformáció

[2] 1900-ban egészen pontosan 48,7%, 1910-ben pedig 49,3% volt ez az arány (csak Magyarországon, Horvátország nélkül). Lásd. *Magyar statisztikai közlemények*, 27, 100 és 64, 112.

[3] Ez az adat az 1900-as foglalkozási statisztikákból szintén kiolvasható. Ha a hagyományos arisztokráciát az aktív népességen belül az 1000 hektárnál nagyobb földterületet birtokló keresztény földbirtokosok latifundiumaival azonosítjuk, akkor azt látjuk, hogy az 1900-as népszámlálás adatai alapján 61,5%-uk volt katolikus. Lásd *Magyar statisztikai közlemények* 27, 96 sq.

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

óta (egykori) államvallási dicsfényét mindvégig képes volt megőrizni akkor is, amikor ez a státusz törvényesen megszűnt. Ezzel szemben a zsidóság csekély töredéket képezett~~igencsak kisebbségben volt~~ az ország népességében~~ben.~~[4], ugyanakkor a~~ A~~zonban amikor egyre növekvő gazdasági ereje és erős képviseltettsége a modern értelmiségi és gazdasági tevékenységi területeken, illetve a művelt középrétegekben egyrészt, a vele szemben korábban széleskörű – noha ált~~egyre~~alában csökkenő mértékű – diszkrimináció másrészt a zsidóságot a katolikusok valóságos ellentét-párjává tette a társadalmi térben.

Jelen tanulmány célja kettős. Egyrészt részletes empirikus áttekintést ad arról, hogy a zsidók és a katolikusok mennyire érintettek a különböző bűncselekménytípusok elkövetésében. M~~, m~~ásrészről pedig kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a megfigyelt eltéréseket mennyiben magyarázhatjuk kizárólag vallási tényezőkkel – legalábbis olyanokkal, melyek nem kötődnek a két csoport foglalkozásbeli rétegeződéséhez. Így a bűnözési szokások megfigyelt adatait a felekezeti közösségek által közvetített kultúrával, magatartási renddel és a vizsgált csoportok történetileg kialakult „pozí~~i~~cionális ethoszával" és helyzetével lehet összefüggésbe hozni. Kutatásunkban ténylegesen sikerült az elítéltekre vonatkozó felekezet-specifikus adatokat megtisztítani a bűnelkövetés szempontjából egyébként fontos réteg- vagy osztály-hatástól, vagyis a két vallási csoport meglehetősen eltérő társadalmi rétegzettségéből adódó torzításoktól.

Adatbázisunk elemzése előtt azonban feltétlenül szükséges legalább röviden utalni azokra az alapvető szociológiai természetű feltételezésekre, amelyek a bűnelkövetés társadalomtörténeti elemzése hátterében meghúzódnak. Olyan munkahipotézisekről van itt szó, amelyeknek bármilyen, a bűnözést meghatározó társadalmi tényezőit kutató vizsgálatban szerepelniük kell.

---

[4] 1900-ban 4,9%, 1910-ben 5%. *I. m., uo.*

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

Először is Émile Durkheim klasszikus megállapítása nyomán le kell szögeznünk, hogy – bármennyire marginális, morálisan megvetendő és a jog eszközeivel üldözendő bűntettről van is szó – a bűnözés *normális* társadalmi tény. Amikor a nyilvános viselkedést szabályok terelik korlátok közé, mindig megjelenik a kísértés és objektíve is kimutatható hajlam arra, hogy egyesek e szabályokat megszegjék. Ebből az következik, hogy a bűnözést ugyanúgy kell tekinteni, mint bármely más „társadalmi tényt”, vagyis mint amely előfordulásának gyakorisága és sajátosságai a bevett társadalmi változók – nem, életkor, társadalmi osztály, lakóhely stb. – segítségével megragadhatók.

A második előfeltevés a bűncselekmények elkövetési gyakoriságának vagy különböző szintjeinek szociológiai jelentőségére vonatkozik. A bűnelkövetések bizonyos – noha a különböző vétségekre vagy bűncselekmények eltérő – mértékben a társadalom zavarára, elégtelen ~~túlságosan alacsony~~ integráltsági fokára vagy egyenesen szétesettségére utalnak, tehát arra, hogy ~~ami azt bizonyítja, hogy~~ az adott társadalom bizonyos fokig képtelen saját törvényeit elfogadtatni és betartatni. A különféle bűncselekmények előfordulási gyakorisága tehát a társadalmi béke és integráció fokmérőjéül is~~eként~~ szolgálhat.

Harmadsorban pedig, ami a bűncselekmények elkövetésének a különböző csoportokon belül tapasztalt eloszlását illeti (vagyis a különféle bűncselekmények csoport-sajátos gyakoriságát), azt minden egyes csoportra mint egészre nézve tipikusnak kell tekintenünk. Noha a bűnelkövetés a csoportokon belül számarányában, előfordulásának valószínűségében általában marginális jelenség, vagyis minden táradalomban és társadalmi csoporton belül viszonylag ritkának és kivételesnek számít, a bűnözők sajátosságait~~et~~ és az általuk elkövetett vétségeket mégis tekinthetjük jellemzőknek a csoport egészére nézve~~jellemzőknek~~. A bűnözési szokások

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

tulajdonképpen kivetülései az adott társadalmi közegnek. A törvényesség és a törvénytelenség határán vagy egyenesen törvényellenes formában megjelenítik a stratégiai (céltudatos) cselekvés olyan mintázatait, amelyek az adott csoportban elfogadottnak, szokásszerűnek, viszonylag gyakorinak, de legalábbis kevésbé ritkának számítanak, mint más társadalmi csoportokban. Ugyanakkor a~~A~~z idevágó statisztikák világosan megmutatják azt is, hogy a bűnözés nemek és a korcsoportok valamint a lakóhelyek szerinti megoszlása (pl. városi versus vidéki népesség) és az iskolázottsági szinttel összefüggő társadalmi-szakmai rétegeződési kategóriák nem csak egy adott földrajzi területen, de a felekezeteken belül is jelentős hatást gyakorolnak a különböző bűncselekmények előfordulási gyakoriságára.

Pontosan ez az a tényező, amelynek hatását vizsgálatunk a katolikusok és zsidók tételes összehasonlításával tisztázni igyekszik.

Ebből a szempontból az érintett vallási csoportok közötti osztálykülönbségek hatásának kiszűrése kulcsfontosságú, mivel a két felekezet között éppen az osztálykülönbségek tűnnek a leginkább eltérő irányba mutató független változónak, meghaladva még az iskolázottság vagy a településtípus hatását is, noha ez utóbbiak szerepe minden bizonnyal szintén nem~~korántsem~~ elhanyagolható. A 20. század eleji Magyarország társadalmi látképét a zsidóknak a katolikusokhoz viszonyított nagyobb fokú iskolázottsága és városiasodottsága is jellemzi, de ezek is szorosan a rétegeződéssel függnek össze. Már pedig n~~N~~yilvánvalónak tűnik, hogy a felekezetek osztályszerkezetének eltérései döntő módon befolyásolják a valláscsoportokra jellemző bűnelkövetési sajátosságokat, főleg ha emlékezetünkbe idézzük, hogy például a 20. század elején az alkalmazottként vagy önállóként tevékenykedő katolikusok több mint 60%-a a mezőgazdaságban

Zsidó és katolikus bűnözés

működött[5], míg ugyanez az arány a zsidóság esetében alig 10% volt.[6] Mivel könnyen belátható, hogy a különféle bűncselekmények előfordulása meglehetősen eltérő a z eltérőkülönböző foglalkozási rétegekben, mégpedig olyannyira, hogy bizonyos vétségek – például tiltott párbaj az úri középosztályra, a hivatali visszaélés vagy a befolyással való üzérkedés a közalkalmazottakra, az uzsora a kereskedőkre vagy a bankárokra, a titoktartási kötelezettség megszegése az ügyvédekre – koncentrálódtak esetében stb. – gyakorlatilag. bizonyos foglakozási csoportokra korlátozódtak. E Könnyen belátható, hogy egy munkásember vagy egy alkalmazott nemigen követhet el csődbűntettet...Mindenesetre az osztálykülönbségek hatásának semlegesítésével bizonyos mértékig a bűnözés kapcsán vizsgálatra érdemes egyéb jelentősebb 'független változók' – mint a településtípus vagy az iskolázottság – hatását is ki lehet szűrni. E két utóbbi tényező érthetően erős korrelációt mutat a társadalmi osztállyal, mivel például az ipari társadalom kiépülésének első szakaszában a felsőbb és középrétegek tagjai rendszerint magasan iskolázottak és nagyobb arányban városi lakosok is, szemben az alsóbb társadalmi csoportokkal, amelyeknek nagy részét a vidéken élő parasztság képezte. Az adott felekezetekre jellemző deviáns – és másféle – viselkedések mögött a minden bizonnyal legsúlyosabb változót a társadalmi osztályok közötti különbségek jelentik, amelynek kiszűrésével joggal reméljük, hogy a bűnelkövetés lehető „legtisztább" felekezeti mutatóját sikerül létrehoznunk.

A két csoport érintettségének számai a különböző bűncselekményekben szisztematikus eltéréseket mutatnak, amelyek a zsi- dóknál jóval hangsúlyosabbaknak tűnnek, mint a katolikusoknál.

[5] Egészen pontosan 1900-ban 64,3%, 1910-ben pedig 60,2%. Lásd. *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 176*.

[6] Pontosabban 1900-ban 10,7% és 1910-ben 7,8%. *I. m., uo.*

Zsidó és katolikus bűnözés

Zsidó és római katolikus elítéltek a jelentősebb bűncselekményekben : elméleti vagy ’várható’[7] és ténylegesen megfigyelt éves átlagszámok (1903-1913)

	1	2	3	4	5	6
	Katoli-kus	Katoli-kus	Kato li- likK us	Zsidó	Zsidó	Zsid ó
BŰNÖZÉS TÍPUSA	’várha-tó’ eset szám	mMeg fi-gyelt eset szám	2/ 1x10 0	’várha-tó’ eset szám	mMeg fi-gyelt eset szám	5/ 4x10 0
Politikai, t Társad. ellenalom ellenes						
1. felségárulás	21,2	20,1	**95**	3,1	1,5	**48**
2. hatóság elleni	1288	1247	**97**	108,6	66,5	**61**
3. vallásellenes	111	97	**87**	14,2	36,3	**256**

[7] A várható értékek az elmarasztaló ítéletek elméleti számainak éves átlaga úgy, hogy statisztikailag semlegesítettük a felekezeti csoportok eltérő szakmai-társadalmi rétegszerkezetének hatásmechanizmusát. Ezek kiszámítása három fázisban történt. Először kiszámítottuk az 1910-es népszámlálás adatai szerint az egyes rétegkategóriákra eső elítéltek arányszámait (ezrelékben) minden bűnfajtában. Másodszor ezeket a rétegszerinti arányokat alkalmaztuk egyszerű szorzással a vizsgált felekezetek rétegkategóriának a létszámaira. Ezek minden bűnfajtában egy olyan ’várt’, elméleti vagy ’várható’ bűnszámot eredményeztek, amelyet akkor találtunk volna, ha a különböző vallású de azonos társadalmi állású egyének egyenlő gyakorisággal lettek volna az illető bűnfajtában bíróságilag elmarasztalva. Harmadsorban a felekezetek ténylegesen megfigyelt elítéltjeinek számát elosztottuk a megfelelő bűnfajták ’várt’ eseteinek számával. Ezt a számot 100-zal szorozva nyertük az itt vastagon nyomtatott jelzőszámokat. Ezek 100 felett az illető felekezet tagjainak ’túlképviseltettségének’ ’tiszta’ mértékét mutatják az érintett bűnfajta elkövetésében, illetve a 100 alatti számok alulképviseltettségük mértékét – függetlenül társadalmi rétegezettségük sajátosságaitól..

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

BŰNÖZÉS TÍPUSA	'várha-tó'eset szám	Megfi-gyelt eset szám	2/ 1x100	'várha-tó'eset szám	megfigyelt eset szám	5/ 4x100
~~2. hatóság elleni~~	~~1288~~	~~1247~~	~~**97**~~	~~108,6~~	~~66,5~~	~~**61**~~
~~3. vallásellenes~~	~~111~~	~~97~~	~~**87**~~	~~14,2~~	~~36,3~~	~~**256**~~
4. választójog elleni	19	15,6	**82**	1,9	3,3	**173**
5. fegyver.~~res~~ erő elleni	86	80	**93**	5,6	11,8	**211**
~~***Személyek elleni***~~	~~Katoli-kus~~	~~Katoli-kus~~	~~Katoli-Kus~~	~~Zsidó~~	~~Zsidó~~	~~Zsidó~~
~~**BŰNTÍPUS**~~	~~**Katolikus**~~	~~**Katoli-kus**~~	~~**Katoli-kus**~~	~~**zsidó**~~	~~**zsidó**~~	~~**zsidó**~~
~~***Személyek elleni***~~	~~Katoli-kus~~	~~Katoli-kus~~	~~Kato-likus~~	~~Zsidó~~	~~Zsidó~~	~~Zsidó~~
~~**BŰNÖZÉS TÍPUSA*Személyek elleni***~~	~~'várható' eset szám~~	~~Megfigyelt eset szám~~	~~2/ 1x100~~	~~'várható tó' eset szám~~	~~megfigyelt eset szám~~	~~5/ 4x100~~
Személyek elleni						
6. magánosok elleni erőszak	288	328	**114**	18,6	9,6	**52**
7~~6~~. nem szándékos emberölés	321	342	**106**	27,8	17,4	**61**
8~~7~~. szándékos emberölés	568	589	**104**	29,6	7,2	**24**
9~~8~~. párbaj	122	85	**70**	59	71	**131**
10~~9~~. könyű v. súlyos testi sértés	11937	11593	**97**	788	493	**56**
11~~0~~. nemi erőszak, szemérem elleni	323	339	**105**	36,4	27,5	**76**
Morális vétség,						

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

képletes erőszak						
12~~1~~. hamisítás, hamis eskü	54,2	39,6	**73**	9	14	**155**
13~~2~~. rágalmazás, becsületsértés	1172	1120	**96**	192	185	**96**
14~~3~~. zsarolás, kényszerítés	270	222	**82**	52,6	59,3	**113**
Banditizmus~~,~~ ~~Rongálás~~						
15~~4~~. minősített lopás, betörés	11519	11620	**101**	886	582	**66**
16~~5~~. rablás	89	86	**97**	9,7	3,7	**38**
17~~6~~. tulajdon tönkretétele	540	512	**93**	31,5	15	**48**
18~~7~~. gyú~~u~~jtogatás, sínek rongálása	367	381	**104**	62	38	**61**
Gazdasági bűnözés ~~Bűnözés~~						
19~~8~~. pézhamisítás	120	106	**88**	17,1	9,1	**53**
20~~19~~. sikkasztás	1480	1373	**93**	307	335	**109**
21~~0~~. csalás	487	467	**96**	148	150	**102**
22~~1~~.okirathamisítás	361	279	**77**	64,9	55,6	**86**
23~~2~~. csődbűntett, csalárd bukás	85,3	52,7	**62**	108	145	**134**
24~~3~~. orgazdaság, bűnrészesség	1219	344	**28**	141	101	**72**
25~~4~~. hivatali - visszaél. ~~élés,~~ ügyvédi titoksértés	124	99	**80**	20,8	18,2	**87**
26~~5~~. uzsora	40,6	9,8	**24**	14,4	31,4	**218**

~~A két csoport érintettségének számai a különböző bűncselekmények esetén szisztematikus eltéréseket mutatnak, amely eltérések a zsidóknál esetében jóval hangsúlyosabbaknak tűnnek, mint a katolikusoknál.~~ Ez részben technikai okokra vezethető vissza, vagyis arra,

Zsidó és katolikus bűnözés

hogy a katolikusok alapsokasága majdnem tízszer nagyobb, mint a zsidóságé a korabeli népességben. Pusztán számosságuk okán a katolikusok minden társadalmi osztályban a bűnelkövetők átlagos aránya tekintetében nagyobb súllyal esnek latba, ennél fogvatehát – statisztikailag – alul- vagy felülreprezentáltsági jelzőszámaik kevésbé térhetnek el az átlagéitóól[8].

Valóban, a katolikusoknál inkább csekély, de az átlaghoz közeli értékeket tapasztalunk az állam- vagy vallásellenes, illetve fegyveres erőkkel szemben elkövetett politikai vétségekben (1-5), ahogyan a gazdasági (19-26) vagy szimbolikus (erkölcsi) bűntettek (12-14) legtöbbje esetében sem lépik túl az átlagot. Ugyanakkor banditizmusban az átlaghoz meglehetősen közeli értéket mutatnak, vagy meg is haladják azt, míg a magánszemélyek ellen elkövetett erőszakos bűncselekményekben (6-11) illetvevagy a szándékos rongálásban (18) rendszeresen, bár nem minden esetben, túlreprezentáltak. Az egyetlen kivételt a tiltott párbaj (9) esetében megfigyelt hangsúlyos alulreprezentáltság jelenti, itt ugyanis a várakozásokkal ellentétes eredményeket kapunk. A párbaj egyrészről a vizsgált polgári kor kezdetén már bűncselekménynek számított, emellett azonban úriemberek számára kvázi társadalmi kötelesség is volt súlyosnak ítélt, ’becsületbe vágó’ sértés elszenvedése alkalmával. A párbajképességet és a párbajozás rituáléját az úri elit illemkódexe szabályozta, amely egyszersmind a dzsentri férfiak hagyományos értékrendjének is részét képezte. Márpedig ebben a társadalmi csoportban a katolikusok voltak túlnyomó többségben. A látszólagos anomáliának az a magyarázata, hogy e bűncselekménynél a zsidók nagymértékű felülreprezentáltsága figyelhető meg, amely a zsidóság kriminalitási mintázatán belül is szokatlan jelenségnek számít.

[8] A továbbiakban a bűncselekmények különböző típusaira a táblázatban megadott sorszámaikkal fogunk hivatkozni.

~~Zsidó és katolikus bűnözés~~

A zsidóknál~~ esetében~~ megfigyelhető adatok a katolikus modell fordított lenyomatának tűnhetnek, e mögött azonban olyan sajátos tényezők állnak, amelyek nem érthetők meg anélkül, hogy az ekkoriban az asszimilációs folyamat meglehetősen előrehaladott szakaszában lévő magyarországi zsidóság társadalmi megítélésében és önmeghatározásában végbement alapvető változásokat figyelembe ne vennénk.

Ez – még ha paradox módon is, de – világosan megmutatkozik abban, hogy míg a politikai bűncselekményekért, például felségsértésért vagy hazaárulásért (1-2) elítéltek között alig találunk zsidókat, addig számuk azok között, akiket a választási törvény megsértésében (4), a fegyveres erők elleni erőszakos (5) vagy vallásellenes cselekedetekben (3) bűnösnek találtak, feltűnően magas. E látszólagos ellentmondás értelmezéséhez a zsidók többségének a késő dualizmus korszakában megfigyelhető társadalmi helyzetének figyelembevétele szükségeltetik. Egyrészről a vizsgált időszakban már messzemenően sajátjuknak vallották a nemzetállam értékrendjét, valamint az állami hatóságoknak is megadták a kellő tiszteletet, ebből adódik körükben a közrenddel és képviselőivel szemben elkövetett bűncselekmények alacsony aránya. Úgy tűnik azonban, hogy a választási törvény megszegése (4) kivételt képez, amelyet ritka előfordulása miatt – a zsidók körében évi nem több ~~,~~ mint két ilyen esetről van szó – nem is szükséges kontextusba helyezni. Másrészről viszont ~~a~~ zsidókat jóval ~~nagyobb~~ gyakrabban~~orisággal~~ ítélte~~é~~k el vallásellenes (3) vagy fegyveres erők ellen irányuló~~elkövetett~~ (5) kihágásokért.~~cselekedetekért~~ E~~; e~~zt azzal magyarázhatjuk, hogy bizonyos~~a~~ sajátos, ~~és~~ mély gyökerű kulturális normák és reflexek az asszimiláció előrehaladott stádiumában is továbbéltek.

A modern zsidóságban az asszimiláció köztudottan életre hívta a vallási reform igényét, de egyben gyors és nagyfokú szekularizációt, elvilágiasodást, felekezeti közömbösséget is eredményezett. A 20. század elején a városi zsidóság

Zsidó és katolikus bűnözés

nagy része már csak formálisan tartotta be a hagyományos vallási előírásokat, amelyek között az adózás is szerepelt, s ezt a kötelezettséget azok, akik nem akartak minden, eredeti vallásukhoz kapcsolódó köteléket elvágni, teljesítették is. (1896-tól törvényes lehetőség volt a „felekezeti nélküli” – *konfessionslos* – státus felvételére).) A zsidók által elkövetett „vallásellenes cselekedetek” valószínűleg szintén a korai és – más felekezeti csoportokkal összehasonlítva – előrehaladottabb szekularizáció számlájára írhatók.

Ami a „fegyveres erők ellen elkövetett erőszak” bűntettét illeti, ez a zsidóságnál teljesen hiányzó katonai hagyománnyal is magyarázható. Sokáig (egészen II. József reformjaiig) a zsidók számára nem is volt előírás a kötelező katonai szolgálat, és így fegyvert sem viselhettek. Kulturális emlékezetük ennek folytán egyetlen új vagy modern kori fegyverforgató hőst sem tart számon. Az ortodox zsidók számára a katonai szolgálat köztudottan a mindennapi élet folyását meghatározó vallási fegyelem (a szombattartás, az étkezési szabályok, a rendszeres imádkozás kötelezettsége stb.) kényszerű megsértését jelentette volna. A katonai szolgálattal járó viselkedés, nyelvhasználat és értékrend a „modern zsidók” közül sokak számáranak, ha ugyan nem mindannyiuknak, éles ellentétet képezett erőszakmentes, a konfliktusokat szerződéses szabályozással rendező szokásrendjükkel, polgári életmódjukkal szemben. Így érthető, hogy noha a katonai szolgálat a 19. század végére a férfiak számára általánosan kötelezővé vált, az érintett zsidók közül sokan próbáltak kibújni a sorozás alól. Ebből adódik a zsidóknak a besorozott férfiak között ténylegesen megfigyelhető alacsony számaránya, statisztikailag mérhető alulképviseltettsége, ami természetesen a katonáskodást életpályának választó hivatásos tisztek között még alacsonyabbnak bizonyult.[9]

[9] Ezt világosan mutatja, hogy a Monarchia „közös hadseregében” a közkatonák 3%-a volt zsidó, míg a hivatásos tisztek körében ez az arány mindössze 0,6%, holott a zsidók a népesség 4-5 %-át tették ki.. A Magyar Honvédségben az 1890.

(Ez persze nem vonatkozott az középiskola elvégzéséhez kötött 'tartalékos tisztekre', akik között a zsidó férfiak iskolázottságuk arányában már rendre túl voltak reprezentálva a dualista korban.[10]) Mindez talánEz kielégítő magyarázattal szolgál arra, hogy miért lehettek erősen felülreprezentálva a véderővel szembeni - egyébként szintén nem túl gyakori - bűnelkövetési özési fajtában (hiszen kevesebb, mint 12 esetről beszélhetünk évente).

A katonai hagyományok hiánya ugyancsak összefüggésbe hozható adataink elemzésének egyik legkirívóbb eredményével, az erőszakos vagy sokszor erőszakkal járó bűncselekmények szembeötlően alacsony számával zsidók körében, legyen szó ember elleni (6-11), egyedül vagy csoportosan elkövetett illegális eltulajdonításról (15-17) vagy károkozásról (18). A „harci szellem", a férfiasság agresszív vagy erélyes kiélésének megnyilvánulásai bizonyítottan a bűnözői erőszak forrását képezik, még akkor is, ha az a tény, hogy a zsidók jól láthatóan igencsak kevéssé hajlamosak efféle bűncselekmények elkövetésére, más tényezőknek is tulajdoníthatóköszönhető. A zsidók alulreprezentáltsága olyannyira látványos a súlyos testi sértésért (6, , 10) vagy gyilkosságért (8) elítéltek körében – az átlag és a katolikusoknál tapasztalt arány negyede (!) és fele közötti arányszámmal –, hogy ez a jelenség mindenképpen magyarázatra szorul. Nyilvánvaló, hogy a fizikai erőszaktól való tartózkodás ilyen magas foka nem vezethető vissza kizárólag a katonai hagyományok hiányára. Számos egyéb, kulturálisan kialakult viselkedési mintára vagy

---

előtt a hadseregbe lépett tisztek körében a zsidók részaránya 2,8% volt, de a dualizmus utolsó évtizedeiben belépők között ugyanez az arány mindössze 0,75%. Lásd. Hajdu Tibor, *Tisztikar és középosztály, Ferenc József magyar tisztjei*, Budapest, História, 1999,181-182.

[10] Az 1881-1899 között avatott tartalékos tisztek között kerek 21 % zsidót találni, az 1900-1918 közöttiek sorában 23,9%-ot, ami majdnem pontosan a zsidó fiatalok érettségizők közötti részarányának felel meg..-Prozopográfiai felvételi eredmények.

„pozicionális vonásra” (amelyek a zsidóknak a magyar társadalmon belül a modernizációs folyamat során elfoglalt helyéhez kapcsolódnak) kell utalnunk.

Az egyik ilyen vonás kétségkívül az alkoholizmusban való alacsony mértékű érintettség, mivel számos erőszakos bűncselekmény hátterében alkoholos befolyásoltság áll. Antropológiai megfigyelések tanúsága szerint a társasági alkoholfogyasztás mindig is a bandák, utcai csoportok létrejöttének és egyéb többé vagy kevésbé fiatal emberekből álló s kihágásokra, devianciára hajló csoportok kialakulásának kedvez, amelyeket az erőszak és a szervezett bűnözés könnyen hatalmába keríthet. A halálozási és morbiditási statisztikák is egyértelműen bizonyítják a zsidóság igen csekély érintettségét az alkoholizmussal összefüggő halálozásban.[11] Egy másik ilyen tényező lehet az ortodox zsidó közösségekben a vallási tanulás fontos szerepe, melyet egyedülálló ’felekezeti intellektualizmusnak’ lehet minősíteni, s amelyre a férfiember sikeres életének zálogaként tekintettek. A tanulással való nagyon is időigényes elfoglaltság a hagyományhoz szorosan kötődő zsidó fiúkat már eleve távol tartotta a férfiasság demonstrálásának erőszakos, fékevesztett, sa garázdaságot kiváltó formáitól. A zsidó fiatalok számára a szabadidő még a hivatalos oktatáson kívül is csak szűkösen állt rendelkezésre, ugyanis a *talmud tóra* vagy a *jesiva* (felsőbb vallásos iskola), mivel ellenőrzött és időigényes kötelezettségeket rótt rájuk, idejük legnagyobb részét kitöltötte, A vallásos műveltség és annak a fiatalok szocializációjára gyakorolt hatása, ahogyan arra újabb kutatások rámutattak, idővel szekuláris „túliskoláztatássá” is átalakulhatott, de ebben a formában is megtartotta ellenőrzőkontroll funkcióját a fiatal férfiak viselkedési

[11] Dr Henrik Pach, A magyarországi zsidók halandósága a statisztika tükrében, / Jewish mortality in Hungary as reflected in the mirror of statistics/, in Salomon Stern (ed,), *Hetven év. Bikur holim beteggyámolító egylet*, Budapest, 1941, 131-140, különösenespecially 134.

habitusa felett. A férfiideál demonstrációjában az iskolai (alkalom adtán a talmudista) kiválóság kiszorította az agresszív~~erőszakos~~ virilitás szokásrendjét~~.~~, mely utóbbi~~ami~~ az erőszakos bűncselekmények gyakori forrását képezte. De már önmagában a vallási fegyelem is, amely a zsidóság tagjainak teljes életvitelére, az étkezési és ivási szokásokra, a szexualitásra, az idő- és a családi térhasználat megszervezésére (a kóser előírások szerint), stb. ~~–~~egyaránt kiterjedt, jelentős szerepet játszott zsidó körökben az erőszakos bűnözés kísértésének minimalizálásában. Ez a fajta vallásos iskolázás, amely nagyfokú önuralomra nevel, idővel szintén átalakult, mégpedig az asszimilálódott középosztálybeli zsidóságra tipikusan jellemző urbánus viselkedési mintává változott át. Mindehhez h~~H~~ozzá lehet ~~még ehhez a fejtegetéshez~~ tenni, hogy a zsidóság emancipáció előtti elnyomott, társadalmon kívüli, stigmatizált és állandó kollektív egzisztenciális létbizonytalansággal járó helyzetére az érintett közösségek a tűrés, elszenvedés, a zsarolások anyagi eszközökkel való kiváltása~~édése~~, legjobb esetben a passzív ellenállás fegyvereivel válaszoltak. A középkori zsidóüldözésektől a *Soá*-ig bezárólag az érintettek legtöbbször még az önfeláldozást is előnybe részesítették az ellenállással szemben. A zsidó történelem legendáriumában s az érintettek konkrét élményvilágában, kollektív emlékezetben is az szerepel, hogy a zsidók – a cionista és más harcosan nacionalista mentalitás- és magatartás-formák kifejlődése előtt – tipikusan még az őket ért támadásokra sem reagáltak ellen-agresszióval. Az erőszak elutasítása ebben a hagyományban még az ellenerőszak elemi viselkedési mintáit sem engedte érvényesülni.

Ez alól a megfigyelés alól azonban adatainkban egy kivételt találni: ez a múlt századelő zsidóságának a párbajozók (9) körében tapasztalható meglepő mértékű felülreprezentáltsága. Valószínűleg itt ugyanannak az

asszimilációs folyamatnak a másik oldaláról van ~~itt~~ szó, amely, ahogyan az imént megállapítottuk, hathatósan hozzájárult az erőszakmentesség hagyományának átörökítéséhez. A párbaj esetében ugyanis nem egyszerűen egy nemesi hagyománynak az úri körökben való továbbélése valósult meg. A zsidók számára éppen a párbaj jelentette a belépés lehetőségét ezekbe a körökbe azáltal, hogy az érvényes etikai kódexek előírásainak betartása révén el tudták fogadtatni magukat ennek az ’úri’ közegnek a tagjai gyanánt. A párbajképes középosztályba való integrálódás ~~vagy egyenesen sikerült ebbe a közegbe integrálódniuk – ami tula~~ tulajdonképpen asszimilációs stratégiájuk végső célja volt. Mivel a liberális Magyarországon az iskolázott zsidók (az érettségi vagy a feletti szinten) egészen a Dualizmus végéig ténylegesen párbajképesnek (*satisfaktionsfähig*) számítottak az úri középosztály értékrendje szerint – szemben az 1880 utáni Ausztriával vagy Németországgal –, sokuk számára a párbajképesség és a polgári törvénykönyv által tiltott párbajozási gyakorlat mintegy „a jó társadalmi körökbe” való beilleszkedés igazolásául szolgált. Ehhez az elsődleges motivációhoz képest a politikailag szított antiszemitizmus propagandistái elleni küzdelem további konkrét ösztönzést is szolgáltathatott a párbajokban való részvételre. De mindez a magyarországi zsidók modernizációjának kései fejleménye, ami szorosan kapcsolódik számuk felduzzadásához az iskolázott középosztályi rétegekben, a szellemi foglalkozásokban és a magántisztviselők ~~(*Privatbeamter*)~~ – tehát az egyetemet végzettek és az érettségizettek – körében, akik asszimilációs és integrációs törekvéseik okán gyakran készek voltak a nem zsidókra jellemző úri viselkedési n~~f~~ormákat elfogadni, sőt, ezt olykor látványosan túlhangsúlyozni. Ebből adódik, hogy a párbaj viszonylag későn -~~,~~ csak nem sokkal a századforduló előtt - jelenik meg a zsidók által elkövetett s~~,~~ bíróságilag szankcionált de egyben az úri

miliők körében értékelt törvénysértések-~~bűncselekmények~~ statisztikájában. 1880 előtt erre ugyanis nem volt még példa.

Noha a testi erőszakot feltételező bűncselekmények a zsidókra csak kevéssé vagy egyáltalán nem voltak jellemzők, morális vétséget vagy szimbolikus erőszakot már jóval gyakrabban követtek el – függetlenül attól, hogy anyagi haszonszerzéssel járt-e (12-14). Ide tartoznak a gazdasági bűncselekmények is (19-26), noha a bűnelkövetés e kategóriáiban a zsidóság felülreprezentáltsága hullámzó képet mutat, s rendszerint csak csekély mértékű. Az olyan bűncselekményekért elítéltek között, amelyek sajátos vallási vagy technikai kompetenciát igényeltek vagy bizonyos szakmából adódó bizalmi helyzetet feltételeztek, mint amilyen a pénz- vagy az okirat-hamisítás (19, 22), a hivatali visszaélés vagy az ügyvédi titoktartási kötelezettség megsértése (25), a zsidók szignifikánsan gyenge reprezentáltságot vagy például a csalás (21) és a sikkasztás (20) területén az átlagot alig meghaladó közepes képviseltettséget mutattak. Ennélfogva a legkülönfélébb gazdasági bűncselekményre való hajlamossággal kapcsolatban megállapítható, hogy a zsidóság egészére mint olyanra – akikre a feudalizmus utáni Magyarországon a „vállalkozói szellem” kollektív megtestesítőiként tekintettek – leginkább a törvény és a szerződéses rend tisztelete volt jellemező.

Mindössze két említésre méltó kivételt mutatnak ki a táblázat adatai, a csődbűntettet (23) és az uzsorát (26). Az előbbi előfordulása valószínűleg a zsidókra jellemző expanzív és újító gazdasági tevékenységek természetéből adódik, ami nagyobb kockázatot is rejtett magában. Az alkotó kapitalisták módjára törekedve arra, hogy üzleteikbe beruházzanak, modernizálják vagy megújítsák azokat, új iparágakat hozzanak létre és a már meglévők keretében új termékekkel vagy eljárásokkal álljanak elő, a zsidó tőkések más piaci szereplőknél, akik átlagosan sokkal

hagyományosabb ipari vagy kereskedelemi gyakorlatot folytattak, érthetően hatványozottan voltak kitéve a csődbűntett eshetőségének. Vagyis a csődbűntettnek egyszerűen azért is jóval nagyobb gyakorisággal kellett előfordulnia, zsidók körében, mivel Magyarországon a modern bankrendszer kiépítése, a modern nagyipar és nagykereskedelem megalapozása s egy sor új tevékenységi piac megteremtése (elég itt a tömegsajtóra, a modern könyvkiadásra,, a fotográfiára vagy a filmiparra utalni) köztudottan elsősorban zsidó vállalkozóknak volt köszönhető. Ezzel szemben az uzsora, amely a feudális hitelezési rendszer továbbélése, majd' hogy magától értetődően tipikus „zsidó bűncselekménynek" számított, mivel a pénzügyek területén a zsidók a modern bankrendszer kiépülése előtt is kiemelkedően aktív, egyedülállóan nagy szerepet vállaltak. Ez a funkció s a vele való visszaélésnek ugyan elég ritka gyakorlata (évi átlagban alig három tucat esetről van szó) a hagyományos zsidóságban adataink szerint fennmaradt.

A névmagyarosítás mint allogén elit-csoportok érvényesülési és mobilitási stratégiája a honi etnikai mező erőterében

E[1]

[1] Korábbi verzió : *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*, szerk. Farkas Tamás és Kozma István, Budapest, Gondolat, 2009, 41-55.

~~Névmagyarosítás és mobilitás~~

E tanulmány az 1948-ban véglegesített szocialista rendszerváltás előtti névmagyarosítási mozgalom főbb össztársadalmi és a főbb résztvevő nemzetiségi vagy felekezeti csoportoknál (zsidóság, németség) különösen ható funkcióit foglalja össze. Rövid nemzetközi kitekintés után, mely az Európai periférián található párhuzamos mozgalmakra reflektál, számba veszi a névnemzetiesítés különböző, egymást kiegészítő, gyakran együtt érvényesülő szerepköreit. Közéjük tartoznak a nemzeti konformizmus paradigmái, melyek a kialakuló nemzetállam uralkodó rétegeinek elvárásainak felelnek meg, de a különböző érintett csoportoknál eltérő módon a modernizáció, a szekularizáció, az individualizáció, az idegenség stigmájának kezelése, a státuszmobilitás és az esztétikus önbemutatás kívánalmai is. A zárszó hangsúlyozza, hogy milyen nagy hozamú lehet az asszimilációs mobilitás különböző megnyilvánulási formáinak párhuzamos kutatása.

Bevezető megjegyzések

A honi névváltoztatási mozgalom azon társadalomtörténelmi paradoxont képező jelenségek közé tartozik, melyek megjelenési formája tulajdonképpen igencsak banális – hiszen a mindennapi életben való önbemutatás vagy önmeghatározás kollektív mintáit képviseli –, ugyanakkor azonban sokféle s komplex jelentőséggel bír, nevezetesen nyelvészeti, politológiai, szociológiai és történelmi relevanciával és összefüggésekkel, melyek vizsgálatához már régóta a több társadalom- és embertudomány rekrutál kutatókat. ~~A többdiszciplináris megközelítés szükségességére és hasznaira a jelen kötet is jó példát mutat, hiszen a fent említett szaktárgyak művelőihez itt még helytörténészek és földrajztudósok is csatlakoztak.~~

Mégis, nem szabad elhallgatni, hogy a névváltoztatások tematikájának gazdagsága eddig inkább csak a nyelvészek körében váltott ki jelentősebb

Névmagyarosítás és mobilitás

kutatói érdeklődést, minden bizonnyal azért, mert ez kapcsolódott egy klasszikus nyelvészeti szakterülethez, az onomasztikához. Kozma Istvánnal készített történelmi, összefoglaló jellegű felmérésünkig[1] (Karády – Kozma 2002) csak kevés igényesebb társadalomtudományos megközelítést alkalmazó tanulmány jelent meg Magyarországon, de – hozzátehetjük – külföldön is. (Az idevágó honi irodalom fejlődéséről jó áttekintést nyújt Kozma István 2007.[2])

A közismert s elérhető irodalom szerénysége talán annak is betudható azonban, hogy a téma elsősorban azokban a többkulturális vagy többnemzetiségi alapon szerveződő nemzetállamokban juthatott nagyobb fontosságra a modernkori államalakulatok között, melyekben a nemzetállam kialakításaépítése jelentősebb ellenállásba ütközött, nevezetesen ott, ahol az elitcsoportokban nagy arányban voltak allogének, akiket a nemzetállam kiépítése során el kellett ’nemzetiesíteni’, nemegyszer bizonyos kényszer alkalmazásával hatalomváltás következményeként.

Nyugat-Európában ilyen helyzet ritkán alakult ki, hiszen a címzetes nemzetépítő elitek etnikai kultúrájától (s ennek megfelelő névanyagától) eltérő – s ilyennek is tekintett – kisebbségek vagy nemigen voltak (pl. Olaszországban, a skandináv államokban, Hollandiában), vagy olyan nagy s területileg, társadalmilag, vallásilag s részben még nyelvileg is elkülönülő tömbben (mint Angliában az írek vagy a skótok), hogy kulturális homogenizálásuk nem kerülhetett napirendre, vagy már eleve önálló

---

[1] Karády Viktor, Kozma István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002.

[2] Kozma István 2007, A Családnév-változtatás társadalmi funkciói és személyes motivációi Magyarországon a 19-20. században, *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, szerk. Hoffmann István, Juhász Dezső, Budapest-Debrecen, Nemzetközi Nyelvtudományi Társaság, 131-145.

Névmagyarosítás és mobilitás

szeparatista politikai alkultúrát fejlesztettek ki (mint a katalánok s később a baszkok Spanyolországban), vagy pedig a társadalomfejlődés föderalista irányba mutatott (mint sikeresen Svájcban, kevésbé sikeresen Belgiumban), vagy pedig (mint Franciaországban) a kisebbségek beolvasztásának a központosított nemzetállam által gyakran erőszakos eszközökkel folytatott politikája megelégedhetett a nyelvi asszimiláció megvalósításával, hiszen itt soha sem fenyegetett a mégoly sajátos (baszk, breton, elzászi német, olasz, provánszi) kulturális kisebbségek elszakadásának, politikai kiválásának vagy önállósulásának veszélye. Ez nem változott a 19. század végén Kelet-Európából (1880 után elsősorban Oroszországból) beinduló zsidó, lengyel és más nagy bevándorlási hullámokkal sem, amikor boldogulást kereső, beolvadni vágyó, politikailag elnyomott alkultúrákból jövő s igen csekély etnikai érdekérvényesítő igénnyel és készséggel ellátott tömegek érkeztek Nyugat-Európába. A bevándorlók gyenge hatalmimigrációs helyzete általában a társadalmi alávetettségre predesztinál s közvetlenül ritkán fenyegeti a megállapodott nemzetállamok kohézióját. (Az olasz fejlődésre e téren lásd kötetünkben Fábián Zsuzsanna tanulmányát.)

Más volt a helyzet Magyarországon, ahol a nemzetállamot egy a népesség alig két-ötödét képviselő (s kulturálisan, sőt vallásilag is többes kötöttségű) nemesi elit tervezte el s építette ki, úgy, hogy a beolvasztandó kisebbségek jó része szervezetten (egyházaik, politikai mozgalmaik, iskolahálózatuk, stb. közvetítésével) szembeszállt a tervvel. Ilyen terhes etnikai-kulturális megosztottsággal egyetlen modern európai kultúrnemzet sem indult történelmi útjára. Mint tudjuk, s ez mintegy elő is készítette a trianoni tragédiát.

Ugyan történelmileg merőben eltérő, mégis összehasonlításra érdemes helyzetet talán csak a későn (az első világháború után) gyarmati sorból önállósodott

Névmagyarosítás és mobilitás

balti államokban és Finnországban találunk, ahol a hagyományos (német, svéd) történelmi elit a nemzetállamiság megvalósulásával új címzetes elit hatalma s ezzel egy tőlük idegen kulturális hivatkozású nemzetesítő program hatálya alá került. Finnországban azonban ez a potenciális konfliktushelyzet egyfajta térmegosztásos kompromisszummal zárult az új és a régi elitcsoportok között. (Erre vonatkozólag fordítás készül egy alapvető tanulmányból, melynek összefoglalója angolul máris rendelkezésre áll.[3]) Lásd Sirkka Paikkala 2004, 797-809 és a könyvre vonatkozó recenziókat nyelvészeti szempontból : Kovács Ottilia 2006 és Nyirkos István 2005.) A Balti államokban az eleve sokkal kiélezettebb, 'nemzeti őrségváltással' járó helyzet (főképp 1919 után, a nemzetállamiság tényleges megvalósítása korában) hasonló eredménnyel járt, mint nálunk, ami ott is nem mindig erőszakmentes 'nemzetiesítő' politikát, agitációt és mozgalmakat váltott ki. Közéjük tartoznak az itt tárgyalandó névnemzetiesítési akciók is. Ezeknek azonban minden bizonnyal a helyi nyelvű publikációkban találni leginkább a lenyomatát, innen az erre vonatkozó s nyugati nyelven elérhető irodalom ritkasága.

Sajátos helyzetet képvisel ezen a téren egy olyan, nemzeti mozgalomból kinőtt új állam mint Izrael, mely a területi államiság hagyományával csak ideológikus kollektív-történelmi emlékezetében rendelkezett és népességét tulajdonképpen sokféle kulturális, nyelvi és nemzetiségi, sőt bizonyos szempontból még eltérő felekezeti kötöttségű (askenáz, szefarád, közel-keleti rítusú, etiópiai, haszid, szekuláris) csoportokból is

---

[3] Sirkka Paikkala, *Se travallinen Virtanen*, SKS, Tampere-Helsinki, 2004, 797-809. A könyvre vonatkozó recenziókat nyelvészeti szempontból l. Kovács Ottilia, recenzió Sirkka Paikkala könyvéről, *Se tavallinen Virtanen*, in *Névtani Értesítő* 28, 2006, 276-279 és Nyirkos István, recenzió Sirkka Paikkala könyvéről, *Se Tavallinen Virtanen*, in *Magyar nyelvjárások*, XLIII, 2005, 149-153.

Névmagyarosítás és mobilitás

rekrutálta. Ilyen helyzetben a szimbolikus nemzeti egységesítés, homogenizáció stratégiájának mintegy természetes velejárója lett az aktív állami névnemzetiesítési politika. Ennek a magyar zsidóságot érintő változatáról számol be kötetünkben Bányai Viktória tanulmánya.

Névváltoztatások és nemzetiségi erőtér

Az előbbiekből kiolvasható, hogy a névmagyarosítások tehát nálunk is a sajátos helyi nemzetiségi erőviszonyokhoz kötődtek s fontosabb társadalomtörténeti sajátosságaikban a társadalmi tér különböző szegleteiben s rétegeiben ezek kihatásait lehet a mozgalom alakulásában tetten érni. Konkrétan azt kell hangsúlyozni, hogy a névváltoztatások itt túlnyomóan (ha nem is kizárólagosan) névmagyarosításokat, 'névnemzetiesítéseket' jelentettek s kifejezetten a kisebbségi nemzetállam-építés által előidézett valóságos kényszerhelyzet szülöttjei voltak. Ennek főbb adottságaira itt lehet utalni.

Legfontosabb ebben az összefüggésben a már említett, de eléggé nem hangsúlyozható körülmény, hogy a nemzetállamot kigondoló, tervező, hordozó és tulajdonképpen a régi rendszer végéig messzemenően vezető és uraló nemesi elit egy 'nemzetalkotónak' kikiáltott etnikai kisebbség nevében gyakorolta hatalmát. A magyarság a nemességen kívül minden jelentősebb társadalmi kategóriában – a parasztságban, a városi kispolgárságban, a patrícius és a parasztpolgárságban, sőt a későbbi trianoni csonka országot képező középső régiókon kívül a királyság minden más nagyobb földrajzi alkotóegységében is (így a Felvidéken, Erdélyben, a Vajdaságban, Bánátban, Burgenlandban, Kárpátalján) kisebbségben volt. Ennek a kisebbségi helyzetnek mértékét a rendelkezésre álló s a nemzetközi szakirodalomban egyébként párját ritkító igényességgel kidolgozott anyanyelvi vagy 'legfőbb használt nyelvi' adatok (pl. az 1900-as vagy az

~~Névmagyarosítás és mobilitás~~

1910-es népszámlálások adatai) rendre – s érdekelten, tehát nem véletlenül – alábecsülték. A népszámlálások ugyanis a tényleges nyelvhasználaton kívül s evvel asszociálva a magyar anyanyelvűség vagy elsődleges magyar nyelvhasználat bejelentésével demonstrált, ’nemzethűséget’ is mérték. Márpedig az ilyesfajta nemzeti lojalitás vagy elkötelezettség a hatalmi viszonyok függvénye volt s könnyen válhatott a hatalomváltás áldozatává. Ez utóbbinak tömeges jelzéseit szolgáltatja az elszakított területeken az 1910-es és az 1920 utáni népszámlálásokban kimutatott nemzetiségi arányok összehasonlítása.

A komplex és az egyértelmű többséget szintén nélkülöző felekezeti viszonyok szintén szerepet játszottak a nemzetiségi erőviszonyok polarizálásában, amennyiben egyes, ún. ’kisebbségi’ (azaz zömmel allogén csoportokat tömörítő) egyházak – mint a szerb vagy román ortodoxia, vagy az erdélyi szász evangélikusság – a magyarosítással szembeni intézményes ellenállás lehetőségeit erősítették, míg mások – pl. a neológ zsidó hitközségek ’önasszimiláló’ tevékenységei, így elemi iskolai hálózatuk elmagyarosítása – ezzel merőben szembenálló ellenhatást fejtettek ki. A magyar nemzetállamot egyértelműen csak két illetve három, a társadalmi elitben számottevő részt képviselő felekezeti tábor támogatta, amely vagy ~~–~~egységesen magyar etnikumú volt (a reformátusok és a zömmel erdélyi unitáriusok), vagy asszimilációs beállítottságánál fogva választotta ezt a magatartást : a neológ s részben a ’status quo ante’ zsidóság, a ’rabbinikus’ ortodox zsidóság magyar etnikai többségű régiókban elhelyezkedő részei, sőt a haszid befolyás alattiak egyes töredékei is. Ebből a szempontból a többi egyházak szerepe vagy ellenségesnek vagy változóan ambivalensnek bizonyult ~~volt~~. Még a viszonylag legnagyobb egyházi tömböt (a népesség 47 %-át) képviselő római katolikusok is megoszlottak a sokáig (1848 előtt és azután egyaránt) jórészt aulikus beállítottságú hierarchia és a magyar

Névmagyarosítás és mobilitás

nemzeti érzelmű papság között, nem beszélve a szlovák és a horvát katolicizmus szecessziós törekvéseiről. Az evangélikusok hasonló természetű széttagoltsága közismert. A felvidéki szlovák lutheranizmusból került ki a szlovák ’nemzeti ébredés’ számos előharcosa. A többfelekezetűség szempontjából mindenesetre szintén egyedülálló volt a 19. század honi társadalma. Ilyen mértékű hitbeli szétforgácsoltságot sehol nem találni az ellenreformáció után kialakuló európai államalakulatokban, ahol majdnem mindenütt egyértelmű protestáns, katolikus, illetve – Kelet-Európában – keleti ortodox többség uralkodott. A honi helyzetet e tekintetben legfeljebb Hollandia közelíti meg (a kálvinista többséggel szemben a 19. században növekvő s a 20. században többségre jutó katolikus népességével) és talán Svájc (mely utóbbi azonban szövetségi államszervezetet s nem nemzetállamot fejlesztett ki), valamint az 1919 utáni Lettország. (A világháborúk közötti Lettországban csak 58 %-nyi evangélikus többség volt szemben 22 % római katolikussal, 9 % keleti [orosz] ortodoxszal, 4,5 % zsidóval és egyéb kisebb felekezeti népességekkel.[4] Tolnai *Uj Világlexikona*, Budapest, 1928. 10. köt. 143). A vallási megosztottság érthetően felerősítette mindennemű nemzetiesítési politika és akció tétjét, mert az egyházak politikai hatalmukat változó módon mozgósíthatták és az így kialakult erőviszonyok megosztó tényezővé válhattak.

Ezek az adottságok képezték a fentebb említett történelmi ’kényszerhelyzet’ alapját, mely a névmagyarosítási politika és mozgalmak kiváltó tényezőjének tekinthető. Erre a helyzetre adott válasz ugyanis erősen megosztotta a kulturális szempontból többszörösen széttagolt népességet, illetve ennek vezető elitcsoportjait. Röviden, a magyar nemzeteszme igenlői és érdekeltjei valamint ellenlábasai közötti megoszlást úgy lehet leírni, hogy az esetlegesen pozitív válasz a hatalmi erő- és érdekviszonyok tükre volt.

[4] Tolnai *Új Világlexikona*, Budapest, 1928. 10. köt. 143.

~~Névmagyarosítás és mobilitás~~

Sommásan ez azt jelentette, hogy a zsidók, a németek és részben a szlovákok is változó módon, de asszimiláns, a többi nemzetiségi csoportok~~ok~~ inkább disszimiláns~~ nem asszimiláns~~ alapállást foglalt~~ak~~ ak el, közöttük a románoknál és a szlovákoknál ennek megfelelően erősen magyarellenes~~disszimiláns~~ politikai mozgalmak is kibontakoztak, melyek igyekeztek féket vetni a magyar nemzetállamisági törekvéseknek ~~gondolatával szemben~~.

A hatalmi viszonyokra lehetséges reakciókat az ‘asszimilációs társadalmi szerződés’ virtuális cikkelyeire adott válasz foglalta össze. A pozitív válasz egyrészt a magyar uralkodó osztály hegemóniájának elfogadásán, másrészt az abban való (tényleges vagy szimbolikus-közelítőleges) részesedésen nyugodott, melynek egyik feltétele nemcsak a magyar nemzetállam eszményével való azonosulás, hanem az önbemutatás, a nyilvános viselkedés, a neveléssel átörökített történelmi emlékezet és a környező lakóhelyi és társadalmi tér elnemzetiesítése, elmagyarosítása volt. A nemzetállam-építés programjának támogatását fejezte ki társadalmilag nagyhatású képletességgel az allogén csoportokban a nyelvi magyarosodás (legalább az aktív kétnyelvűség formájában), illetve a hivatalosan (pl. népszámlálásokon, anyakönyvekben, iskolai beiratkozásnál) deklarált magyar anyanyelvűség (’nyelvi lojalitás’). A programnak természetesen része volt a nyilvános térben megjelenő kulturális szolgáltató intézményeknek (iskolák, színházak, múzeumok) elmagyarosítása is. Ezekhez a főképp a városokban elhelyezkedő szolgáltatásokhoz azonban közönség is kellett. Ehhez szükséges volt a nemzetiesítést elfogadó s a városokban jórészt allogén hátterű népesség ügyszeretete, nemegyszer ügybuzgósága, látványos kompenzatív ’magyarkodása’. Érthető, hogy ugyanezekben a körökben fejlődött ki s terebélyesedett el a névmagyarosító mozgalom is. Sohasem szabad

Névmagyarosítás és mobilitás

azonban elvonatkoztatni ezt a mozgalmat két külső körülménytől.

Egyrészt a családnév-magyarosítások nem választhatók el egy sor a legerősebben érintett allogén népességekben (zsidók, németek, szlovákok, örmények) és társadalmi aggregátumokban (városi értelmiség és iskolázott polgárság) lezajló egyéb, s általában mobilitással, a földrajzi és a társadalmi térben lefolytatott migrációs mozgással járó fejlődéstől. Ide tartozott maga a városba költözés és a mind antropológiai (életviteli), mind gazdasági értelemben vett polgárosodás, a hosszú vagy elitiskolázás (a középiskolákban s azok felett) általánossá válása, a nők fokozatos (bár a régi rendszer végéig igencsak részleges) egyenjogúsítása, a ’demográfiai –átmenet’ (csökkenő halálozás és születésszám) végbemenetele, s az érdekelt allogén csoportok evvel kapcsolatos többi szimbolikus-nemzeti integrációs aktusa (mint éppen a nyelv- és névváltás, nevezetesen az, ami partikuláris intézményhálójukat érintette: iskoláikat, templomi rítusaikat, egyéb közösségi szervezeteiket), s a csoportok önképének, öndefinícióinak (’mózeshitű magyar’, ’*Ungarndeutsch*’, stb.) ezt követő elmagyarosodása.

Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy a családnév-magyarosítási mozgalom már igen korán, az 1890-es évektől fogva, hivatalos állami támogatást élvezett. Ez az allogén népességek felé nemcsak szimbolikus, de nemegyszer önkényes és erőszakos adminisztratív lépésekkel is járt, amely nemcsak a magyar állameszme irányában való beállítottságuk szerint hatott az érintett népességekre, hanem közvetlenül aszerint is, hogy mennyire függtek az államtól, vagy az államot helyi szinten képviselő (megyei, városi, községi) közhatalmaktól. Ennek következtében hivatalosan már az állami anyakönyvvezetés törvénybe iktatásával (1885) magyar keresztnevek használatát tették kötelezővé s a ’Bánffy-terror’ alatt (1896) a honvédelmi miniszter rendeletéből bevezették azt a

Névmagyarosítás és mobilitás

gyakorlatot is, hogy a besorolt nemzetiségi utónevű újoncokat a hadseregben magyar névvel regisztrálják. Ugyanakkor (1898) a helységeket lakosságuk összetételétől függetlenül magyar névvel kellett ellátni s nyilvánosan csak ezek használata volt megengedett. A katonaság és az állami vagy közipari kisalkalmazottak körében az idegen családnevűek névmagyarosítását az elbocsátás terhe mellett kiadott hivatali ukázzal szorgalmazták a millennium utáni években éppúgy, mint 1933 után nemegyszer.

Mindebből érthető, hogy a történelmi idő szempontjából a névmagyarosítási mozgalom felfutása szorosan összefügg a nemzetállam kiépítésének fázisaival, a Polányi Károly értelmében vett honi 'nagy átalakulással'[5] ~~(Polányi Karl, 1957)~~. Annak a feudalizmus utáni alapvető társadalmi átrendeződésnek képezte mozzanatát, mely értelemszerűen a reformkorral indult be, amikor a független, modern, nyugati típusú magyar nemzetállam programja kidolgozást nyert. Ugyanakkor a társadalmi térben való elhelyezkedése szempontjából a mozgalom elsősorban azokat az allogén csoportokat mozgósította, amelyek leginkább belekapcsolódtak ebbe az alapvetően modernizációs folyamatba, úgy mint érdekelt résztvevők, részt vállalók illetve részvállalásra kényszerítettek.

Amikor a családnév-magyarosításokat – igazoltan – a nemzeti asszimiláció egyik tömeges mozgalmának tekintjük, nem felejthető el, hogy a mozgalom mögött vagy mellett egy sor egészen más természetű, de hasonló irányú és eredményű társadalomtörténelmi akció és fejlemény is lezajlott, melyeknek azonban a párhuzamosságok mellett külön-külön sajátos mozgástere, hatóköre és funkciói is voltak. Amit ***nominális asszimilációnak*** is minősíthetünk, annak szintén megragadható s gondolatilag elkülöníthető egy

[5] Polanyi Karl, *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press, 1957.

~~Névmagyarosítás és mobilitás~~

sor nem csak csoport-sajátosan érvényesülő, de nemegyszer egyedi jellegű társadalmi funkciója. Ezeknek tételes, bár csak érintőleges tárgyalására kell most rátérnünk.

A névmagyarosítások asszimilációs szerepkörei

Ebben az összefüggésben legelőször a nemzetállami elkötelezettség kinyilvánításáról lehet beszélni, tehát arról, hogy az allogén hátterű érdekeltek családnevük magyarrá tételével demonstrálták ‘magyar-érzelműségüket’, különösen olyan környezetben, ahol ez nem volt általános, vagy – ellenkezőleg – olyan helyzetben, amikor ezt elvárták tőlük. Ennek a szerepkörnek is, mint a legtöbb lentebb tárgyaltnak, tehát legalább háromfajta motivációja lehetett.

Jelenthetett ez ‘magyarkodást’, a nemzetállam iránti odaadás látványos – hiszen a leszármazottak önbemutatásában is megmutatkozó – demonstrálását, esetleg kompenzatív jelzését akkor, amikor ennek helyzetileg ára vagy tétje volt, tipikusan a nemzeti mozgósítás nagy konjunktúráiban, 1848-49-es szabadságharcban vagy később is 1867 vagy 1896 után nemzetiségi területen, disszimilánsan allogén közegben. A családnév magyarítása itt egyfajta politikai hűségnyilatkozattal ért fel. A látszat ellenére nem szabad lebecsülni az ilyen magatartásnak lehetséges érzelmi töltetét, az újsütetű német, szlovák vagy zsidó magyaroknak magas érzelmi hőfokon átélt magyar identitás-élményét, mely kifejezhette a befogadottság tudatának eufóriáját, a felszabadulás vagy felemelkedés tapasztalatát a lenézett kisebbségi sorsból, a ‘magyar urak’ képviselte uralkodó társadalmi körökhöz való csatlakozás lelkesítő érzését.

De a ‘magyar-érzelműség’ családnévbe vésése stratégiai~~kus~~ akció is volt olyan mobilis allogén csoportoknál, amelyek ennek fejében előnyöket – esetleg pozíciószerzést – várhattak azoktól a

Névmagyarosítás és mobilitás

hatóságoktól, amelyek a magyar nemzetállamot helyileg képviselték. Az ilyenfajta voluntarista választás hátterében egészen konkrét érdekek is lehettek, amennyiben például a hatóságok elvárták ezt leendő alkalmazottaiktól (mint a millennium éveiben). Ezeket azonosíthatjuk a középosztály nem egy rétegénél, melynek tagjai szakmai szolgáltató vagy alkalmazotti kapcsolatban voltak a hatóságokkal vagy zömmel a magyar úri osztályból kikerülő megrendelőkkel. Ilyeneket találunk nagy számban elsősorban az államhivatalnoki, a tanári és a tanítói karban, de a szabadértelmiségben is, míg sokkal kevésbé vagy egyáltalán nem az államtól messzemenően független egyházak allogén személyzetében, azaz elsősorban a nem római katolikus a papságban.

Születhetett azonban az ilyen irányú döntés külső kényszer vagy nyomás alatt is, amikor az érintettek egzisztenciája a nemzeti hatóságoktól függtek s ezek az állam nevében eljárók nevének magyar jellegét a nemzetépítés politikájának célfeladatai közé emelték. Ez történt a millennium utáni évek erőszakos nemzetiesítő politikája keretében, de az 1933-as névmagyarosító törvény után is, amikor a hadseregben, az államvasutaknál, a postánál s egyéb közműveknél a főnökség gyakran ukázba adta allogén beosztottjai kötelezőnak névmagyarosítását.

Ez utóbbi szerepkör már átvezet vagy egyenesen összemosódik avval, amit a hatalmi elit elvárásainak való érdekelt vagy kényszerű megfelelésnek – társadalmi konformizmusnak nevezhetünk. Az előbbiektől az különböztetheti meg legjobban a névmagyarosítások ezen funkcióját, hogy inkább csak szimbolikus érdekviszonyoknak felelt meg s nem konkrét hatalmi vagy professzionális nyomásnak, bár persze az előbbi könnyen átcsaphatott az utóbbiba is. Egy magánpraxisban gyakorló zsidó vagy sváb származású ügyvédet vagy orvost, egy nemesített polgárt vagy kommunista kádert minden bizonnyal senki sem kényszerített konkrétan névmagyarosításra.

Névmagyarosítás és mobilitás

Mégis, abban a lakóhelyi környezetben, szakmai, esetleg társasági vagy baráti kapcsolathálóban, — a többségi kliensek körében, a középosztálybeli feleségek teapartijain vagy a gyerekek iskolai köreiben (pl. a cserkészcsapatban) — vagy hasonszőrű pártmunkások között, melyek az érintetteket körülvették s melyeknek mértékadó köreit a városokban annak idején – legtöbbször a magyar úri osztály tagjai vagy a náluk elfogadást kereső egyéb asszimilánsok szolgáltatták, később az 1945 utáni ‘új rendszerben’ a ‘nemzeti kommunizmus’ látszatát minden áron fenntartani igyekvő s szintén nagyrészt volt középosztálybeli aktivisták körében, a magyar családnévre való átváltás a milió által pozitívan értékelt gesztusnak számított.

Ennek tudható be, hogy a szabadfoglalkozások allogén hátterű tagjai között mindig a legnagyobb arányú volt a magyar nevet viselők aránya, nemegyszer már a régi rendszer végén többségi is, mint például a budapesti zsidó ügyvédek (61 % 1939-ben) és orvosok (53 % 1939-ben) között.[6] ~~(Lásd könyvemben az idevágó részletes kimutatások között Karády 2001: 160).~~ De kimutatható ennek a szimbolikus ‘megfelelési kényszernek’ a hatása nem egy vegyes házasság allogén (tipikusan zsidó) partnerénél, nem beszélve a régi rendszer alatti számos zsidó ‘kitérőről’, akiknek jó része az ország fasizálódása és az üldözések előtt hasonló motivációval igyekezett magyar nevet felvenni, legalábbis addig, amíg ez egyáltalán lehetséges maradt a régi rendszerben s nem érvényesült~~állt be~~ (1937 után) erre vonatkozólag is az – asszimilációt leállító hatósági tilalom. Igaz, az effajta konformizmus az érintett allogén csoportok hagyományosabb köreiben ellenhatást szült s nem ritkán volt egyenesen rosszallás tárgya, így például az ortodox zsidóságban, melynek

[6] Lásd könyvemben az idevágó részletes kimutatások között: Karády Viktor, *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 160 o..

Névmagyarosítás és mobilitás

tagjait a névváltoztatások nem is igen mozgósították. Az asszimiláns beállítottságúakat azonban ez ritkán tántorította el, hiszen a névmagyarosítás – akárcsak a többi, látványos asszimilációs lépés – betervezett és előre értékelt identitáskeresésük integráns elemét képezte.

Az ‘asszimilációs konformizmus’ sok példáját szolgáltatták a mindenkori allogén hátterű gazdasági vagy politikai hatalmi csúcselitek. Miután történelmileg – köztudottan – a gazdasági modernizáció többségi élharcosait és haszonélvezőit elsősorban a zsidó és emellett a más nemzetiségi kisebbségből származó polgárság szolgáltatta, nem véletlen, hogy a kettős monarchia mintegy 280 nemesített zsidó családjából sokan, de azért csak kisebb töredékük, 126-an (45 %) vettek fel magyar nevet, köztük 40 *–y* végződésűt, tehát ‘valódi nemesi’ hangzásút. A nemesített magyar-zsidó családokból mindössze 60 ‘tért ki’, s ez utóbbiak között már 32 (53 %) magyar nevet is választott, bár nemegyszer csak kettős név formájában (mint a *Hatvany-Deutsch* fiúk, vagy a *Madarasy-Beck*-ek.;[7] *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: 642-647).

Bár erre nem ismerek pontos összeírást, a nem zsidó allogén polgárság s különösen az idegen nevű s nem kis számú arisztokrácia és nemesség körében a névmagyarosítások nemigen váltak gyakorlattá, még a legnagyobb nemzeti felbuzdulások korában sem. Általában a honi uralkodó réteg pozícióban lévő tagjai magukra nézve nem érezték hatályosnak az ‘asszimilációs konformizmus’ elvét. Erre jó példát szolgáltatott más-más korban két belügyminiszterünk. Wenckheim báró az 1868-ban felavatott Lipótmezei Elmegyógyintézet frissen kinevezett igazgatójának, bizonyos dr. Schnirch-nek tanácsolta nyomatékkal, hogy magyarosítson, ahogy ez egy ilyen fontos nemzeti intézmény igazgatójához illik. A kitűnő megszólított bizonyára némi iróniát is kevert válaszában: „Én ebben

[7] *Magyar Zsidó Lexikon,* Budapest 1929, 642-647.

a kérdésben Excellenciádat követendő példának fogom tekinteni.”[8]

(Karády – Kozma 2002: 40). De nem kevésbé visszás Keresztes-Fischer Ferenc 1933-as híres, az addigi legnagyobb névmagyarosító kampányt beindító rendelete, melyet a jeles politikus teljes nevével jegyzett, ugyanakkor, amikor az aláírt szöveg kifejezetten tiltotta a kettős nevek felvételét[9] (Karády – Kozma 2002: 196-200). Az alsóbb hivatalnokok körében, különösen ha ezek a közhatalmakat képviselték, mindenesetre sokkal erőteljesebben hatott az állami névnemzetiesítési politika., ahogy ezt kötetünkben Nagy Imre Gábor elemzése is bizonyítja az 1933-as rendelet következményeinek tárgyalásánál.

A hamis történelmi analógiák látszatának kockázatát is vállalva említhető ebben az összefüggésben a kommunista mozgalomban elvárt nemzeti konformizmus elve, mely megkívánta – de a különböző hátterű allogén érdekeltektől nem egyformán –, hogy magyar névvel szerepeljen a politikai nyilvánosságban. Ezt a közszereplő zsidó származású pártkáderek majdnem kivétel nélkül érvényesnek tekintették – a sztálinista ‘négyesfogat’ tagjai is mind magyar nevet viseltek -, míg a más származásúak sokkal kevésbé, ahogy ezt Münnich Ferenc példája igazolja. Különösen a fegyveres testületben tevékenykedő zsidó hátterűeknél tűnik fel a magas magyarosítási arány[10]. (Karády – Kozma 2002: 327). Ebben persze szerepet játszott az is, hogy a Horthy rendszer jobboldali propagandájában még ‘judeo-bolsevistának’ aposztrofált vezetőknek jól felfogott politikai érdekük diktálta, hogy elkerüljék a ‘zsidó uralom’ közkeletű sztereotip benyomásának ilyetén való hitelesítését.

---

[8] Karády-Kozma, id. könyv, 40.

[9] Karády – Kozma, id. könyv, 196-200

[10] Uo. 327.

A névmagyarosítások egyéb társadalmi funkciói

Az asszimilációs kihívásra való válaszon kívül volt azonban a névmagyarosításoknak több más s rejtettebb szerepköre is, melyek ugyan összefügghettek asszimilációs törekvésekkel, de sajátos, külön hatásmechanizmussal is bírtak.

Közöttük kiemelten érvényesült egyfajta, az identitás modernizációját célzó stratégia a nemzetállamiság égisze alatt. Miután Európában a 19. század második felében a területi hatalmak nagy része kultúrnépi alapon nemzetállammá alakult (Európában talán a svájci szövetségi állam jelentette az egyetlen szignifikáns kivételt), s a nemzetállami fejlődés még a tulajdonképpen soknemzetiségű Oroszországban, sőt a XX. század elején már az Oszmán birodalomban is érvényesült, nem beszélve az e tekintetben decentralizált Habsburg birodalomról, melynek főbb régióit 1867 után egyre inkább az ott domináns nemzetiségi csoportok kezdték uralni, mintegy államokat alkotva a birodalomban – amennyiben az államhatalom több területén (helyi adminisztráció, iskolázás, rendészet, szociális ügyek) bizonyos mértékű területi autonómiát szereztek –, a kisebbségek számára a többségi vagy uralkodó nemzetiségbe való betagolódás szükségessége mint modernizációs elv jelentkezik, igaz, az önálló nemzeti lét alternatívája gyanánt. Ez konkrétan azt eredményezte, hogy a századvég közösségi mozgalmainak elitje vagy a többség irányában asszimiláns, vagy saját nemzetelvet hangoztató disszimiláns álláspontra helyezkedett, de tette mindkettőt a korszerűség égisze alatt. A ‘nemzeti univerzalizmus’ vagy az ‘univerzális nemzetelv’ s a kultúrnépi identitás kánonja más lehetőséget nem engedett meg modern, nem osztályhoz kötődő, más partikuláris érdekeken túli (államiságban működő) társadalmi formációkban.

A névmagyarosításokban kifejezett ‘modern’ nemzeti akkulturáció azokat a csoportokat jellemezte,

melyek vagy túl gyengék voltak saját nacionalizmus kibontakoztatására, vagy még nem érték el ezt a stádiumot, vagy más okból. Közéjük tartozott például a zsidók nagy része is teljes emancipációjukat és beolvadásukat támogató környezetben, mivel társadalmi felemelkedésüket, sőt kollektív biztonságukat is az erős és befogadó nemzetállamokban (mint Magyarországon vagy Nyugaton) látták legjobban biztosítva. A ‘magyar zsidó’ vagy a ‘mózeshitű magyar’, ahogy a hivatalos identitásjelzések ezt az 1895-ös recepciós törvény után egyre gyakrabban feltüntették, egyben ‘modern zsidó’ is volt. A hagyományos zsidó életmód követése viszont az így minősített ‘modernek’ szemében egyenértékű volt az elmaradottsággal, az archaizmussal, a haladás visszautasításával. Ilyen értelemben a névmagyarosítást – akárcsak a többi asszimilációs aktust vagy magatartási formát – az érintettek az alkulturális partikularizmus megtagadásával modernizációs lépésként is átélték. Nem véletlen, hogy ez a beállítottság nálunk legfőképp a neológ (vagy ‘kongresszusi’) zsidóságban dívott, akiknek tradicionális kötöttségű hittársai kötelező szokásrend keretében tartottak tiszteletben mindenfajta hagyományt egy olyan antropológiai rendszer keretében, ahol az életmódot (az étkezési, házberendezési, időbeosztási s egyéb szokások integrált egységével), szigorú vallási előírások szabályozták. Ebben a logikában a névmagyarosítások kifejezetten világiasodást is képviseltek. A családnév-átörökítés szokásrendi szabályának megtörése, akárcsak a kulturális hagyománybontás bármely formája, egyben szekularizációs aktusnak is minősült. A zsidó ortodoxia ennek is betudhatóan alig vett részt a mozgalomban, mint ahogy ezt egyértelműen demonstrálják az ortodox körök névanyagának belső arányai. (Így például az 1926-ban önminősítés nyomán összeírt ’szombattartók’ magyarsági névarányai majdnem mindenütt a nulla közelében voltak,

mindenképpen egy tized alatt, mindössze két kivétellel ([Kiskőrösön 26 % és Mátészalkán 12 %)] az összeírásban szereplő 18 városból.[11] Lásd Karády 2001: 162-165).

A névmagyarosítások modernizációs funkciójának volt azonban egy egészen sajátos aspektusa, mely az életvitel s az egyéni életstratégia individualizálására irányult. Ez is elsősorban a zsidóságot érintette. A zsidó családnevek ugyanis történelmileg, II. József idejéből, az államhatalom által oktrojált s – kivételektől eltekintve – német nevek voltak, melyeknek túlnyomó részét csak zsidók vagy többségükben zsidók viselték. Ez a névhasználat – lentebb tárgyalandó stigma jellegétől most eltekintve – törzsi besorolás szerepét is játszotta. A német-zsidó névvel az érintettek nem csak mint individuumok mutatták be magukat, hanem mint a zsidó népesség tagjai, egy kollektív kijelöltetés tárgyai. A névmagyarosítással nem csak megszűnik ez, de az egyénileg választott új magyar névvel az érdekeltek hivatalosan elismert egyéni identitást is nyernek, melynek továbbvitele a leszármazottaknál lehetővé teszi – a tágabb (pl. felekezeti vagy népi) csoportidentitás esetleges fenntartása mellett is – egyéni-családi nyilvános identitáshagyomány kifejlesztését. Megengedte ez a családi genealógia egyfajta szimbolikus újraindítását a teljes személyesítés égisze alatt. Az ilyenfajta individualizálódás, akárcsak a vallásváltás, a felekezetnélküliség, a lakóhely megválasztása (pl. városba költözéssel), a szakmai mobilitás, a személyes párválasztás vagy a válás, ilyen értelemben a feudalizmus után kialakult lehetséges modernizációs magatartásformák integráns részét képezte.

Az új, magyar családnév választásának tudati szinten gyakran magas érzelmi hőfokon átélt funkciója a stigmakezeléshez kötődik. A társadalmi stigmatizálás természetesen nem a névre vonatkozik, hanem arra a

[11] Karády Viktor, *Önazonosítás, sorsválasztás*, id. könyv, 162-165

csoportra, rétegre vagy etnikumra, melyre a név jellemző. Az érintettek a névmagyarosítással elvben azt remélhették, hogy megszabadulnak a stigmaviselés társadalmi terheitől, az önbemutatáshoz kötődő azonnali kollektív azonosítástól, a korcsoporton, szakmai közegen, lakóhelyi környezetben vagy a mindennapi érintkezés során elszenvedett megkülönböztetéstől, esetleg az evvel járó inzultusoktól vagy atrocitásoktól. Az ilyenfajta negatív megkülönböztetés elsősorban azokat érintette, akik egyértelműen allogén jellegű és csoport-sajátos (tehát kollektív azonosítás tárgyát képező) családneveket viseltek s egyben foglalkozásuk vagy/és szakmai-gazdasági, valamint lakóhelyi mobilitásuk folytán kikerültek közösségükből. Ez a helyzet Magyarországon elsősorban a zsidóságot sújtotta, de helyileg egyes polgárosuló és modernizálódó allogén aggregátumok főképp városiasodó részlegeit is, így békeidőben esetenként – bár sokkal ritkábban – németeket, szlovákokat vagy másokat is. Ismerünk azonban olyan történelmi konjunktúrákat, amikor a stigmatizált allogén identitástól való menekülés más nemzetiségi csoportoknál is jellegzetes magatartássá vált, különösen sajátos veszélyhelyzetekben. Ez történt a honi németeknél közvetlenül a szovjet megszállás után, amikor a német név nemritkán elég volt a férfiak munkatáborba hurcolásához vagy a szerbeknél az 1948-ban mesterségesen keltett jugoszláv ellenes politikai hisztéria idején. De hasonlóképpen lehet értelmezni 1939 és 1944 között a honi németség egyes részlegeiben a Dunántúlon és az Alföldön a náci terjeszkedés ellenében néha előforduló demonstratív névmagyarosításokat is (a sváb ‘hűségmozgalom’ keretében). Mindezeknél a névmagyarosítások egyfajta felszabadulás-élménnyel jártak együtt. Ez, érthetően, annál erősebb lehetett, minél súlyosabbnak minősült az elszenvedett stigma (pl. a zsidóságban).

Az stigmahordozó idegen név eltűnésével természetesen az érintettek azonnal nem mentesültek

minden evvel járó megkülönböztetéstől, hiszen státusukat ezután is a stigma eredetére vezették vissza: a magyarosító zsidó vagy sváb saját környezetében továbbra is magyar nevet viselő zsidó vagy sváb maradt. Idővel azonban, főképp más környezetben, különösen leszármazottaiknak már sikerülhetett az új névvel eltüntetni a származási stigmát, nemritkán úgy, hogy az utódoknál már az eredettörténet kiindulási pontja is feledésbe merült.

A valóságban azonban ennek az ideálisnak képzelt vagy tipikusnak tekintett narratívának egészen más változatai is megvalósulhattak, nevezetesen olyanok, amelyekben szerepet kapott a névstigma enyhített formában való átörökítésének szándéka, tehát egyfajta vállalása is, illetve a névstigma ugyan enyhébb, de markáns fennmaradása a magyarosított név közvetítésével. Ez akkor történt, amikor a magyar névválasztás maga is jellemző volt a stigmatizált csoportra. Ezt például a névmagyarosító zsidók által választott magyar nevek mintegy negyedére lehet viszonylagos statisztikai gyakoriságuk révén feltételezni a legújabb kutatások alapján.[12] (Lásd Kozma István tanulmányát ebben a kötetben. Hasonló eredményre jutottam egy korábbi tanulmányomban.[13] Lásd Karády 2001: 150-152). Olyan magyar nevekről van szó, amelyeket csak zsidók vagy túlnyomóan zsidók választottak. Ez egy viszonylag zárt, bár történelmileg elképzelhetően valamelyest változó összetételű névlista, amelyet azonban az érintettek és környezetük többé-kevésbé egyértelműen azonosítani képes, mint a csoport tagjaira jellemzőt.

A stigma-elhárítást célzó rejtekezés és ugyanakkor bizonyos mértékű identitásőrzés stratégiáinak paradoxonnak tűnő egysége illetve egyidejűsége a

[12] L. Kozma István, Közeledés vagy elkülönülés reprodukálása másként ? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897-1908), *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*, szerkesztette Farkas Tamás, Kozma István, Budapest, Gondolat, 2009, 153-171.

[13] Karády V. 2001, 150-152.

stigmatizált csoportok asszimilációs magatartásainak egyéb megjelenési formáiban is megfigyelhető. A lakóhelyi elvegyülés sem nélkülözte történelmileg gyakran (máig bezárólag) a valamelyest rejtett gettósodás kialakulását új környezetben.[14] (Lásd erre a jelenkori honi zsidóság vonatkozásában Ladányi János tanulmányát. Ladányi 2002: 77-100). Az asszimilációs vallásváltásnak a modernizálódó zsidóságnál jellegzetes dinamikájában is megtalálható a ‘kitértek’ csoportosulása azokban az egyházakban (pl. Magyarországon az unitáriusoknál, más katolikus dominanciájú országokban – mint a kettős monarchia Lajtán túli részein – az evangélikusoknál), melyek egyrészt talán kisebbségi kultúrájuknál fogva is befogadóbbaknak bizonyultak, másrészt – ettől ugyan teljesen függetlenül – bizonyos társadalmi távolságot is generáló rítusrendjük viszonylag kevésbé tért el a zsidókétól, de amelyeknél a zsidó betérők gyakrabban is találhatták magukat ‘egymás között’.

A stigmatizáltság csökkentése mellett a névmagyarosítási mozgalom további fontos funkciója egyfajta szimbolikus státusmobilitáshoz való hozzájárulás volt, amely legtöbbször az érintettek által már elért szakmai-társadalmi mobilitást kísérte vagy erősítette meg a magyar uralkodó osztályok erőterében. Ez a funkció gyakorlatilag minden résztvevőnél fontos motivációt képezett, persze különösen azoknál, akiknek szakmai érvényesülésében a helyi dzsentri körökkel való jó viszony, a hozzájuk való hasonulás, s ennek kívánatos viselkedési modellként való értékelése jelentőséggel bírt. Ezt a zsidó és más nemzetiségi hátterű értelmiséginél éppúgy tetten érhetjük, mint a módosabb tirpák

---

[14] L. erre a jelenkori zsidóság vonatkozásában is Ladányi János, A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között. *Zsidók a mai Magyarországon,* szerk. Kovács András. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2002, 77-100.

(nyírségi szlovák) vagy a sváb parasztpolgároknál, mert hogy – amint ezt annak idején Herczeg Ferenc egyértelműen megállapította – „az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha vagyonához méltó életet akar élni”.[15] (Herczeg Ferenc, 1940, 75.) Az ‘úri’ szerep és az ‘urak’ szimbolikája elsősorban a magyarsághoz kapcsolódott, hiszen az ‘urak’ (nevezetesen a nemesség) többsége is magyar volt. Ez még a századvég földbirtokosainak nemzetiségi önbesorolásából is jól kiolvasható. (Az 1910-es népszámlálás a nagybirtokos kategóriában mindössze 10,2 % nem magyart talált s a középbirtokosokéban is csak 28,1 %-ot.[16] Lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 306-309). Innen eredeztethető többek között a nemesi hangzású – pl. *–i* végződésű választott nevek kultusza a keresztény allogén névmagyarosítók között (mivel más, régiesített vagy egyéb módon ‘nemesített’ – pl. kettős hangzókat tartalmazó – nevek választását a belügyminiszter általában nem engedélyezte). Lehetett remélni, hogy az esetlegesen nemesi származásra utaló *‘i’*-s neveket később *y*-ossá lehet átváltani, ami még erősebb ‘dzsentrifikációs együtthatót’ hordozott (ha nem is bizonyította egyértelműen a nemesi származást). Azért érintett ez a gyakorlat elsősorban keresztényeket, mivel ők könnyebben hitelesíttethették alkalomadtán a nemesi eredet fikcióját, mint a zsidókként számon tartottak (pl. nevük informális átalakításával egy *y*-s vagy *th*-s vagy *eö*-s változatban).

A névmagyarosítással járó státusmobilitás akkor is bekövetkezett, ha az aktust nem az elvárt pozitív felhanggal – pl. gúnyolódva – fogadta az érdekeltek környezete. Hiszen maga az így demonstrált magyarosodási szándék is megváltoztatta a zsidó, sváb vagy szlovák polgár helyét a honi úri társadalomban,

---

[15] Herczeg Ferenc 1940, *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy*, Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1940, 75.

[16] Lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 306-309.

különösen amikor ezek egyéb ‘magyarság-jegyeket’ is fel tudtak mutatni. Ezért lenne érdemes pontos elemzés alá venni egyes mobilis s az úri osztályba betagozódó, esetleg hivatalosan is oda csatolt allogén hátterű alcsoportok névmagyarosítási gyakoriságát és gyakorlatát – a közhivatalnokokét, virilistákét, bírákét, tanárokét, szemben a hasonló hátterű papokkal vagy paptanárokkal, akiket esetenként nemzetiségi híveik vagy hierarchiájuk eltántoríthatott nevük megváltoztatásától. A nemzetiségi egyházközségek – nemcsak a zsidó ortodoxia – ezen a téren is inkább hagyományőrzőnek bizonyultak.

Végül nem szabad lebecsülni a névmagyarosítások esztétikai funkcióit, melyek a társadalmi térben szintén nem semlegesen vagy véletlenül jutottak érvényre. Közismert, hogy a névváltoztatások egy töredéke ‘névcsinosítást’ célzott s magyar családnevekre vonatkozott (különösen a ‘legmagyarabb’ pl. kálvinista közegben), főképp olyanokra, melyeket a környezet dehonesztálónak, társadalmilag degradálónak foghatott fel. (Az esztétikai szempontok érvényesülését az 1930-as évek nagy névmagyarosítási kampányában statisztikailag is ki lehetett mutatni.[17] ~~mutatta Kozma István, 2007: 96-97 és 101-102.)~~ Ez sajátosan érvényesülhetett egy az önbemutatás külsőségeire különösen érzékeny társadalmi kategóriában, mint a hadsereg tisztikara.[18] ~~(Lásd erre Hajdú Mihály, 1994.)~~ De az esztétikai funkció az asszimilációs erőtérben mintegy önmegvalósító próféciaként is működött. Az idegen nevet azért lehetett esetenként ‘csúnyának’ tekinteni, mert idegen volt: A ‘szép név’ kanonizált társadalmi definíciója nem egy, főképp középosztályi

---

17 Kozma István 2007, A hivatalos családnév-változtatások indokrendszerének vizsgálatáról, *Névtani értesítő* 29, 96-97, 101-102.

18 Hajdú Mihály, 1994, A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez, *Névtani Értesítő* 16, 5-22.

körben egyszerűen a magyar név volt, mégpedig lehetőleg a nemesi hangzású, a lehetőleg régies (’ősi’) jellegű magyar név… Az asszimilációs erőtér szabályai felülírták az esztétikai kívánalmakéit.

Végszó

Nem marad ezek után helyem másra, mint hogy kiemeljem, milyen jelentős lehetne az olyan kutatásoknak a hozama – nem beszélve kutatástechnikai eredetiségükről – melyek a névmagyarosítások kvantitatív vizsgálatát két irányban is kiterjesztenék. Egyrészt a társadalmi értékrend felől megközelített névminőség elemzése tűnik ígéretesnek, ha ez összekötődik a nagy ‘független’ eredetváltozókkal (mint a foglalkozási státus, a vallás, a nemzetiség vagy a regionális kapcsolatháló). Másrészt fontos lenne megkísérelni minél többféle asszimilációs jelenségnek (a társadalmi mobilitással összefüggésben) helyi, régiónkénti és össztársadalmi, de főképp párhuzamos vizsgálatát. Az eddigiekben a kutatásban nemigen objektivált összefüggések láncolatát lehet sejteni a nyelvi magyarosodás, egyes felekezeti és nemzetiségi vegyes házasságok, a lakóhely-változtatás, a városiasodás, (főképp a zsidóságban) a vallásváltás, a lakberendezés módosulása, az étkezési vagy az öltözködési szokások alakulása (amely utóbbi a mindennapi önbemutatásnak másik fontos formája) vagy akár a demográfiai átmenet illetve modernizáció jelenségei mögött. Ezeknél a kutatásoknál sem szabad természetesen elfelejtkezni arról, hogy a felemlített mozgalmaknak és viselkedési módoknak közös stratégiai jelleget kölcsönzött az, hogy különbözőségük ellenére az adott társadalmi erőviszonyok között tulajdonképpen igencsak hasonló (néha szigorúan azonos) szimbolikus jelentéstartalmakat hordoztak. ~~vagy funkciókat töltöttek be.~~

Irodalom

Hajdú Mihály, 1994, A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez, *Névtani Értesítő* 16, 5-22.

Herczeg Ferenc 1940, *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy*, Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

Karády Viktor 2001. *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Nagyítás. Szociológiai könyvek 38. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Karády Viktor – Kozma István 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Osiris, Budapest.

Kovács Ottilia 2006, recenzió Sirkka Paikkala könyvéről, *Se tavallinen Virtanen,* in *Névtani Értesítő* 28, 276-279.

Kozma István 2007, A Családnév-változtatás társadalmi funkciói és személyes motivációi Magyarországon a 19-20. században, *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, szerk. Hoffmann István, Juhász Dezső, Budapest-Debrecen, Nemzetközi Nyelvtudományi Társaság, 131-145.

Kozma István 2007, A hivatalos családnév-változtatások indokrendszerének vizsgálatáról, *Névtani értesítő* 29, 87-106.

Ladányi János 2002. A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.), *Zsidók a mai Magyarországon.* Múlt és Jövő Könyvek, Budapest. 77-100.

Nyirkos István 2005, recenzió Sirkka Paikkala könyvéről, *Se Tavallinen Virtanen*, in *Magyar nyelvjárások*, XLIII, 149-153.

Polanyi Karl 1957, *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press.

Sirkka Paikkala 2004, *Se travallinen Virtanen*, SKS, Tampere-Helsinki.

~~Z~~Zsidóság a vészkorszakban. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához[1]

A Vészkorszak politikatörténeti egyenlege és a vérveszteségek nyers számaiban megragadható rettentő hagyatéka mára – főképp az utolsó két évtizedben elvégzett tényfeltáró elemzéseknek hála – már igen jelentős szaktudományos eredményeket könyvelhet el. Sokkal kevesebb kutatási érdeklődést váltottak azonban ki a *~~s~~S~~o~~oá* széles értelemben vett honi ’társadalmi következményei’ mind az 1945-ös rendszerváltást megélt összmagyarság, mind – sajátosabban - a túlélő zsidó aggregátum szempontjából. A kutatási deficit különösen vonatkozik az országban maradt, ide visszatérő vagy ide a határokon túlról bevándorló zsidóság sok tekintetben radikálisan új belső – ha úgy tetszik ’szerkezeti’ - jellemzőire, valamelyest kevésbé a zsidó-nem zsidó kapcsolatok fejlődésére, nevezetesen az e tekintetben is gyorsan átalakuló s a ’fordulat éve’ (1948) után már kemény sztálinizmusba forduló új rezsim ’zsidópolitikájára’ nézve.

A jelen előadás esszéként fogalmazott formájában a fenti első témavilágra vonatkozó s immár több~~szintén két~~ évtizedre visszatekintő kutatásaim legfontosabbnak ítélt eredményeit kísérlem meg összegezni.[2] Tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy az éppen hatvan

---

[1] A tanulmány korábbi változata : “A társadalmi trauma szociológiájához, a magyarországi zsidóüldözések kapcsán”, *A Holokauszt Magyarországon európai perspektivában*, Budapest, Balassi, 2005, 544-556. –

éve tetőződő gyilkos üldözések után is az országban maradt zsidóság kollektív arculata milyen változásokat szenvedett el néhány lényegesnek ítélt társadalomtörténelmi jelzés tükrében. Az előadás szűk időhatárai miatt mondandómat három nagyobb kérdéskörre szűkítettem le s mindegyikre nézve csak azokat a legmarkánsabbnak tűnő kutatási eredményeket igyekszem mozgósítani, melyek a traumaélmény hatását legközvetlenebbül tükrözik.

---

[2] Lásd különösen a következő munkáimat : "A *soá*, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon" in Zsidóság, identitás, történelem, szerkesztette Kovàcs M. Mária, Yitzhak M. Kashti, Erős Ferenc, Twins, 1992, 23-44; "Zsidóság és 'fasiszta alkat'. Egy Bibó-megjegyzés margójàra", *Forràs, (*Kecskemét), 1995, 41-54; (Hadas Miklóssal), "Futball és társadalmi identitás", *Replika* (Budapest), n° 17-18, 1997 június, 89-119; " Les Juifs et la violence stalinienne.", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales,*120, décembre 1997, 3-31; "Jewish identity strategies under duress, before and after the Shoah", in Randolph L. Braham and Attila Pók (ed.), *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*, New York, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies of the City University of New York and Budapest, Institute of History of the Hungarian Academy of Science, Boulder (Colorado), Social Science Monographs, 1997, distributed by Columbia University Press, 147-178; Felekezetek és születéskorlátozás Budapesten (1880-1945). Népességszociológiai kísérlet, in *Törések és kötések a magyar társadalomban*, szerkesztette Elekes Zsuzsa, Spéder Zsolt, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég, 2000, 375-388; *Önazonosítás és sorválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Új Mandátum, 2001; *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és jövő, 2002; (Kozma Istvánnal), *Családnév és nemzet. Névpolitika, névváltoztatási mozgalom és nemzetiségi erôviszonyok Magyarországon a reformkortól a kommunizmusig*, Osiris, 2002; La crise ethnique et le mouvement de magyarisation des patronymes au début du nouveau régime (1945-1948), in *Culture et pouvoir en Hongrie depuis 1945. Eclairages franco-hongrois*, sous la direction de Michel A. Prigent, CEEM, Paris-INALCO, 2002, 93-113; Desperation and Resistance under the Rise of Fascism and the Nazi Rule . Paradoxes of Jewish Mortality in Budapest (1938-1945), *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, Budapest, 2002, 357-366. A halálozási kockázat egyes felekezeti összetevői

Demográfia, reprodukciós események és stratégiák

A zsidó népesség fizikai önreprodukciója a Trianoni döntést követő években megállt illetve negatív előjelet vett fel. Igaz, Budapesten – akárcsak Közép- és Nyugat-Európa legtöbb nagyvárosában – a zsidóság demográfiai depressziója már a század első évtizedeiben elkezdődött s ez a tendencia a későbbi években csak súlyosabbá vált. Az 1930-as években a zsidó halálozások száma már vidéken is meghaladta a születésekét. Ugyanakkor a népesség számbeli erővesztéséhez egyre erőteljesebben járult hozzá az évtized végi néhány évben viszonylag gyakori *kivándorlás* (melynek egyenlege egyértelműen negatív), a *kitérések* (melyek száma 1938-ban, az első ’zsidótörvény’ évében történelmi csúcsértékre jutott s a háború alatti években is magas szintű maradt), valamint a paradox módon egészen az ú.n. harmadik (’fajgyalázási’) zsidótörvény életbelépését (1941

Magyarországon a második világháború előtt és alatt, in *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*, szerkesztette Kozma István és Papp Richárd, Gondolat- MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003, 244-261; Survivors’ Dilemmas. Hungarian-Jewish Identity after the Shoah (1945-1956), in *Studies on Nationalism from CEU,,* Nationalism Programme, Central European University, Budapest, 2004, 129-140; Ordinary Deaths in Times of Genocide and Forced Assimilation. Patterns of Jewish Mortality in Budapest (1937-1960) », Washington, in Randolph L. Braham, Brewster S. Chamberlain (ed.), *The Holocaust in Hungary : Sixty Years Later*, New York, published in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2006, distributed by Columbia University Press, 89-111.

november 1.) megelőző hónapokig majdnem végig emelkedő tendenciát mutató *vegyes házas mozgalom*, melynek következtében az ilyen frigyből születő gyermekek túlnyomó többségét nem a zsidó vallásban nevelték fel.

Igaz, voltak, bár csekélyebb súllyal, evvel ellentétes fejlemények is. A vegyes házasságok egy részét az érdekeltek úgy kerülték el, hogy a keresztény fél (főképp nők) *betértek* az izraelita felekezetbe. Az ilyen betérési mozgalom egyszerre több száz nőt érintett évente az 1941-es ’fajgyalázási’ törvény meghozatalának hónapjaiban életbe lépése előtt, sőt utána is 1942-ben, mindaddig, amíg ezt az 1895-ös zsidó ’vallási recepció’ törvényes megsemmisítése 1943-ban az így megvalósuló ’homogámiát’ lehetetlenné nem tette. Az 1938 után visszatért területek jórészt hagyományhű zsidósága a trianoni országénál sokkal magasabb natalitást mutatott fel, ami átmenetileg bizonyos (korlátolt) demográfiai fellendülést hozott. Végül 1939-ben és azután, Lengyelország közös német és szovjet megszállását követő időkben, zsidó menekültek is érkeztek Magyarországra. Ezek legtöbbje persze a hatóságok előtt nem azonosította magát zsidóként.

Az ilyen heterogén forrásokból eredő fellendülés, érthetően, nagyon is korlátolt maradt. A jogfosztások törvényes kezdetére, az 1938-as első zsidótörvényre, az érintett népesség rögtön a házas mozgalom jelentős (mintegy 20 %-os) befagyasztásával és a gyerekvállalás még radikálisabb (mintegy egy harmados) lecsökkentésével válaszolt ott – így Budapesten – ahol az adatok folytonossága (a zsidó lélekszám nagyságrendi azonossága folytán) nem szakadt meg. Érthető, hogy a csoportsajátos létbizonytalanság kora nem támogatta az egyéni jövő építésére vonatkozó családalapító vagy gyarapító kedvet s ennek stratégiaikus lépéseit. Még az is jól kimutatható, hogy a gyermekek születésének elkerülését a korábbinál sokkal (évente másfélszer vagy közel kétszer)

gyakrabban minden valószínűség szerint ’természetes elvetélés’ formájában álcázták már az 1939-42-es adatok szerint is. Ekkoriban az összes születés nem kevesebb, mint 16 % vetélés volt a zsidó anyáknál, szemben a keresztények 9-10 %-os vetélési rátájával…

A halálozási kockázat úgyis jól kimutatható - bár egészen a deportálások hónapjaiig nem drámai – növekedésnek indult 1938 után. A zsidóság életviszonyainak súlyosbodása érthetően kifejeződött a mortalitás emelkedésében is. Ez megragadható olyan finom jelzésekben, mint a csecsemőhalandóság vagy a tuberkulózisban elhunytak aránya, bár – talán váratlanul – hosszú ideig egyáltalán nem mutatkozott meg az öngyilkosok arányában. A zsidó öngyilkosságok éves számai valójában számottevően csökkentek 1944 márciusáig, amit a csoport önkontrolljának, belső kohéziójának, szolidaritási hálózatának a fenyegető vészhelyzetben való felerősödésével és a munkaszolgálat keretében a frontra hurcolt férfiak távollétével egyaránt lehet értelmezni. Ez a helyzet, érthetően, a német megszállással és a deportálások megindulásával visszájára fordult. Budapesten 1944 áprilisa és júliusa közötti hónapokban már minden tizedik zsidó halálát önkéz okozta, szemben a korábbi hónapok (sőt az 1944 augusztusi és szeptemberi) 1 % alatti átlagával. A nyilas időkben azokat a zsidókat, akik a nyilas terror elől maguk vetettek véget életüknek már semmilyen összeírás nem vette számba.

Hasonló jellegű, bár igencsak más természetű de nem jelentéktelen kollektív önkontroll jelenségeit lehet tetten érni a bűnözésekre vonatkozó bírósági adatokban. A zsidó elítéltek száma és aránya még a gazdasági bűnügyek területén is szignifikánsan lecsökkent az 1938 utáni években, pedig az intézményes antiszemitizmus éppen a kereskedőket és a kereskedelmi ügynököket érintette viszonylag legkevésbé a zsidók továbbra is magas részvétele ellenére, mivel ezek a repressszív törvények által jórészt nem vagy csak kevéssé (az új belépőkkel szemben)

szabályozott magángazdasági szakmák voltak. Bár ezen a téren is szerepet játszhatott a munkaszolgálat, mely a potenciális férfi bűnelkövetők egy töredékét katonai alakulatokban különítette el, illetve kiragadta az országból, a bűnözés jól kimutatható alábbhagyása a közösség belső ellenőrző, integráló és biztosító szerepének felerősödéséről is tanúskodik.

A demográfiai reprodukció a túlélő zsidóságban rögtön 1945 után új erőre kapott, de hatásában – globálisan – csak mérsékelt lehetett. A széttöredezett családok újraalakítása azonban 1948-ig kimutathatóan Budapesten a házas mozgalom és a gyerekszám nem csekély felfutását eredményezte. 1946-ban mintegy 30 %-kal több homogám zsidó házasságot kötöttek a felére csökkent népességben, mint az 1938 előtti években. Ez a szám azonban a következő években már igencsak lezuhant (1949-re az 1946-os csúcsérték fele alá). Ugyanakkor a születések nyers számai is megközelítették az 1938 előtti értékeket. 1949-re azonban ez az átmeneti többlet szintén teljesen eltűnt. A felszabadulás élménye tehát csak igen rövid távon hozott demográfiai fellendülést. Ennek oka elsősorban a túlélő zsidó népesség által elszenvedett belső szerkezeti torzulásokban keresendők.

A túlélők között a szelektív érveszteségek a családok szétrombolását, az özvegyek arányszámainak drámai emelkedését, igen súlyos férfi-deficitet és a népesség nem kevésbé rohamos elöregedését váltották ki. Ezeknek a demográfiai újratermelést gátló következményeit a szelektíiv kivándorlások - melyek szintén elsősorban a túlélő fiatalok sorait ritkították -, a továbbra is erős kitérési és vegyes házas mozgalom illetve a szintén tovább folyó városiasodás, a rossz lakásviszonyok és a szekularizáció folyamatainak újraindulása csak fokozták. Ezekre a komplex összefüggésekre – melyek mind jelentősen gyengítették a magát zsidónak deklaráló népesség reprodukciós lehetőségeit – itt csak utalni lehet.

Viszont nem lehet említés nélkül hagyni a soá utáni évek összetett migrációs jelenségeit, melyek – bármily nehezen kutatható (mivel rosszul dokumentált) adottságok függvényei is voltak, igen nagy mértékben hozzájárultak az országban maradt zsidó népesség számának és összetételének alakulásához. A deportálást túlélők egy kis része vissza sem tért és a felszabadulás után sokszor hosszú éveken át DP (*displaced persons*) táborokban sínylődött addig, amíg letelepedésre alkalmas befogadó államot talált – Izraelben vagy egyebütt. A visszatértek közül sokan nem a rendre kirabolt~~széthordott~~ és feldúlt vidéki otthonukba, hanem Budapestre költöztek, betetőzve ezzel a 19. század első felétől (különösen az 1840-es ’félemancipációs’ törvény elfogadása óta) látványos magyar-zsidó városiasodás történelmi folyamatát. Ugyan a cionista szervezkedés is sokakat késztetett *allijára* és talán nem volt kisebb méretű a Nyugatra vándorlók száma sem, viszont a szomszéd államokból (Erdélyből és Szlovákiából) szintén sokan átköltöztek Magyarországra a történelmi magyar-zsidó szimbiózis kárvallottjai közül. Ezeknek a komplex vándorlási folyamatoknak eredményeképp bizonyos jelzések szerint bár a túlélő zsidó össznépesség létszáma az országban csökkent, Budapesten azonban valószínűleg nem.

Ugyanis ha az immár zömmel Budapestre koncentrált túlélők számait vesszük tekintetbe – például a fővárosban a neológ *Chevra Kadisa* közreműködésével eltemetetteknek még gyakorlatilag az 1950es évek végéig sem csökkenő számát – arra az eredményre juthatunk, hogy a vándorlások és a természetes szaporodás összesített egyenlege Budapesten legalább a soá utáni másfél-két évtized alatt egyáltalán nem lehetett negatív.

Ez az eredmény annyiban fontos, hogy Kelet-Közép-Európában nem találni párját. Míg a szovjet blokk országaiban, ahol átmenetileg megnyíltak a kivándorlás kisebb vagy nagyobb, legális vagy illegális

kapui (ez alól nagyjából csak a Szovjetúnió területe volt kivétel), a zsidó túlélők túlnyomó többsége már a rendszerváltás utáni első évtizedben (Lengyelországban vagy Bulgáriában például alig néhány hónap leforgása alatt) elhagyta szülőföldjét, Magyarországon ilyenfajta tömeges exodus sem ekkor, sem ezután nem történt.

Rétegeződés, társadalmi helyzet

A túlélők aggregátuma, érthetően, messzemenően másfajta társadalmi rétegeződést mutatott fel, mint az elpusztított zsidóság. A módosulásnak itt röviden négy aspektusát jelezném : a gyors városiasodást, a rétegszerkezetnek a középrétegek felé való eltolódását, az iskolázottság továbbra is pozitív fejlődését valamint a mobilitási lehetőségek hirtelen felnyílását az államhivatal és az erőszakszervek irányában.

A népirtás leglátványosabb eredménye az volt, hogy a túlélők addig soha nem látott arányban Budapestre (közel 80 %-ban) illetve egyes nagyvárosokban koncentrálódtak a deportálásokból való visszatérés átmeneti, de sokak (pl. a távoli németországi táborokban maradók vagy a szovjet fogságba sínylődők) számára nemegyszer évekig elhúzódó folyamatának lezárulása után. E mögött a városiasodás mögött részletesebb vizsgálat minden bizonnyal többféle, eléggé eltérő jelenséget azonosíthatna. Egyrészt azt a tényt, hogy a budapesti zsidóság vérvesztesége nem volt olyan rettentő súlyos mint a vidékieké – így az üldözötteknek mintegy fele életben is maradt. Másrészt, nem függetlenül a vidékiek magas pusztulási rátájától s attól, hogy egyes nagyvárosokon kívül már reménytelen volt 1945 után az azelőtt többségében ortodox irányzatú zsidó közösségi élet helyreállítása, a nem budapesti illetőségű túlélők zöme is a fővárosba vagy a nagyobb településekre költözött, amennyiben egyáltalán továbbra is az országban maradt. Valószínűleg a vidékiek külhoni emigrációs hajlandósága is

erősebbnek bizonyulhatott ugyanis, részint szintén az előző okból, részint alacsonyabb ’asszimilációs szintjük’ folytán : ez megkönnyíthette illetve motiválhatta például az *aliját.* A teljesebb pusztulás traumaélménye, a személyes környezettel való konfrontáció nagyobb súlya, a megritkult társadalmi szövetségi háló vagy akár az egyéni egzisztenciák újraépítésének különleges nehézségei (nevezetesen a helyi zsidó házas piac drámai összeszűkülése) vidéken hatványozottan éreztették hatásukat.

Az egyenlőtlen vérveszteségekhez köthető városiasodás (Budapesten kívül a debreceni és a szegedi zsidóság egy része sem haláltáborba, hanem ausztriai deportálásra került) közvetlenül a túlélő zsidóság osztályszerkezetének ’felfelé tolódásához’ is vezetett. A budapesti és nagyvárosi túlélők ugyanis átlagosan már eleve a rokonnépesség asszimiláltabb, iskolázottabb, mintegy ’középosz-tályosodottabb’ rétegeihez tartoztak, bármilyen súlyos csapást jelentett számukra a világháborúk közötti ’keresztény kurzus’ – amely fiaikat tömegesen zárta ki az egyetemi diplomás pályákból és sorra fosztotta meg pozíciójuktól a nem jelentéktelen számú zsidó közhivatalnokot vagy közüzemi alkalmazottat -, hogy aztán az 1938-ban durván törvényes formát öltő gazdasági kirekesztés politikája még többjüknek lehetetlenítse el középosztálybeli egzisztenciáját. A zsidó közép-rétegekben így a történelmi ’véletlenek’ sorozata folytán több volt a túlélő, mint a zsidóság más szektoraiban s az előbbiek egy része műveltségi adottságai és más készségei függvényében sokszor (bár nem mindig, hiszen ez a vállalkozó polgárságra már persze nem vonatkozhatott !) jobb esélyekkel is helyezkedtek el a rendszerváltás ’újrakezdői’ között a szocialista érvényesülés szakmai piacain.

Az 1945-ös rendszerváltás következtében, érthetően, azonnal elkezdődött a visszarendeződés - és ami több – a foglalkozásszerkezeti átrendeződés folyamata. Nemcsak a zsidótörvényekkel szentesített

gazdasági jogfosztást szüntették nagyrészt meg (anélkül persze, hogy a kisajátított vagy elrabolt zsidó ingó- föld- vagy más ingatlan-vagyonok túlnyomó része visszakerült volna jogos tulajdonosaihoz), de egyszerre megnyíltak a túlélők előtt is a Magyarországon elődeik számára mindig (még 1919 előtt is) korlátozott *közületi érvényesülési piacok*. Ennek következtében a felszabadulást követő napokban máris radikálisan átalakul a pályakezdő zsidó túlélők érvényesülési stratégiája és pályaorientációja. Kezdetét veszi a felnőtt zsidóság beáramlása az erőszakszervekbe, amely a haláltáborokból szabadultak számára több mint szimbolikus revánshelyzetet teremtett, amellett, hogy a végrehajtó hatalomban való részesedés megerősítette a túlélők igencsak megrendült társadalmi biztonság-érzetét. De megindult a politikai karrierek építése is az új típusú államhatalom berkeiben – az igazságszolgáltatásban, a különböző (nem csak baloldali) ’demokratikusnak’ minősített pártok apparátusában, a magas közhivatalnoki karban, stb. ahol elszenvedett üldözöttség negatív stigmája most egyfajta újsütetű politikai tőkévé változott, különös tekintettel a régi hivatalnoki gárda nyugatra szökése (’nyugatosok’), illetve az igazoló eljárások során való elmarasztalással, B-listázással járó politikai kompromittálódása, valamint az új berendezkedés igényelte bürokratizálódás miatt kialakult ’káderhiány’ körülményei között.

Így szimptomatikus, hogy az aktív zsidó férfiak között Budapesten egy 1945-ös összeírás már 101 katonatisztet és az erőszakszervek 274 tagját találja, míg ilyenek azelőtt gyakorlatilag nem vagy alig voltak. Tekintve, hogy ezek a példaként felemlített számadatok csak a felekezetileg zsidó népességet különítik el, ezekhez – a később tárgyalandó becslések szerint – mintegy harmaddal több zsidó ’származású’ volt üldözöttet is hozzá kell számolni, nem beszélve arról, hogy az érintettek kizárólag a különösen alacsony túlélési arányt felmutató férfiak közül rekrutálódtak…A

’középrétegek’ felé való eltolódás számosított értékeit pedig még erősebben meg lehet gondolatban emelni, ahhoz, hogy közelítsünk a valódi helyzethez, ha tudjuk, hogy a már 1919-ben s később 1938-ban és azután tömegessé váló ’kitérések’ többségükben a zsidó férfinépesség és elsősorban (szemben a vállalkozó kereskedő és ipari kis- és középosztályúakkal) a már ’művelt középosztályi’ státusúak és a sokkal kisebb számú munkásság számerejét gyengítették. Márpedig a vallásváltási~~’kitérési’~~ mozgalom – mint ezt lentebb szintén tárgyalom – 1944 után sem állt le, hanem legalább 1948-ig erőteljesen (az 1933-1937 közötti évekre jellemző intenzitással) folytatódott a Felszabadulás után.

Az átrétegeződésben és a Felszabadulással járó egzisztenciális traumák áthidalásában nem kis szerepet játszottak maguk a zsidó segélyszervek is. A *Joint* anyagi támogatását több ezer fizetett alkalmazott juttatta el a rászorulóknak. A cionista szervezetek apparátusa a politikai mobilizációra képes fiatalok nem jelentéktelen töredékeit foglalkoztatta s egyben – például ’átképzési’ táborain keresztül - sokakat készített elő ezúttal mezőgazdasági vagy kisipari tevékenységre. Feltételezhető azonban, hogy a cionista mozgalom ilyenfajta szívóhatása erősebben vonzotta az elárvult, egzisztenciát vesztett, kevésbé asszimilált és alacsonyabb hivatalnoki vagy egyéb káder-pálya reményeivel rendelkező fiatalokat. Ezek kivándorlása (ami az átmeneti években meglehetősen nagy iramban folyt, egészen 1949-ig, bár ekkor már leginkább illegálisan) tehát szintén a túlélők ’alsóbb’ rétegeinek állományát gyengítette.

Valószínűleg szerepet játszott az új típusú érvényesülési stratégiák kidolgozásában az állammal való kapcsolat visszájára fordulása mellett az is, hogy az üldözések utáni ’morális koalíció’ a honi társadalom egy részében (ha nem is egészében) filoszemita beállítottságot gerjesztett, legalább annyiban, hogy a régi rendszer egyértelmű zsidóellenes

igazságtalanságait sok esetben kompenzálták. Így a zsidógimnázium túlélő tanárai közül nem egy kaphatott gyors egyetemi kinevezést vagy a visszatérő zsidó jogászok bírósági alkalmazást. (Ezt híres 1948-as tanulmányában még Bibó is az új rendszer visszásságai között emlegette, amennyiben nem egyszer a régi rendszer áldozatai kerültek a törvényes ítélethozók szerepébe a rendszerváltással kapcsolatos bűnvádi eljárások során.) De hasonló irányban hathatott ezután a zsidó szervezetek és intézmények és maguknak az érdekelteknek felerősödő önérvényesítő tevékenysége is, amelyek gyakran militáns eszközökkel léptek fel a sorstársakat érintő esetleges méltánytalanságokkal szemben. Ha itt nem tárgyalhatjuk részletesen a kollektív érdekérvényesítésnek az egyéni szakmai pályákra is promócionális hatását, fontos emlékeztetni a túlélő zsidóság jelentős töredékeinek előnyére változott erőviszonyokra, amelyek azelőtt rendre – még a horthysta jogállamiság keretein belül is – a zsidók szakmai hátrányára alakultak.

Végül ebben az összefüggésben is szólni kell az iskolázási lehetőségek gyors bővüléséről. Ennek jelentőségét nem kell különösképp ecsetelni egy sokszorosan ’túliskolázott’ népesség – mint a túlélő zsidóság - ’felfelé’ való mobilitási esélyeit illetően egy olyan társadalomban, mely a gazdasági magántőke kisajátításával párhuzamosan újraértékelte az igazolt képzettséget, s konkrétan az iskolázottságot, mint a társadalmi érvényesülés egyik fő aduját. Márpedig 1945-ben éppen negyedszázados egyetemi és főiskolai *numerus clausus* (melyet 1939-ben rendeletileg a középiskolázásra is kiterjesztettek) és a zsidótörvények által gyakorlatilag bevezetett többéves *numerus nullus* után, ismét tágra nyíltak a magyar társadalom csoport-specifikusan legiskolázottabb rétege előtt a magasrendű képzési intézmények kapui. Ennek hosszú távú eredménye az lett, hogy a kommunista egalitarizmus évtizedei után, mely sokféle módon – részben igencsak erőszakos pozitív diszkrimináció útján

–javította fel a korábban hátrányos helyzetű aggregátumok (nők, parasztság, proletariátus, stb.) iskolázási esélyeit, a századvégi felmérések szerint továbbra is fennmaradtak az igazolt műveltség terén a zsidók és a nem zsidók között történelmileg kialakult egyenlőtlenségek. Budapesten 1999-ben a felnőtt zsidóságnak már többsége (55 %) rendelkezett felsőfokú végzettséggel az összlakosság mindössze negyed részével szemben…

Öndefinició és identitásstratégiák

Az előbb tárgyalt átrétegeződési folyamatok, mint erről már esett említés, szoros összefüggésben álltak a túlélő népesség kollektív önmeghatározásának történelmi átalakulásával. Ennek azonban legalább kétfajta összetevőjét kell megkülönböztetnünk.

Az első a zsidó népességen belüli egyenlőtlen vérveszteségekkel kapcsolatos és azzal, hogy az intézményes antiszemitizmusnak is eltért a hatása a zsidóság különböző vallási aggregátumaira nézve.

A második a felszabadulással kialakuló új társadalmi-politikai konjunktúrához kötődik, amely legalább átmenetileg az identitással való viszony szempontjából is új ’prométheuszi’ helyzetet teremtett. Ebben egyrészt megszűnt az identitás kezelésére korábban merev kereteket megszabó kényszerhelyzet (mindaddig, míg a sztálinista diktatúra e téren is új típusú kényszerhelyzetet nem létesített), másrészt a korábbihoz képest teljesen átrendeződött az identitásra vonatkozó választási lehetőségek honi ’ideológiai piaca’: ez különböző formákban a további szekularizációs tendenciákat erősítette fel.

Az első összetevőt ’strukturálisnak’ minősíthetjük, amennyiben itt a zsidóság társadalmi szerkezetének átalakulása volt az identitás modális új stratégiáinak alapja. Az a tény, hogy a budapesti és egyes nagyvárosi üldözötteket a többinél kisebb vérveszteségek sújtották, magával hozta a honi zsidóság népességi súlypontjának eltolódását a műveltségileg

asszimiláltabb (akkulturáltabb), társadalmilag integráltabb és felekezetileg közömbösebb töredékek – konkrétan a neológia, a vallástalan vagy vallásellenes baloldaliak illetve a hitehagyottak – javára. Míg a megnagyobbodott trianoni ország vidéken többségi ortodoxiája majdnem teljesen elpusztult, a neológia törzshelyeinek zsidósága nagyobb részt túlélte a Ssoát.

Budapesten már az 1941-es népszámlálás 17 % feletti, egyes nagyvárosokban (például Szegeden vagy Pécsett) szintén jóval 10 % feletti ’keresztény zsidót’ talált, míg másutt, falusi és nagyközségi környezetben (a vidéki zsidóság tipikus települési körzeteiben) alig 2-4 %-nyit. Ezt a ’kereszténységi arányt’ a háború alatt magas szinten tovább fejlődő s az 1944 március 19. utáni német megszállás alatt a fővárosban újabb történelmi csúcsértéket elérő ’kitérési’ mozgalom jelentősen megemelte. Hasonló irányban hathatott Budapesten a vészkorszak az is – sok tanúbizonysággal dokumentálhatóan –, hogy a keresztény egyházak védő hálója is hatékonyabb volt a betértekre nézve, illetve általában az a tény, hogy az ’asszimiláltak’ és a módosabbak (akik gyakran azonosak voltak) szövetségi kapcsolatrendszere a nyilas üldözések alatt is jobban működött.

A ’kitérések’ banalizálódása azonban, mint az önmentés gyakori gesztusa, maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a zsidó felekezet viszonylag tömeges elhagyásának kísértése a Felszabadulás sem szűnt meg. A túlélők között sokakat győztek meg az elszenvedett szörnyűségek, hogy a hagyományos hitközséghez való hűség fenntartásának ilyen magas árát már nem tartoznak megfizetni, különösen akkor, ha objektív felekezeti kapcsolataik a polgári szekularizáció vagy az univerzális üdvideológiák varázskörében (liberális szabadkőművesség, szocializmus, kommunizmus) már úgyis meglazultak. Ennek következtében 1945 és 1948 között, becslésszerűen, a megtizedelt budapesti zsidóságból abszolút számban többen léptek ki mint Hitler uralomra jutásának évében. A fordulat éve felé

már a volt üldözöttek mintegy harmada tartozhatott formálisan valamelyik keresztény felekezethez.

A zsidó vallás kötelékéből való kilépés (melyet sokan nem is hajtottak formálisan végre törvény szerint a 'megkeresztelkedés' rítusa előtt) persze legtöbbször nem újfajta vallási elkötelezettséget, hanem kétségbeesett menekülési stratégiát képviselt és – hitéleti szempontból – inkább magas fokú felekezeti közömbösséget takart. Nemegyszer az érintettek egy időben léptek be a szociáldemokrata vagy a kommunista pártba és hajtották fejüket vagy gyermeküket keresztvíz alá. Mivel a felszabadulási években a honi társadalom szekularizációja még alacsony szintű volt, nem meglepő, hogy ez a fajta menekülési magatartás 1944 után még azokat a zsidó aggregátumokat is érintette – a kommunista-ateista kampány kezdetéig -, amelyek egy elvilágia-sodottabb társadalomban (Közép-Európában például Csehország jó példa erre) minden bizonnyal ezután is vagy a hivatalos felekezeten-kívüliséget vagy a hallgatólagos hitközségi hűséget választották volna.

A tényleges felekezeti kötelékek bomlását illetve gyengülését, igazából a zsidósághoz tartozás *objektivált disszimulációját*, jól mutatják a budapesti anyakönyvi bejegyzések. Már az 1930-as években, különösen a zsidótörvények éveiben, a fővárosi anyakönyvekben szereplő zsidó házasságoknak és születéseknek alig 50-60 %-át jegyezték be a hitközségi anyakönyvekbe. Tekintve, hogy a 'kitértek' már eleve csak keresztény anyakönyvekben szerepeltek, az összes üldözöttnek már ekkor is csak kisebbsége vállalta a zsidó felekezeti identifikációt az egyéni jövő tervezésére és építésére beállított egzisztenciális aktusok során. Ezek az arányok 1944 után tovább romlottak, főképp a születéseknél, ahol a hitközségi regisztráció az átmeneti években ritkán haladta meg az állami anyakönyvekben szereplők harmadát (1945-ben mindössze 21 %-os és 1949-ben 28 %-os értékkel). Lett légyen ez félelemből, óvatosságból, felekezeti

közömbösségből, esetleg – a baloldalon eléggé tipikus ’antiklerikális’ beállítottságból, sőt indulatból -, az üldözések túlélői leszármazottaik nagy részét már nem kívánták hivatalosan a zsidó vallási identitáshoz kötni.

Hasonló mondható el a vegyes házasságok trendjéről. Ismeretes, hogy a ’modern’ (majdnem kizárólag a neológiát érintő) házas vegyülés történelmileg Magyarországon közepesen erősnek minősíthető. Ez valamelyest ritkábban fordult elő nálunk, mint egyebütt a nácizmus előtti Közép-Európa asszimilációra beállított zsidóságában (Németországban, Ausztriában vagy Csehországban). Viszont a zsidó-keresztény házas vegyülés itt tovább folyt a fasizálódás alatt (s mint már említettem fentebb, még sok keresztény nő ’betérését is magával vonva’) 1941 nyarán érte el addigi történelmi csúcspontját a fővárosi zsidó férfi házasok 20 % feletti értékével. Ezt a szintet a zsidó férfiak 1945-ös vegyességi rátája már messze meghaladta, majd néhány éves magas szintű stagnálás után 1949-1950-ben 30 % körül tetőződött, már amennyire ez statisztikailag is kimutatható maradt. Későbbre ugyanis nincs ilyen adat, kivéve az 1999-es szociológiai felmérés (Kovács András munkája) visszamenőleges eredményeit. Ezekből az derül ki, hogy a kommunizmus évtizedeiben a zsidók házas vegyülése egyre általánosabbá vált - bár nem teljesen – a zsidó házasságra lépők enyhe többségének szintjén. A sztálinista rendszer kezdetén megfigyelhető irány tehát a későbbiekben tovább fejlődött, anélkül azonban, hogy honi zsidóság jelentős kisebbségeiben (ez különösen kimutatható volt 1999-ben a legfiatalabb nemzedékeknél) megszűnt volna a házas homogámia igénye.

A nemzeti asszimiláció folytatásának és a zsidó identitás disszimilációjának stratégiai~~kus~~ magatartásai a névmagyarosítási mozgalom újraéledésében is jól megragadható 1945 után. Tudjuk, a mozgalom fellendülésének hőskorában, a dualista kor végén, amikor a liberális állam ezt még kevéssé manipulálta,

az önkéntes névmagyarosítók többségét (mintegy 60 %-át) a zsidóság, elsősorban a nagyvárosi neológia szolgáltatta. A ’keresztény kurzus’ alatt a zsidók számára már csak szelektív módon engedélyezték a névcserét és 1937 után teljesen lehetetlenné tették. Érthető, hogy a sokéves tiltás 1944 után ellenhatást eredményezett. Ez megfelelt a zsidó népesség ’strukturális’ átrétegeződésének, városiasodásának és egyes részlegeiben a ’disszimulációs’ hajlandóság felerősödésének – nem függetlenül a szekularizáció, a ’kitérések’, a vegyesházas mozgalom, a kommunista és szocialista ideológia és az asszimiláció többi stratégiai~~kus~~ velejáróinak térhódításától. Így nem meglepő, hogy az 1945 és 1948 közötti névmagyarosítóknak több mint harmada a zsidó vallásban született, pedig ezekben az években a kitelepítésre ítélt svábság és egyes marginalizált szláv csoportok körében is igencsak megnőtt a ’nemzeti disszimuláció’ kereslete.

Az identitásválasztásnak és kezelésnek az eddig elmondottak mind klasszikus, már a *S~~s~~oá* előtt is használt modelljeit képviselték.

A túlélők újabb identitási stratégiáit azonban egyre inkább az ideológiai erőtér újfajta szerkezete határozta meg, melyhez nemigen találni történelmi előzményeket. 1944 után ugyanis a zsidó identitásra vonatkozó koncepciók és – konkrétan - az érintettek önmeghatározására vonatkozó preferenciák egyre inkább a politikai töltetű univerzalista társadalomtervek és üdvutópiák (kommunizmus, szociáldemokrácia) vagy/és a *disszimiláns* (önelkülönítő) cionizmus ideológiai pólusai közé szorultak. Az ideológiai erőtér Magyarországon egyrészt a cionista mozgalom történelmi gyengesége, az asszimilánsok és az ortodoxok oldaláról is egyforma mértékű elutasítása és a hitközségi hatóságok általi valóságos üldözése, másrészt a szocialista-kommunista opció 1919-es veresége, az ezt követő időkben elszenvedett politikai stigmatizációja és tényleges

marginalizálódása miatt eleddig sohasem alakult így. Az 1945 előtt végig domináns magyar-zsidó szimbiózis ideológiai opciói végig – a deportáló vagonokig - a nemzetállami asszimiláció szimbolikus mezejében bontakoztak ki. Igaz, mind a ’radikális baloldaliság’, mind a cionizmus hátszelet kapott a fasizálódás éveiben, de nagyobb zsidó tömegeket a felszabadulás előtt egyik sem tudott mozgósítani. 1945-tel ez a helyzet alapjában megváltozott.

A cionizmus az átmeneti években nem csak a ’polgári’ vagy nemzetállami asszimiláció kudarcára tudott hivatkozni (ezt az univerzalista üdvideológiák is joggal tették), hanem a mentésekben játszott hatékonyságára és a megváltozott geopolitikai konjunktúrára is, amely immár reális távlatba helyezte a zsidó állam megalakulását ami, tudjuk, 1948-ban be is következett. A cionizmus, tekintve, hogy önmagában is széles ideológiai-öndefiníciós spektrumot foglalt magában a vallásosok~~ság~~tól (*Mizrachi*) a szocialistákig (*Somérok*) egyik oldalon és a vezérelvet követő szélsőjobbig (*Betár*, revizionisták) a másik oldalon, egyszerre garantálta mindenfajta sajátos zsidó identitásforma továbbélését a saját zsidó nemzetállamiság keretében, függetlenül az érintettek politikai elkötelezettségétől vagy jövőterveitől. Hatása így ezentúl majdnem egyformán érvényesülhetett a túlélők hagyományhű illetve a hagyományt feladó rétegeiben, különösen azoknál, akik addigi polgári egzisztenciájuk megőrzését is biztosítani kívánták a modern demokratikus jogállamiság keretei között. Ezt az igényt az 1948-ban megalapított zsidó állam ki is elégítette s evvel további alternatív kivándorlási célországot képviselt a későbbi (pl. 1956 utáni) emigrációs mozgalom számára is. A cionizmus vonzerejét mozgalmi jellege is lényegesen megnövelte avval, hogy szellemi otthont és konkrét csoportintegrációt nyújtott elárvult, elözvegyült, családjuktól megfosztott fiatalok és kevésbé fiatalok sokaságának

A szociáldemokrata-kommunista választás is a ’múlt végső eltörlését’ ígérte s emellett a zsidóság ezúttal teljes társadalmi integrációját, mintegy a történelmi emancipációs folyamat lezárását egy megbékélt, egalitárius, megkülönböztetést nem ismerő, új társadalmi rendben, melynek felépítését a Felszabadulást hozó nagyhatalom hivatalos propagandája közvetített és megszálló hadserege konkrétan garantálni látszott. Hatása különösen nagy volt azokra nézve, akiket a régi rendszerrel való szembenállás már korábban is a baloldaliság táborába sodort – tehát akiknek ilyenformán már az új rendszerben érvényesíthető ’politikai tőkéje’ volt. Ezek jórészét a polgári osztály szakadárjai képezték, akik a kommunizálással saját osztályuktól, ennek múltjától is szabadulni kívántak s egyben zsidóságuk ’történelmi terhét’ is végérvényesen letenni. Az egyenlőség mellett ugyanis a kommunista-szocialista opció a további teljes szekularizációt is meghirdette – majd 1948 után a diktatúra kényszerítő eszközeivel messzemenően meg is valósította. Ennek következményét jól tetten lehet érni abban, hogy 1948 után a zsidó hitközségek éves anyakönyvi bejegyzései hirtelen elenyésző számúra apadtak. Budapesten a Felszabadulás utáni évek átlagosan évi félezernyi bejegyzett születése 1951-1960-ra átlagosan évi 75-re, az 1700 és 500 között ingadozó számú házassági bejegyzés mindössze 65-re apadt, miközben az érintett népesség számai (a Chevra-könyvekben is fellelhető halálozási adatok tanúsága szerint) valószínűleg egyáltalán nem vagy (az 1956-57-es kivándorlásokkal) összességében csak kevéssé csökkent.

Másutt részletesen elemeztem a kétfajta identitás-stratégia velejáróit. Itt helyhiány miatt leginkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy a cionista *partikularizmus* és *disszimiláció* (önelkülönítés) és a kommunista asszimiláció és univerzalizmus, bármennyire is egymással szembenálló ideológiai választáson látszanak alapulni, a túlélési traumából

adódó választási lehetőségek körében egyáltalán nem zárták ki egymást. Egy 1949-es hivatalos összeírás szerint a korabeli cionista tagnévsorban szereplőknek pont egy harmada az ekkorra már egyesült szocialista-kommunista párt tagja is volt.

Ideiglenes zárszóként meg lehet állapítani, hogy ha az önmeghatározás ideológiai modelljei sokszor ilyen mértékben összekuszálódtak, végül is mindez a soá szörnyű sokkélményének tulajdonítható. A társadalmi tájékozódás igényében és a személyes identitás meghatározásában ezentúl döntő szerepet elsősorban a múlttal való leszámolás ígérete játszott és csak másodsorban az ideológiai piac nyújtotta választások sajátos természete.

Az értelmiség magyarosodása a dualizmus korában

A[1]

A kiegyezés után kialakuló társadalmi viszonyok között a gazdasági és politikai modernizáció programja mellett a régióban valószínűleg egyedülállóan nagy jelentőségre jutott Magyarországon a nemzetépítés szimbolikus nemzetiesítő programja – ami gyakorlatilag a magyarosítást szorgalmazta minden téren és (majdnem) minden áron.

A korabeli Európában (de talán az egész világon) ez volt ugyanis az egyetlen olyan államalakulat, melynek uralkodó rétege jórészt egy a népességben továbbra is kisebbséget képező etnikai csoporthoz tartozott, ugyanakkor– amikor a kiépítendő modern nemzetállamot kizárólag ennek égisze alatt tervezte megvalósítani. Ráadásul az országban – szintén

[1] Korábbi verzió : “Az értelmiség magyarosodása a dualizmus alatt”, *Nyisd meg szád a néma helyett. I. Köszöntő könyv Iványi Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Bánlaky Pál, Bukovics István, Lukács Péter, Majsai Tamás. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Teológus és Lelkész Szak. ([Sorozatcím: Wesley Jubileumi Kötetek. 8/a.) 2011.

egyedülállóan - nem volt többségi felekezet sem (amennyiben az 1880-ban 47 %-ot kitevő római katolikusokat elválasztjuk a 11 %-ot képviselő görög katolikusoktól[1]). Az etnikai és felekezeti -megosztottság mögött a társadalmi egyenlőtlenségek sora húzódott meg, ami eleve– kérdésessé tette a honi társadalom kulturális egységesítésének s evvel hosszú távú politikai stabilizációjának tervét. Így, érthetően, a nemzeti asszimiláció kérdése a mindenkori kormányok jövőképének, távlati politikai törekvéseinek, de olykor mindennapi akcióinak is egyik fő tárgyává vált. Ehhez tartozott többek között, akárcsak a kulturálisan homogénabb társadalmakban, a ’nemzeti’ kulturális infrastruktúra kiépítése (nemzeti múzeum, színház, opera, zeneakadémia, könyvtár, levéltár…tébolyda), a honi tájak és___—–földrajz fogalomtárának nemzetiesítése a kizárólagos magyar helynévhasználat bevezetésével, ugyanez kiterjesztve a személynevekre (pl. a besorolt nemzetiségi katonák utónevének önkényes magyarítása révén), az államnyelv ápolása és terjesztésének intézményes támogatása főképp az iskolarendszer segítségével, mely utóbbiban ez az elitképzés szintjén (már az alsóbb középiskoláktól kezdve___—–felfelé) gyakorlatilag monopóliumot nyert, a nyelvi lojalitás elvárása a népszámlálásokon az államhoz különböző módon kötődő csoportoknál vagy a névmagyarosító mozgalom egyre hivatalosabb pártfogása, alkalom adtán a közalkalmazottaktól való megkövetelése, mint ahogy ez a Bánffy-féle erőszakos nemzetiség-politikai kurzus alatt történt.

A névmagyarosító mozgalom sajátos fontossággal bírt ennek a komplex programnak a megvalósításában. A kormányok személyzete előtt a századforduló táján egyre világosabbá kellett válnia annak a ténynek, hogy a népesség kulturális-nyelvi homogenizálása, ’elnemzetiesedése’ rövid úton nem, sőt akár

---

[1] Keleti Károly, *Magyarország nemzetiségei*, Budapest, 1882, 22.

középtávon sem valósítható meg. A formális nyelvi akkulturáció az anyanyelvre illetve az első beszélt nyelvre vonatkozó 1880-as első viszonylag megbízható népszámlálásbeli felmérés és 1910 között a magukat magyar nyelvűnek vallók arányát éppen csak tíz százalékponttal emelte meg (44,4 %-ról 54,4 %-ra). Ebben az 50 % feletti többletet nem kisrészt a zsidóság adta, amennyiben a keresztény népességben 1910-ben még csak 53,2 % deklarálta magát magyarnak.[2] tehát egy olyan népcsoport, melyet magyarosodása ellenére továbbra is széleskörű társadalmi stigmatizáció különített el a keresztény kultúrájú többségtől. Az aktív lakósság túlnyomó – mintegy két-harmados – többségét képviselő parasztság vagy a kétkezi munkát végző proletáriátus és a kispolgárság nemzetiségi tömbjei alig vagy csak igen lassan kapcsolódtak be a magyarosodás folyamatába. Ez legfőképp a polgárosodó, az újonnan formálódó polgári értelmiséghez tartozó, illetve az állam tekintélye alatt lévő – közhivatalnoki, közalkalmazotti vagy a közületi iparágakban tevékeny – aktív férfinépességet érintette, melyeknek objektív érdekviszonyai a magyarosodást több szempontból igazolták.

Ez utóbbiakat két – egy függőségi és egy stratégiai - logika körül lehet értelmezni. A függőség a nemzetállami hatalmakhoz való igazodást tételezte fel. A magyarosodás itt egyrészt a nemzeti kisebbségből jövők politikai lojalitásának szimbólumaként fungált, másrészt ugyanezek számára a jórészt magyar etnikai hátterű vagy kultúrájú uralkodó rétegbe való integrálódás lehetőségének egyik kötelező bár nem mindig elégséges zálogát is képviselte. (Ahogy Herczeg Ferenc találóan megjegyezte, 500 hold birtoklása alatt mindenki lehetett szerb, horvát, román vagy más nemzetiségű, azon felüli birtokkal viszont már csak magyar úr – amennyiben az 'úriság' társadalmi fogalma maga a dualista kor nemzetépítési fázisában a magyarsághoz kötődött.) A stratégiai logika azoknál a

---

[2] *Magyar statisztikai közlemények* 64, 136.

társadalmi hátránnyal induló allogén csoportoknál érvényesült, amelyeknél a magyarosodás egyértelmű státus-mobilitással járt s mint ilyen volt kívánatos. Ez a logika legerősebben a modernizálódó zsidóságot érintette – hiszen nekik nyújtott a ’magyarosodás’ leglátványosabban kompenzációs lehetőséget az elszenvedett társadalmi peremhelyzettel, az üldöztetéssel való fenyegettetéssel vagy a tényleges üldözésekkel szemben, mint ezt 1882-83-ban a t~~T~~iszaeszlár~~-~~i vérvádpert követő, nem ritkán pogromokba vagy ezek megkísérlésébe átcsapó országos tömeghisztéria beszédesen illusztrálta. Más, főképp városi vagy magyar nyelvű népességi tömbökben szórványként élő nemzetiségi csoportok tagjai – németek, szlovákok, szerbek – nyilvánosan demonstrált magyarosodásukat szintén felhasználhatták társadalmi-szakmai előnyök, mobilitási lehetőségek eléréséhez, bár erre ezeknek kevésbé volt szükségük sokkal kisebb mértékű társadalmi elszigeteltségük, esetenként kirekesztettségük okán.

Mindennek a következményeként értelmezhető az a tény, hogy a dualista korra vonatkozó társadalomtörténelmi irodalom az asszimilációt jellegzetesen a kisebbségi nemzetiségek polgárosodásának és az alakuló nemzetállam elitjébe való beépülésének kísérő jelensége gyanánt– fogta fel. Magától adódik a következtetés, hogy az asszimiláció empirikus jelzéseit elsősorban a szakértelmiségben vagy az ide készülő aggregátumokban – így az egyetemek és főiskolák diákságában valamint diplomásai között lehet megtalálni. Ez a dolgozat annak a témának a körüljárását kísérli meg, hogy a dualista kor értelmiségképzésében a legnagyobb intenzitással részt vevő felekezeti csoportok között milyen asszimilációs egyenlőtlenségek mutatkoztak, amennyiben az asszimilációt globálisan a magyar családnevűek arányával mérjük.

A családnevek jellegének asszimilációs jelzésként való használata többfajta módszertani kérdést vet fel, melyeknek elengedhetetlen rövid tárgyalása.

Mindenekelőtt a családnevek nemzeti jellegének társadalomtörténelmi jelentése problematikus, ha ezt a nemzeti identitás illusztrálásaként próbáljuk meg értékelni. Közvetlenül ez nem igazolható. A nemzeti identitás élménye és az ehhez fűződő politikai és közéleti magatartás sokfajta elemből tevődik össze, melyek a név jellegével kapcsolatban állhatnak ugyan, de ennek egyáltalán nem kell mindig így lennie. Kossuth Lajos jó hazafinak számíthatott szlovák kisnemesi családnevével, akárcsak nem egy német vagy más nemzetiségi családnevet viselő illusztris kortársa. A név mindössze azt jelzi, hogy a család apai ágon milyen nemzetiségi eredetű. Így tehát még a nemzetiségi háttérre sem tartalmaz teljes körben értelmezhető utalást, hiszen nem jelzi az anyai ág esetleges nemzetiségi örökségét. A családnév magyar jellege arra mutathat csupán, hogy a családban volt történelmileg egy magyar etnikai ág. Ez egy minimális hivatkozás a család egy részének magyar hátterére, semmi más.

A családnév ugyanakkor igen értékes jelzés ebben a minimalista értelemben, amennyiben objektív, azaz nem függ – illetve jól ismert módon függ csak - a nemzetiségi önértelmezés egyéni változataitól. A családnév vagy öröklődik, vagy a felnőtté válás korán egyénileg választható. Ez utóbbi lehetőség azonban stratégiai aktus eredménye s a dualista kor viszonyai között gyakorlatilag mindig (az ellenpéldák aránya statisztikailag elhanyagolható) a magyarosodás irányába mutat. Egyben társadalmi költségei vannak azonban - nem csak, semmiképp sem elsősorban anyagi és adminisztratíiv vonzata miatt (kérvényezni kell a belügyminisztériumtól, díjat kell fizetni érte, engedélyeztetni a választott új nevet) -, de főképp az egyéni azonosíthatóság részleges felszámolása, magával a család szimbolikus patrimóniumával való

szakítás, az így szerzett ’magyarság’ esetleges stigmatizációja, mind az elhagyott, mind a választott etnikai közösségben való leértékelése folytán. E költségek sokfélesége máris magyarázhatja a névmagyarosodási mozgalom társadalmi egyenlőtlenségeit mely – sommásan szólva – mindig az elvárható előnyök és költségek dinamikájának függvénye.

Végül módszertanilag nem ritkán kérdéses a családnevek nemzeti jellegének kategorizálása, illetve a besorolás történelmi fejlődése, módosulása. A Kovács, Kovách vagy Kossuth neveket (különösen ez utóbbiak archaizáló végződése miatt) a 19. század óta nemigen érheti az allogénként – nem ’jó magyar névként’ – való értelmezés ódiuma, pedig közismerten szláv eredetű nevekről van szó. Mégis, a legtöbb esetben a nevek kódolása nem tűnik kérdésesnek, különösen akkor, ha elég átfogó etnikai kategóriák segítségével történik. Ez a dualista kor induló értelmiségének tanulmányozásánál viszonylag egyszerű feladatot ró a kutatóra. A tapasztalatok szerint itt ugyanis az egyértelműen magyar és német nevűek mellett az összes más etnikai jellegű név kisebbségben volt. Ez utóbbiak között a szláv nevűek (főképp a szlovák jellegűek) viszonylagos túlsúllyal szerepeltek ugyan, de nem annyira, hogy érdemes lett volna különleges s mindenképp kérdéses eredménnyel kecsegtető, alaposabb s fáradságos névelemzéssel kísérelni meg arányszámaik tisztázását.

Ez különösen a felekezetek magyarosodásbeli egyenlőtlenségeinek vizsgálatánál tűnt feleslegesnek. Azok a honi felekezeti csoportok, melyek a diplomás szakértelmiség kialakulásában jelentős szerepet játszottak s eleve zömmel nem magyar hátterűek voltak, lényegileg leszűkíthetők a római katolikusokra, az evangélikusokra és a zsidókra. A görög rítusú ortodox és uniátus felekezetek tagjai zömmel a szláv (szerb, rutén) vagy román kultúrkörhöz tartoztak, az értelmiség felé irányuló mobilitásuk a korszak végéig

ugyan lassan növekvő arányú, de összességében igen korlátozott maradt és az asszimilációs mozgalmakban alig vettek részt. Szórványszerű ’magyarosodásuk’ témája tehát a honi értelmiség társadalomtörténete szempontjából majd’ hogy nem elhanyagolható. Ezzel ellentétben a reformátusok és a (főképp erdélyi) unitáriusok viszont az értelmiség egyes szektoraiban közismerten jelentős szerepet vittek. Mégis, a ’magyarosodás’ folyamatainak vizsgálata szempontjából azért nem indokolt számbavételük, mert túlnyomóan magyar etnikai eredetűek voltak.

Vizsgálódásaink fő tárgyát így mindenképpen a három fentebb említett felekezeti csoport –képezheti, melyek esetleges nominális ’magyarosodásának’ mértéke azonban eleve igencsak eltérő társadalomtörténelmi viszonylatokban értelmezhető.

A legegyszerűbb esetet mindenképp a zsidók képezik, amennyiben az ő magyar névanyaguk a dualista korban majdnem kizárólag stratégiaikus névmagyarosítások eredménye volt. A Habsburg Monarchia zsidóságát közismerten II. József 1787-es rendelete kötelezte családnevek felvételére, ami gyakorlatilag – szórvány kivételektől eltekintve - német nevek használatát eredményezte. Ehhez az orosz birodalomból való bevándorlók néha szláv hangzású neveket hoztak. A zsidó értelmiségben azonosítható magyar nevek így mindenképpen – statisztikailag – a magyarosodási mozgalom termékei.

A keresztény allogének két nagyobb s a magyarosodási mozgalmakban tevőlegesen résztvevő felekezeti közönségének helyzete természetesen egészen más. Ezeknél a nominális ’magyarság’ empirikusan megállapított arányai minden bizonnyal túlnyomó részt átöröklés eredményei s csak töredéküket lehet névmagyarosításoknak tulajdonítani. Viszont itt a családnévvel igazolt magyarok arányait döntő módon az értelmiségbe való beáramlás – az iskolai mobilitás -– intenzitásának az etnikai háttér szerinti egyenlőtlenségei befolyá-solhatták.

A római katolikusok enyhe többsége (53,1 %) már az 1880-as népszámlálásban magyar anyanyelvűnek vallotta magát, míg 18,2 %-uk németnek, 22,7 % szlávnak (ezek túlnyomóan szlovákok voltak) és 5,9 %-uk másnak. Így a római katolikus értelmiség nominális magyarságának mértékét a rokonnépesség mintegy felényi arányával hasonlítva elemezhetjük kétfajta összefüggő munkahipotézis alapján. Köztük az első azt posztulálja, hogy a névmegoszlás megfelel a nyelvi megoszlásnak, ami mindenképp csak pontatlanul érvényesíthető feltevés. Mégis, a német egyetemi piacon tanuló diákság névanyaga igen erős korrelációt mutat a német családnevek előfordulásának gyakoriságával. A második feltevés arra mutat, hogy az 1880-as adat megelőzi a magyarosodási mozgalmak történelmi felfutását s így kiinduló pontja lehet az erre vonatkozó összehasonlításoknak. Ez a feltevés, tudjuk, szintén csak megközelítőleg igazolható, hiszen a ’nemzeti’ asszimiláció mozgalmai már a reformkorra nyúlnak vissza. A nemzetiségek nyelvi magyarosodásának igénye a liberális nemesség programjában legalább a magyar államnyelv törvénybe iktatása óta (1843) – érthetően - napirenden volt. Így valószínűleg nem járunk messze a valóságtól – pontosabb adatok híján – ha az eredetileg magyar kultúrájúak arányát a katolikus népesség *felében* állapítjuk meg s az értelmiségben található magyar nevűek részarányát ehhez hasonlítjuk.

Az evangélikusoknál a hasonló arányok egészen mások, mivel itt a magyar eredetűek történelmileg mindig kisebbségben voltak. Az 1880-as népszámlálás az evangélikusok között mindössze 23 % magyar ajkút mutatott ki, szemben 34 % német, 38 % szláv (főképp szlovák) és 5,5 % egyéb anyanyelvűvel. A katolikusoknál alkalmazott feltevések szerint itt történelmileg tehát mintegy *ötödnyi* magyar hátterűvel lehet számolni. Ehhez hasonlíthatók elemzéseinkben az értelmiségi csoportokban azonosított nominális magyarsági ráták.

Vizsgálódásink itt releváns végeredményeit a lenti táblázat foglalja össze, melynek adatai mind az első jegyzetben jelzett kutatás prozopográfiai felvételeinek eredményein alapulnak (kivéve ha ez nincs másképp jelezve).

Az általános eredmények között itt is kiemelhetők a három felekezeti csoport közötti markáns beiskolázottsági egyenlőtlenségek, melyeket a korabeli statisztikai irodalom már annak idején részletesen tárgyalt. Ugyanakkor, s ezektől nem függetlenül, számottevőek a magyarosodásra mutató jelzések eltérései is.

A zsidó diákság rendkívüli túlképviseltettsége minden itt felidézett tanulmányi ágban és időintervallumban egyértelműen bizonyítható. Az egyetlen viszonylagos kivételt adatainkban a Keszthelyi mezőgazdasági főiskola korai (1879 előtti) korszaka képezett, amikor a hazai zsidóság előtt éppen, hogy csak megnyílt a földbirtok szerzésének lehetősége (1858) s így érthető, hogy tömeges érdeklődést zsidó fiatalok még nem mutathattak a birtokkezelésre felkészítő felsőbb tanulmányok irányában. A leglátványosabb zsidó jelenlétet az budapesti orvosi karon találjuk, melynek diákjai között az 1890-as évektől kezdve a zsidóság lényegében végig egyértelmű többségben volt. Ez a többség valójában már korábban megvalósulhatott, ha az izraelita vallásúakhoz gondolatban hozzászámoljuk a Tiszaeszlári rágalomper utáni antiszemita hullám által felerősödő zsidó ’kitérési’ mozgalom eredményeit, ami a közfunkciót betöltő szakértelmiséget különösen érintette. De szintén s immár meglepőbb módon magasnak bizonyult a zsidó diákság számaránya a fővárosi Műegyetemen is, amelyre a tulajdonképpeni főiskolává válás (1872) előtt még nemigen jártak zsidók, többek között azért sem, mivel a műszaki pályák az orvosival ellentétben idegenek voltak a zsidó értelmiségi hagyományoktól.

Mégis, a táblázatból előtűnő eredményeink között a leglátványosabbat a zsidó diákság névanyagának idősorosan egyre erősebb magyarosodása mutatja. A zsidó diákok között az 1880-as évek előtt a magyar családnevet hordozók arányai nemigen érték el az egy tizedet. A két mezőgazdasági főiskolán ilyen ekkoriban még egyáltalán nem is volt. A korszak végén, 1900 után, ez az arányszám mindenütt meghaladta az egy ötödöt, némelyütt – a szakértelmiség képzése szempontjából olyan központi intézményekben mint a pesti Orvosi Karon és a Műegyetem Gépészmérnöki Karán – a két-ötödöt. Több helyütt a zsidó diákok ’magyarsági rátája’ a dualizmus utolsó évtizedeiben a korábbinak többszörösére nőtt. Ez még a külföldi, német tannyelvű egyetemeket látogatók között is így volt. Pedig róluk feltételezhető lett volna, hogy tanhelyük megválasztásával is demonstrált német kulturális orientációjuk gátló hatást gyakorol arra, hogy esetleges elmagyarosodásuknak ilyen látványos kifejezést adjanak, illetve az, hogy elsősorban kevésbé elmagyarosodott családokból származnak. Ezzel szemben a német egyetemeken tanuló zsidó diákok között a magyar nevűek számaránya a kiegyezés évtizedeihez képest a századforduló után meghétszereződött (!). De még a bécsi egyetem zsidó diákságában is megduplázódott a századforduló három évtizede alatt a magyar családnevet viselők részaránya. Tekintve, hogy a magyarosodási tendencia az időben a többi tanulmányi ágban is markánsan tetten érhető, igazoltan tekinthetjük ezeket a számokat a stratégiai jellegű zsidó asszimiláció egyértelmű jelzéseinek.

Kevésbé látványos, de mégis szignifikáns különbségekre mutatnak az átlaghoz képest az evangélikus diákság főiskolai részvételének a táblázatban megjelenő adatai.

Egyrészt az evangélikusoknál is jól kimutathatók majdnem minden itt elhatárolt évcsoportban az országos vonzáskörű egyetemi karokon és főiskolákon

a viszonylagos túliskolázás jegyei. Ez megmutatkozik a pesti egyetemi karokon, a két legrégibb mezőgazdasági főiskolán, és különösen a külföldi, német nyelvű egyetemek és főiskolák hallgatósága között is. Az utóbbiaknál egyébként látványos különbség mutatkozott a német és az osztrák birodalmi intézmények között. Míg az előbbieknél az evangélikusok a magyarországi diákság két ötöde körüli részét képezték, addig a bécsi intézményeknél ez az arányszám sokkal kisebb volt, bár az evangélikus népességi arányoknak itt is több mint a duplája. Ez utóbbi számok mögött láthatóan a németajkú (szász vagy cipszer) evangélikusság más adatokból is kimutatható, feltűnően erős iskolai kereslete sejlik fel. Ugyanakkor jól látható bennük a jórészt lutheránus kötöttségű és rekrutációjú német birodalmi egyetemek különösen markáns vonzereje, szemben a katolikus Béccsel, mely a protestáns diákok számára kevesebb kulturális affinitással bírhatott. Minden bizonnyal ugyanilyen okból sem volt sok evangélikus diák a katolikus jogakadémiákon (mint például Egerben), de ott sem (mint például Nagyváradon) ahol helyileg nem élt számottevő evangélikus népesség a főképp regionális keresletet kielégítő főiskola körzetében. A Kolozsvári jogi karon viszont talán azért volt szintén szerényebb (bár az országos népességi arányoknak nagyjából megfelelő) az evangélikusok jelenléte, mert az egyetemi központok közötti szimbolikus versenyben Kolozsvár imázsát az erősen magyar hátterű református, unitárius és katolikus diákság határozta meg. Ez a tendencia táblázatunk katolikus diákságában is jól tetten érhető, hiszen a kolozsvári jogi karon (akárcsak az egri és a nagyváradi jogakadémián) figyelhető meg legtisztábban a magyar hátterűek túlsúlya a katolikus diákság köreiben. Ilyen ’nemzeti’ közeg a többségileg német, szlovák és néha más allogén eredetű evangélikus érettségizettekre elidegenítőleg hathatott, annyira hogy közöttük többen

érezhették magukat otthonosabban Pesten, Bécsben vagy (mint láttuk, még inkább) egy porosz egyetemen.

Másrészt azonban feltűnő, hogy az evangélikus diákságban egyáltalán nem figyelhető meg a magyar családnevűek arányainak fokozatos növekedése az időben. A számok vagy stagnálásra vagy egyenesen a magyar hátterűek arányainak csökkenésére mutatnak. Ezt a megfigyelést nem feltétlenül kell úgy értelmezni, hogy az evangélikus allogén eredetűek között nem volt számottevő névmagyarosítási mozgalom. Idevágó kutatásokból tudjuk, hogy volt ilyen. Csupán, minden valószínűség szerint, az ehhez köthető magyarosító hatást hathatósan ellensúlyozhatta a német (és esetleg más – pl. szlovák) hátterű evangélikusok egyre intenzívebb felső iskolázási kereslete. Az evangélikus diákság tehát a magyarosítási mozgalom ellenére lett egyre inkább 'németes' hátterű (legalábbis nominálisan), ami beleillett a korban egyebütt is megfigyelhető német iskolai asszimiláció és mobilitás felerősödésének trendjébe.

A népesség felét kitevő római katolikusok egyetemi szereplése mindkét előbb tárgyalt felekezeti aggregátummal szemben érdekes kontrasztot képez. A katolikus diákság a nagyobb, országos rekrutációjú egyetemi karokon rendre népességi aránya alatti számban volt jelen a legtöbb itt elkülönített évsorban. Statisztikai alulképviseltetése a német birodalmi (s mint ilyen porosz és zömmel lutheránus rekrutációjú) egyetemeken volt a leglátványosabb, míg más egyetemi karokon enyhébb vagy nem is létező. Feltűnő negatív összefüggés is tapasztalható a zsidók számarányaival. Ahol magasak (mint a pesti orvoskaron) a zsidók számarányai, ott alacsonyak illetve erősen csökkenőek a katolikusokéi. Ez jól megfigyelhető a szakfőiskolákon is, mind a jogakadémiákon, mind a gazdasági tanintézetekben. Ez utóbbiakban már számottevő katolikus túlsúly is tapasztalható, míg a zsidók képviselete népességi arányukat nem vagy alig múlta felül. Ez az összefüggés ugyan nem teljesen általános,

de érthető, hiszen ez a két felekezet – a katolikusok és a zsidók – adták a dualista kor induló értelmiségének túlnyomó többségét. A görög rítusú népesség értelmiség felé tartó mobilitása, tudjuk, igen korlátolt maradt (kivéve egyes kisértelmiségi pályák felé, mint a papság és a felekezeti iskolák tanítósága). A reformátusok és unitáriusok is összességükben szintén gyenge és meglehetősen konzervatív iskolai mobilitást mutattak, mely leginkább a leghagyományosabb alkalmazott értelmiségi pályák (tanárság, jogász hivatalnokság) felé irányult. A római katolikusok összességükben így sajátosan eltérő főiskolai stratégiát követtek a zsidókkal de az evangélikusokkal szemben is.

A magyarosodás szempontjából ugyanakkor az evangélikusokhoz eléggé hasonlóan változó képlet jellemezte a katolikusokat is.

Ugyan a bécsi egyetem vagy a pesti műegyetem katolikus diákjai között a dualista kor végén látványosan megnőttek a magyar nevűek arányai, másutt – pl. a német egyetemeken – inkább stagnálás, illetve számottevő visszaesés tapasztalható e téren. Időben tehát a nominális magyarosodás itt sem volt látszólag általános, akárcsak az evangélikusoknál. Ezt a tényt minden valószínűség szerint hasonlóan is lehet értelmezni. A svábság iskolai mobilitása több területen erősebb lehetett, mint a családnév változtatásával megvalósított magyarosodása. Ezt valószínűsítik a tanulmányi irányok közötti eltérések is. A magyar családnevű katolikusok arányai ugyanis feltűnően alacsonyak a külföldön tanulók között – ez magyarázható a németségből eredő nyelvi-kulturális affinitás logikájával -, de ugyanaz áll a technikai-tudományos szakmák művelőire is (gyógyszerészet, Műegyetem, orvosi kar). A pesti orvosi karon csökkenő, a Műegyetemeken és a kolozsvári gyógyszerészek között ugyan növekvő volt a magyar nevű katolikusok aránya az idősorok között, de azért mindezzel nominális magyarosodásuk messze elmaradt a magyar

nyelvű katolikusság népességi arányai mögött. Sokkal meglepőbb, hogy a helyzet teljesen hasonló volt az itt idézett legnagyobb és legrégibb, országos vonzerejű mezőgazdasági főiskolák diákságában is, ahol a magyar nevű katolikusok részesedése sehol sem érte el a korszak végéig a rokon népesség magyarsági rátáját. Ezzel tehát még a korabeli katolikusoknak az össznépességben mérhető magyarosodási trendjét sem követték. Az így vagy úgy ’modernnek’ tekinthető képzési formákban (hiszen a diplomás gazdász a mezőgazdaságban tevékenykedő értelmiségi legmodernebb képzettségű rétegét képviselte) így egyértelmű a főképp német hátterűek iskolai keresletének a korszak végéig érvényesülő fölénye a magyar hátterűekkel vagy elmagyarosodott allogén eredetűekkel szemben.

Ez utóbbi megállapítás avval nyeri el igazi értelmét, ha szembehelyezzük a jogászokkal, akik a leghagyományosabb tanulmányi területet választották (amennyiben a jogi tanulmányok, különösen a jogakadémiákon, a keresztényeknél elsősorban az államhivatal felé vezettek) s akiknél éppen fordított volt a helyzet. A katolikus jurátusok többsége mindhárom a táblázatban szereplő intézményben és majdnem minden itt elkülönített évsorban magyar családnevű volt. Ez nem utalhat másra, mint a hagyományos nemesi-úri réteghez tartozó magyar eredetű (vagy magyar asszimiláns) csoportoknak a többiekkel szemben (s itt elsősorban a zsidó és a német hátterű diákságra lehet gondolni) erősen konzervatív iskolai és szakmai stratégiájára.

Evangélikus, római katolikus és zsidó diákok között a magyar családnevűek arányainak változásai válogatott főiskolai képzőintézményekben (1867-1919)

Főiskola és egyetemi kar	Évszám határok	Magyar nevűek % evangélikus diákok között	Evangélikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % római ka tolikus diákok között	Római katolikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % zsidó diákok között	Zsidók % az össz diákságban
BÉCSI egyetemek, főiskolák	1890-1899	17,9	15,6	26,4	46,5	9,4	23,4
	1900-1910	12,7	18,9	28,1	47	15,2	20,4
	1910-1919	13,4	17,5	31,5	43,5	21,6	25,5
Főiskola és egyetemi kar	Évszám határok	Magyar nevűek % evangélikus diákok között	Evangélikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % római ka tolikus diákok között	Római katolikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % zsidó diákok között	Zsidók % az össz diákságban
NÉMET egyet. Főiskolák	1860-1879	17,9	45,8	32,7	21,1	4,2	14,1
	1880-1899	21,8	37,6	32,4	25,6	13,7	24,8
	1900-1919	20,2	37,1	32,,7	25,1	29,3	26,3

Főiskola és egyetemi kar	Évszám határok	Magyar nevűek % evangélikus diákok között	Evangélikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % római katolikus diákok között	Római katolikusok % az össz diákságban	Magyar nevűek % zsidó diákok között	Zsidók % az össz diákságban
Budapest orvostudományi kar	1850 - 1869	35,3	11,9	43,7	37,1	10,9	37,6
	1870 - 1879	34,2	12	48,1	34,9	6,1	34,1
	1880 - 1889	37,8	9	38,3	30	20,6	41,3
	1890 - 1899	35,8	8,1	39,2	26,5	27,5	55,6
	1900 - 1909	42,3	10,4	34,6	26,6	35,4	49,6
	1910 - 1919	28,2	7,1	41,3	28,8	41,4	49,2
Budapest Műegy. Gépészm	1881 - 1899	27	11,1	31,4	35,6	25,7	41,4
	1900 - 1919	34	9,4	43,4	47	43,2	28
Kolozsvár jogi kar	1872 - 1879	6,5	7,7	67	41,8	9,4	3,2
	1880 - 1899	18	8,9	56,1	41,9	23,6	7,2
	1900 - 1918	21,3	7,5	52,7	33,8	35,6	19,4
Kolozsvár Gyógyszer.	1874 - 1899	23	11,3	37,3	47,5	11,1	5,4
	1900 - 1918	19,1	14,1	44,7	32,9	25,8	20,9

Nagyvárad Jogakadémia	1867-1879	25	2,4	50,7	50,1	11	7,3
	1880-1899	25,9	2,7	44,6	39,2	22,8	18
	1900-1919	46,5	4,3	53,1	29,2	35,5	29,6
Eger Jogakadémia	1859-1879	11,1	1,8	58,2	83,6	15,5	5,8
	1880-1899	40	1	53,7	67,4	17,9	21,2

	1900 - 1919	66,7	3	55,1	65,9	32,9	14,3
Keszthely Georgikon	1867 - 1879	38,6	12,7	43,4	71,1	-	2,8
	1880 - 1899	42,8	11,9	44,3	66,4	15,8	9,5
	1900 - 1919	45,8	11,8	48,9	70,8	33,9	5,6

Magyaróvár Mezőg. Akad.	1874 - 1877	52,1	16,7	38	67,1	-	7,4
	1899 - 1919	25,2	13,1	44,2	62,7	40,2	9,7
Népes-ség [1]880[6]	%	[2]2,9[3]	8,2	[5]3,1[4]	47,2	[5]6,3[5]	4,6

Összefoglalva kutatásunk tanulságait, a három felekezeti aggregátum induló értelmiségében igen eltérő trendeket lehet empirikus felvételi eredményeinkből kiolvasni. Zsidók és keresztény allogének nagyon eltérően vettek részt az modern értelmiség képzésének első felfutó fázisában.

Adataink egyértelműen mutatják a zsidók kiugróan magas és az evangélikusok kisebb nagyságrendű de legtöbbször markáns számszerű főiskolai részvételének egyes – a tanulmányi ágaktól, az intézmény jellegétől és elhelyezkedésétől is függő – dimenzióit, szemben a katolikusok viszonylagos alulképviseltetettségével, főképp az országos vonzáskörű képzési helyeken. Többfajta jelzés erősíti meg azt a becslést, hogy a keresztény felekezeteken belül a német hátterűek beiskolázásának intenzitása sajátosan magasnak bizonyult.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a zsidó diákság névanyaga a fokozatos stratégiai (asszimiláns) magyarosodás jelzéseit hordozta magán, míg ugyanez a nagy allogén részarányú keresztény felekezeteknél nem mutatható ki. Alapvető munkahipotézisem szerint itt is folyt ugyan nominális magyarosodás, de ennek

2

[3] Anyanyelvi megoszlás szerint magyar nyelvűek %-a.

5

[4] Idem.

5

[5] Idem.

[6] A népesség anyanyelvi megoszlása felekezetek szerint. L. Keleti Károly, *Magyarország nemzetiségei*, Budapest, 1880, 22.

eredményeit kompenzálta, bizonyos mértékig elnyomta, legalábbis adatainkban elfedte a német és más allogén hátterűek főiskolai keresletének kiemelkedően gyors növekedése.

Az iskolázottság területi és vallási egyenlőtlenségei a kései dualizmus idején

~~A~~[1]

[1] A tanulmányban közölt források feldolgozását az NKFP anyagi támogatásával végeztem és az European Research Council Elites08 projektjének eredményeivel egészítettem ki. Az első verzió megjelenési helye : « Az iskolázás felekezeti és regionális egyenlőtlenségeiről a 20. század eleji Magyarországon » , in *A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára*, szerk. Gábor György, Márton László, Vásárhelyi Mária, Volsin Hédi, Budapest, Pallas, 270-283.

A téma régóta foglalkoztatott, de igazi felderítéshez sokáig hiányoztak a megbízhatóan összeállított számszerű adatok.[1] Jelen tanulmány sokat köszönhet a Kende Péterrel folytatott évtizedes eszmecseréknek és kortárs barátaival folytatott dialógusnak. Az utóbbiak között hadd emlékezzem itt hálával és szeretettel a nemrég eltávozott Litván Györgyre, a nagyszerű barátra és történészre, a későbbiekben is tápláló forrása maradt értelmiségtörténeti kutatásaimnak. Nem felejtem el például Kende Péter egyik polémikus megjegyzését, mely szerint az antiszemitizmus magyarázata abban kereshető, hogy a zsidók 'túl okosok voltak' s ez válthatta ki irányukban a judeofóbiában megnyilvánuló sokoldalú ellenszenvet. A tréfának szánt megjegyzés valójában több szempontból iskola-szociológiai kutatásaim vezérfonala lehetne, ha valamelyest kiegészíteném és minősíteném, például azzal, hogy a kemény adatokkal jól kimutatható 'okosság' (ami sok más jelzés mellett látványosan kiviláglik a zsidó Nobel díjasok Közép-Európában magas – nálunk abszolút többségi - arányában) valójában az örökölt kollektív készségek és diszpozíciók, az asszimilációs helyzet, a fennmaradó kirekesztettség és az ehhez kötődő mobilitásbeli kényszerpályák együttes terméke. De a vicces kiszólásnak számomra tulajdonképpen ennél sokkal nagyobb tudományos hozama, amennyiben a modern elitképzés addig rejtett belső hatásmechanizmusaira mutat rá. A zsidó-nem zsidó megoszlás felemlegetése ugyanis egyszerre utal a felekezeti és (a régi Magyarországon egyedülállóan fontos[2]) etnikai tényezőre. Ezeket a szakmai

[1] Az előzményekre nézve lásd : « Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére », in *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Kende Péter bevezetőjével (V-XV), Párizs, Magyar füzetek, 1984, 37-180.

[2] Hiszen a dualista kor társadalma képezte Európában (s talán a világon) az egyetlen nemzetállamot, melynek népességi többsége 'kisebbségi' volt, azaz nem tartozott a címzetes államalkotó etnikumhoz. Hosszú s nemritkán erőszakos

mobilitással, a demográfiával, a gazdasági és mentalitásbeli modernizációval vagy az értelmiség kialakulásával foglalkozó társadalomtörténet eleddig a virtuálisan egységes nemzetállami népesség fikciójából kiindulva csak érintőlegesen vette (ha egyáltalán) számba. Pedig adatközléseikben a dualista kor kitűnő társadalomstatisztikusai olyan egyedülállóan gazdag idevágó jelzések sokaságát tárták fel, hogy ez az egész nemzetközi szakirodalomban párját ritkítja. Ráadásul ezen adatbankok jó része megye- és városssorosan vagy legalább Budapest-vidék megoszlásban, tehát az igencsak eltérő dinamikájú regionális fejlődés prizmáján keresztül is elérhető és értelmezhető.

Az itt következő tanulmány egyetlen korabeli adatsorra épül az iskolai egyenlőtlenségek felekezeti, régiók szerinti s implicite etnikai dimenzióiról. Szolgálhat illusztratív jegyzet gyanánt a Kende Pétertől idézett ironikus megjegyzés margójára.

* * *

A honi társadalomtörténet ritkán képes olyan adatokat feldolgozni, amelyek egyszerre jellemzőek az egész országra s külön annak egyes a társadalmi térben sajátos mozgástérrel és fejlődési logikával rendelkező alegységeire. Az ilyesfajta elemzések nehézsége elsősorban nem az információk hiányából ered. A modernkori forrásanyag nálunk sok fontos területen gazdagabb e tekintetben mint egyebütt Európában. Ezek közé tartozik a modernizációban oly alapvető szerepet játszó iskolázás is, amelyre nézve mind a régi rendszer statisztikai irodalma, mind maguk az egyes oktató intézmények hatalmas s csak igen kisrészt közzé tett forrásanyagot halmoztak fel. A nehézségek fő oka talán éppen ebben a gazdagságban

asszimilációs politika vezetett ahhoz, hogy az 1900-as népszámláláson a magukat magyar anyanyelvűnek deklarálók enyhe statisztikai többségre jussanak. A magyar identitást valló zsidóság nélkül azonban a ’magyarság’ továbbra is kisebbségben maradt volna a hazában.

rejlik, amennyiben a források összegezéséhez nagyobb és többfajta (nevezetesen statisztikai) kompetenciájú kutató apparátus munkája szükséges. A Nagy Péter Tibor által kezdeményezett vizsgálatok néhány lényegesnek tekintett iskolatörténeti adatbank közzétételét célozzák meg[3], hasonlóan most folyó s szintén közös történelmi elitkutatásainkhoz, amelyekben a magas igazolt műveltségű elitcsoportok ki-alakulását és történelmi átváltozásait kíséreljük meg prozopográfiai módszerekkel megragadni, melyek 1867 és 1948 között az egész érintett népességre vonatkoznak.[4]

Az ezekben a munkákban alkalmazott nagyobb statisztikai változók közül – mint ahogy erről kiadványaink címe is árulkodik - kiemelkedik a felekezeti hovatartozás és a területi elhelyezkedés, melyekre nézve mindig pontos adatok állnak rendelkezésre. E mellett természetesen a lehetőségek szerint számba vesszük az etnikai hovatartozás és a társadalmi háttér jellemzőit is sok egyéb mellett, de ezekre – nevezetesen a nemzetiségi csoportazonosságra vagy eredetre inkább csak részleges (anyanyelv) vagy közvetett (pl. a név nemzetiségi jellege) jelzéseink vannak. A vallás fontossága ebben az összefüggésben egyértelmű,

---

[3] L. eddigi idevágó publikációinkat : V. Karady, Peter Tibor Nagy, *Educational Inequalities and Denominations, Database for Transdanubia, 1910*, Budapest, Hungarian Institute for Educational Research, 3003, (Research Papers no. 253, Oktatáskutató Intézet) ; *Educational Inequalities and Denominations. Database for Western Slovakia, 1910.* Budapest, Wesleyan Theological Academy, 2005; *Educational Inequalities and Denominations. Database for Eastern Slovakia, 1910*. Budapest, John Wesley Theological Seminary, 2006; *Educational Inequalities and Denominations. Database for Transylvania, 1910*. Budapest, John Wesley Publisher, 2010.

[4] L. errenézve első kiadványunkat : V. Karady, L. Nastasa, *The University of Kolozsvár/Cluj/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918),* Cluj, Ethnocultural Diversity Resource Center, Budapest-New York, Central European University Press, 2004.

amennyiben ez legtöbbször szerepel a személyi adatok között és az Európában egyedülállóan sokfelekezetű Magyarországon alapvető státuszjelző értékkel bírt, amellett, hogy – konkrétan - az iskolai mobilitás egyik döntő meghatározója is volt. Ez utóbbi többek között azért is mivel a régi rendszer végéig az elemik többsége, sőt a középiskolai intézmények jó része (még 1945 után közvetlenül is mintegy fele) az egyházak fennhatósága alatt állt.

A letelepedési vagy származási régió jelentősége szintén eléggé közismert, hiszen a felekezeti aggregátumok tulajdonképpeni társadalmi helyzetét ez sokszor alapvetően módosította alkulturális, etnikai, csoportszerveződési s a csoportok öndefiníciójával kapcsolatos implikációi következtében, amellett, hogy a művelődés terjedésében természetszerűleg az iskolai intézményhálózat egyenlőtlen területi megoszlásának is nagy szerep jutott. A regionális különbségek – iskolai esélyegyenlőtlenségek – terén különleges funkció jutott a városoknak, s közöttük a fővárosnak, amely az ország legnagyobb helyi iskolai piacát képviselte.

Előadásomban néhány leegyszerűsített adatközlés segítségével az iskolázottsági egyenlőtlenségeknek egy a honi társadalomtörténetben alapvető fontosságú problémáját igyekszem megvilágítani, t.i. azt, hogy a dualizmuskori fejlődés végén – amely, tudjuk, az egész iskolarendszer ’szisztematizálásával’ (hierarchikus rendszerben való felépítésével) és nagyfokú fejlesztésével járt, hogyan alakult országosan és nagy régiók szerint a felekezeti csoportok iskolázottsági szintje. Elemzésem horderejét e rövid előadásban szükségszerűen korlátoznom kellett annyiban, hogy csak a két említett nagy változó néhány összefüggésére koncentrálhatok, elhanyagolva ezzel – hacsak utalásszerűen nem - minden egyéb s az iskolázási esélyeket nem kevésbé meghatározó tényező számbavételét (mint a konkrétabban vett etnikai hovatartozás, a rendi státusz, a családok műveltségi

tőkéje vagy foglalkozási és vélelmezhető vagyoni helyzete).

A keresett egyenlőtlenségeket az 1910-es népszámlálás által azonosított magasan iskolázott (8 középiskolai osztályt vagy annál többet elvégzett) férfinépesség számarányában mérjük itt tízezer főre vonatkoztatva, a lenti táblázatban feltüntetett adatok alapján. Eredményeinkből kétfajta – egymással is kombinálható - iskolázottsági rangsort állíthatunk fel, egyet régiók és egyet felekezetek szerint, majd ezeket egymásra vetítve, külön-külön minden felekezet legműveltebb rétegeinek regionális elhelyezkedése szerint.

A felekezeti rangsor négy eléggé markánsan eltérő kategóriából áll össze.

Messze legtöbb magasan iskolázottat találni a zsidó férfiak között. Őket az evangélikusok és az unitáriusok követik, a zsidó műveltségi arányok fele alatti, tehát sokkal alacsonyabb átlaggal. Őket követik közepesen alacsony átlaggal a két legnagyobb honi felekezet tagjai, a római katolikusok és a reformátusok. Sereghajtók nagyságrendileg azonos igen alacsony szinten a keleti (görög rítusú) keresztények. Ezek az eredmények pontosan megfelelnek a beiskolázási gyakoriság és az iskolai kitűnőség eddig már (legalábbis általam) sokszor vizsgált felekezeti rangsorának. Utalhatok e téren a budapesti elemisták közötti felekezetsajátos eltérésekre az osztályismétlők arányaira tekintettel,[5] a közép- és felsőoktatásban való részvétel általános gyakorisága szempontjából,[6] a réteg és felekezetszerinti kombinált beiratkozási és iskolai sikerbeli esélyegyenlőtlenségekre vonatkozólag,[7] az érettségizők közötti felekezeti sikerhierarchiára,[8] a

[5] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok* /, Budapest, Replika-könyvek, 1997, 20-21.

[6] U.o. 23, 79, 147-148, 151-152, 180-181,

[7] U.o. 18-19, 115-119; 157-160;

[8] U.o. 22, 96, 161; *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest,

főbb középiskolai tantárgyakban elért átlagjegyek közötti felekezetsajátos különbségekre[9], a gimnáziumi lemorzsolódási kockázat eltéréseire[10], az iskolaválasztásra,[11] a diplomaszerzés korára,[12] a női iskolázásra,[13] az egyetemi szakválasztásra[14] és egy sor más, munkáimban elszórtabban felbukkanó elemzési témára tekintettel. Az itteni összesítés tehát nem tesz mást, mint megerősíti korábbi ismereteinket.

Nincs teljesen így a régiók szerinti eltérésekkel, melyre vonatkozólag eddig csak a régi statisztikai irodalomban találni utalásokat. Márpedig itt olyan különbségek rendszerével találkozunk, amelyek részben ellentmondanak az ismertnek hitt összefüggéseknek. Az első ilyen – a lenti táblázat jobboldalán található magas iskolázottsági mutatók szélmegoszlása szerint – a kelet-nyugat közötti eltérések teljes hiánya, sőt valamelyest fordított érvényesülése. Erdélyben szignifikánsan több magasan iskolázottat találni mint a Dunántúlon vagy észak-nyugaton (Nyugat-Szlovákiában) és a tiszántúli és a Tisza-Maros közötti országrészeken sem lényegesen kevesebbet, mint a nyugati részeken. Észak-keleten (Nyugat-Szlovákia) és a Duna-Tisza közén (Közép-Magyarország) viszont számottevően magasabb a 8 középiskolai osztállyal vagy ennek megfelelő illetve e

Replika könyvek, 2000, 204-206;

[9] Váari Istvánnal), « Facteurs socio-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie », *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 70, novembre 1987, 79-82; *Zsidóság és társadalmi egyenlõtlenségek*, id. könyv, 68, 101-102, 186-188; *Iskolarendszer és felekezeti egyenlõtlenségek*, id. könyv, 84, 118-120, 137-143. Lásd még a jelen könyvben lentebb az ezt követő tanulmányt.;-

[10] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlõtlenségek*, id. könyv 135;

[11] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlõtlenségek* 162-163;

[12] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlõtlenségek*, id. könyv 208-209; *Zsidóság és társadalmi egyenlõtlenségek*, id. könyv 206-209;

[13] U.o. 154-155,

[14] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlõtlenségek*, id. könyv 54-74, 198-201; *Zsidóság és társadalmi egyenlõtlenségek*, id. könyv 196-205;

feletti iskolázottsággal rendelkezők aránya. Egyedül Budapest emelkedik ki, érthetően, a régiók versenyében, megemelve ezzel az országos átlagot az összes többi régióban található elit-iskolázottsági arányok fölé. Ha itt feltüntettük volna – még ha régióktól függetlenül is – a többi városlakó idevágó jellemzőit, a budapestiéhez közeli eredményre jutottunk volna. A törvényhatósági jogú vidéki városok összességében ugyanis 1060 8 osztályos vagy a felett iskolázott férfit találni 10 000 lakósra, tehát nem egészen ötödével (18 %-kal) kevesebbet, mint Budapesten.[15]

Az így leírt regionális egyenlőtlenségek értelmezésére kétfajta támpontunk lehet. Az egyik a helyi társadalom értelmiség-képző képessége, melyet az iskolai mobilitásban vagy iskolázási önreprodukciókban részvevők számaránya fejez ki. Hiba lenne azonban ennél a fontos de nem kizárólagos értelmezésnél megállni. A magasan képzettek regionális elhelyezkedését ugyanis az is erősen befolyásolja, hogy az érintettek, akik diplomáikat a 8 osztályon felül (vagy – mint a tanítók - ezen a szinten) jórészt csak néhány egyetemi (Budapest és Kolozsvár) vagy más vidéki iskolavárosban szerezhették (ahol mezőgazdasági vagy más szakfőiskola, jogakadémia, papi szeminárium vagy tanítóképző működött), hol helyezkedtek el tanulmányaik lezárása után. A magas képzettségűeknek minden bizonnyal csak egyik – elképzelhetően kisebbségi – része került vissza szülőföldjére, megerősítve ezzel az iskolai mobilitás vagy önreprodukció helyi bázisait. A másik, talán nagyobbik rész vagy Budapesten helyezkedett el, vagy szétszóródott a vidéki városokban is növekvő értelmiségi piacokon, vagy pedig a nagyobb közületi vagy fél-közületi elosztó-rendszerek révén kihelyezést nyert tanítóként, tanárként, hatósági orvosként, papként, az igazságszolgáltatás, a hadsereg, a helyi

[15] Nagy Péter Tibor felvételi eredményeiből az 1910-es népszámlálás idevonatkozó kiadatlan anyagai szerint.

adminisztráció vagy a közületi ipar kisértelmiségi alkalmazottjaként (katonatiszt, bíró, állomásfőnök, postatisztviselő, megyei díjnok, városi hivatalnok, stb.) különböző régiókban. Ezek jelenléte tehát nem a régiók értelmiség-kitermelő képességére jellemzőek, hanem a közületi értelmiségi piac szerkezetére. Márpedig a kettő csak részben függött össze—: egyrészt a ’kihelyezett’ értelmiség gyerekeiből is nagy valószínűséggel értelmiségi lehetett egykor, másrészt a ’kihelyezés’ mértéke függhetett a helyi keresettől az értelmiségi szolgáltatások iránt (pl. iskolázás).

Ennél a pontnál azonban elengedhetetlen, hogy rátérjünk a felekezeti különbségek tárgyalására. Ezeknél ugyanis igen nagy szerepet játszott a művelt rétegek belső társadalmi-foglalkozásbeli tagozódása, nevezetesen a viszonylag alacsony iskolázottságúak (pl. a 8 osztályúnak számító tanítóképzőt végzettek) vagy nem kifejezetten kreatív szellemi pályákra készülők (papság, kereskedelmi iskolai tanárok, gazdasági vagy jogakadémiai végzettek) számarányai, szemben a magasabb műveltségű diplomásokkal. Ha tudjuk, hogy 1910-ben a görög rítusú értelmiség túlnyomó többsége (az ’uniátus’ katolikusok 62 %-a és a pravoszlávok 56 %-a) egyházi szolgálatban állt vagy elemi iskolai tanító volt, míg ugyanezek a kategóriák a ’nyugati’ keresztényeknél csak 27-29 %-ot tettek ki és a zsidóknál mindössze 17 %-ot,[16] könnyen belátható ennek a tényezőnek a súlya. A magas értelmiség számaránya láthatóan erősen összefüggött a magasabb műveltségű összes népesség számarányával, mint azt fentebb táblázatunk felekezeti szélmegoszlásainak tárgyalásánál megállapíthattuk.

A felekezetek iskolázottságának jelzései azonban maguk is nagy regionális kilengéseket mutatnak, mégpedig, mint látni fogjuk, más és más jellegűeket a különböző vallási kategóriákban. Kövessük a fent elkülönített négy nagyobb csoport regionális jellemzőit.

---

[16] A számítások forrására l. *Magyar statisztikai közlemények* 56, 646-649.

Nem meglepő, hogy a legmarkánsabb eltéréseket éppen a legerősebben iskolázottaknál, azaz elsősorban a zsidóságon belül találjuk. Mind sok egyéb modernizációs jelzésnél, itt is három nagyobb regionális egység áll egymással szemben. Messze legjobb iskolázottsági jelzéseivel mindenekelőtt elkülöníthető a fővárosi zsidóság. Ezt követik a nyugati és a közép-magyarországi (Duna-Tisza közei) zsidóságra vonatkozó szintén magas mutatók, szemben az utóbbiak felét sem elérő erdélyi és kelet-magyarországi zsidóságra vonatkozó számokkal. Sajátos kivételt képez az utóbbiak között a bánáti (Tisza-Maros közei) zsidóság rendkívül magas, a többi vidéki régiót jóval meghaladó jelzéseivel. Ez a regionális megoszlás jól tükrözi a 'keleti' és 'nyugati' zsidóság közötti jól ismert magatartásbeli képletet, amennyiben az előbbiek nem ritkán ragaszkodtak hagyományos és kizárólag vallási képzést nyújtó intézményeikhez, nem engedve fiataljaikat a nyilvános világi iskolákba. Ez odáig ment, mint tudjuk, hogy a leghagyományosabb keleti hitközségek még saját nyilvános jogú iskolákat sem igen tartottak fenn. 1900-ban például Bereg és Ung vármegyékben összesen egy-egy zsidó elemi volt, de Máramaros és Ugocsa vármegyékben egyetlen egy sem, holott itt élt a korabeli magyar zsidóság mintegy hetede (13,6 %-a)[17] és az országban ekkor nem kevesebb, mint 512 zsidó elemi működött.[18]

Egészen más képletet mutat a második legerősebben iskolázott felekezet, az evangélikus. Náluk szintén regionálisan érvényesülő markáns alkulturális etnikai háttér-tényezők határozták meg a magasan iskolázottak helyi arányait. Az átlagból ugyanis csak az a két régió emelkedik ki, amelyet egyrészt az erdélyi, másrészt a szepességi (kelet-szlovákiai) szászok lakják, nem jelentéktelen előnnyel az utóbbiak számára. Közismert a szász iskolai

---

[17] L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1902, 18-19.
[18] *Magyar statisztikai évkönyv*, 1900, 331-332.

szervezetek történelmileg korán kialakult hatékonysága és az evangélikus egyház által szponzorált beiskolázási gyakorlata, amelyet sem a szlovák, sem a magyar evangélikusság nem tudott hasonló szinten megvalósítani. A két szász régió közötti eltérések azonban egy további tényező – a nem kisrészt a magyar iskolázás által közvetített asszimiláció – hatására mutatnak. Míg az erdélyi szászoknál ennek nemigen találni nyomát, a szepességieknél annál inkább. Már 1897/8-ban az utóbbiak iskoláinak túlnyomó része a magyar asszimiláció szolgálatában állhatott, hiszen Kelet-Szlovákiában ekkoriban összesen csak 2 németül és 84 magyarul és németül oktató iskola volt - s ezek sem feltétlenül az evangélikus egyházhoz tartoztak, amely összesen 219 intézményt tartott fenn. Ezzel szemben Erdélyben a 265 evangélikus iskola minden bizonnyal mind németül oktathatott, hiszen összesen 260 német és 7 német-magyar iskola működött a volt fejedelemségben, de a többi egyházak közönsége köztudottan majdnem teljesen magyar vagy román (kisrészt ukrán vagy szerb) volt.[19] Márpedig az elemi szintű iskolai asszimiláció számos könnyen belátható előnnyel járt a magasabb tanulmányok elérhetősége szempontjából, még az olyan privilegizált közösséggel szemben is mint az erdélyi szászok, akiknek – a nemzeti kisebbségek közül egyedülállóan – szükségleteiket kielégítő középiskolai hálózatuk volt anyanyelvükön, sőt felsőbb tanulmányaikat is anyanyelvükön végezhették a Monarchia német egyetemein és főiskoláin. A magyar elemiket az állam mindig is külön dotálta és az 1907-es Lex Apponyi értelmében jelentős anyagi befektetésekkel tovább fejlesztette, ami javíthatta az oktatási szolgáltatások minőségét. Ugyanez megkönnyítette a későbbi iskolaválasztást a dominánsan magyar nyelvű középiskolai hálózatban, amelynek elvégzése közelebbi (s ennél fogva kisebb költséggel frekventálható) honi felsőoktatási

---

[19] L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1898, 296-299.

intézmények felé vezettek. Az asszimiláns magatartás egyben a magyar uralkodó elittel való azonosulást is célozta, melynek szintén nem elhanyagolhatók a magasabb iskolázottságot motiváló aspektusai, hiszen az úri osztály határai az érettségi mezsgyéjén húzódtak. Mindezek eredőjét vélem azonosítani a szepességi evangélikusok kiemelkedő iskolázottsági jelzéseiben. A másik erősen iskolázott keresztény közösség, az unitáriusság esetében nem lehet regionális megosztottságról beszélni az itteni elemzési szempont szerint, hiszen az unitárius népesség Erdélyben tömörült s mindenütt másutt csak szórványként volt jelen.

Hasonló természetesen az iskolázottsági szint átlaga szerint közbülső helyzetet elfoglaló római katolikusokról sem a reformátusokról nem mondható el. De regionális megoszlásuk annyira eltérő, hogy eseteiket külön kell tárgyalnunk.

A katolikusoknál egyértelműen fordított a kelet-nyugati megoszlás, amennyiben keleten átlagosan sokkal magasabb műveltségű rétegeik helyezkedtek el. Különösen áll ez Erdélyre. Nem csak Erdélyben volt legmagasabb a katolikusok között a magasan iskolázottak aránya, de ez olyan méretű volt, hogy elég számottevően meghaladta a legiskolázottabbnak tudott vagy hitt szász evangélikusság szintjét is. A zsidóság után a katolikusok között volt a legtöbb 8 osztályt vagy annál többet végzett férfi (egyébként – más forrásból ismerten – nő is.[20]). Az erdélyi katolicizmus történetének művelődésbeli dimenzióit érdemes lenne külön tanulmány tárgyává tenni, úgyszintén a német (sváb), a szlovák és a magyar katolikusság közötti sajátos eltéréseket.

---

[20] Nagy Péter Tibor kiadatlan feldolgozásából az 1910-es népszámlálás anyagából tudjuk, hogy Erdélyben a római katolikus nők 4,8 %-a végzett el legalább 4 középiskolai osztályt, szemben az evangélikusok 4 %-ával, a reformátusok 3,1 %-ával és az unitáriusok 1,8 %-ával, míg a többi felekezetben a magasabb női iskoláztatás eredményei statisztikailag alig kimutathatók.

A reformátusságnál nem lehet egyszerű regionális modellekre bukkanni. A nagyobb arányú magasabban művelt csoportok nyugaton is, keleten is megtalálhatók. Ugyanakkor tudjuk, hogy a református népesség nagyobbik része az Alföld keleti részein és Erdélyben élt, melyeknek távolról sem hasonlítottak egymásra iskolázottsági mutatóik. Feltűnő azonban, hogy a dunántúli reformátusság mutatta fel az összes régió között – a Tiszántúli tömböt valamelyest meghaladva – a leggyengébb iskolázottsági jelzést. Érdemes azt is megemlíteni, hogy az erdélyi kálvinisták, bár országos átlaguk felett, éppen Erdélyben maradtak messze le a többi 'nyugati' keresztény csoport mögött az igazolt magas műveltség megszerzésének versenyében. Ezt történelmileg sem sokáig fenntartott politikai elit-szerepük, sem elemi[21], sem középszintű iskoláik száma vagy minősége[22] első megközelítésben nem indokolta. További vizsgálódások szükségeltetnek tehát ahhoz, hogy ez a látszólagos anomália megnyugtató magyarázatot nyerjen.

A két görög rítusú felekezet túlnyomóan román, szerb vagy rutén közönsége nagy regionális tömbökben élt, elsősorban Erdélyben, a korabeli 'Délvidéken', illetve a Tiszántúl keleti részén (Kárpátalján), míg a

---

[21] 1897/98-ban 233 római katolikus iskolával 215 református állt szemben, azaz egy saját felekezeti iskolára a katolikusoknál 1400 fő, a reformátusoknál valamivel több, 1678 főnyi népesség jutott. L. Magyar statisztikai évkönyv, 1902, 19 (a lakosságszámra) és uo. 1898, 298 (az iskolaszámra nézve). Ez azonban önmagában még nem mutat valódi felekezetek közötti egyenlőtlenségre, hiszen az elemi iskolázás piacán volt sok vallásilag semleges intézmény is. Mindkét vallású gyerekek választhattak a 696 közületi (állami, községi) vagy más nem egyházi (magán, egyesületi), sőt esetenként az egyéb felekezeti iskolák között is.

[22] A dualista kor végén, 1917/18-ban Erdélyben 9 német evangélikus, 8 magyar katolikus, 7 magyar református és két magyar unitárius középiskola volt 5 román nyelvű intézmény mellett. Az 1890-es évektől ez a hálózat csak egy unitárius intézménnyel gyarapodott. L. Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 308, 311 és 314.

többi országrészeken csak szórványaikat lehet találni, aminek következtében nemigen lehet náluk megfelelő statisztikai érvényességgel regionális eltéréseket megfigyelni. A formálisan kimutatott regionális kilengések többsége így nem szignifikáns. Legfeljebb a tiszántúli ruténok igen alacsony iskolázottsági jellemzője üt el a többi régió (főképp román) görög katolikusára vonatkozóktól. Közöttük is kiemelkedik a bánáti régió viszonylag jó jelzése. A pravoszlávoknál a már statisztikailag számba jövő bár nem nagy tömegű közép-magyarországiak (jórészük minden bizonnyal bevándorolt munkás) viszonylag jobb iskolázottsága méltó említésre.

Érdemes végszóként hangsúlyozni, hogy előadásomban csak egyetlen statisztikai jelzésrendszert használtam fel s ennek eredményeit sommáztam. A felekezeti és regionális eredetű iskolázottsági egyenlőtlenségek tanulmányozásához mindez fontos adalékokat szolgáltat, de nem elégséges ahhoz, hogy egy egész kor iskolázottsági egyenlőtlenségeiről tanúbizonyságot tegyen.

Egyrészt az 1910-es vagy egyéb, a dualista kor végére vonatkozó iskolázottsági mutatók nem feltétlenül jellemezték a korábbi évtizedeket, annál is inkább, hogy a kiegyezés utáni hosszú beiskolázási depressziót az 1890-es években viszonylagos (a korcsoportok emelkedő beiskolázási gyakoriságával mérhető) expanzió váltotta fel, amely feltehetőleg egyenlőtlenűl érintette a felekezeti aggregátumokat is.[23] Egyáltalán nem biztos tehát, hogy az 1910-re vonatkozó megállapítások érvényesek lennének a korábbi évtizedekre is. Ezeket egyébként jól megalapozott feltevésrendszer alapján megközelítő becslések szerint az 1910-es népszámlálás idevágó adatainak korcsoportos eredményeiből is ki lehet

---

[23] L. erre nézve tanulmányomat : A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867-1910), *Educatio*, 1995/4, 639-667.

olvasni, amennyiben a 20-30 évesek adatait a 40-50 vagy 60 évesekével hasonlítjuk össze. Ezekből például jól kitűnik a zsidók iskolázottságának gyors fejlődése az 1867-es polgári emancipáció után és a keresztény csoportokban beállt nemzedékek közötti stagnálás, esetenként még visszafejlődés is, egészen a legfiatalabb nemzedékekig.

Másrészt azt is szem előtt kell tartani, hogy a különböző típusú iskolázottsági jelzések tanúsága igencsak eltérő lehet. Ha összeállítottuk volna az itt számba vett kategóriák szerint a női, a fiatalabb vagy öregebb korú, a csak 4 vagy 6 középiskolát végzett vagy csak egyszerűen írástudó népesség számarányait, rendre valamelyest eltérő eredményekhez jutottunk volna, mivel – s ez egy alapvető művelődésszociológiai megállapítás – a különböző társadalmi csoportok által elért iskolázottsági szintek között csak laza összefüggés szokott lenni, néha egyáltalán semmi. Hogy csak egy példát hozzak fel, a fenti megállapítás az erdélyi római katolikusokról, mint a zsidók után legerősebben iskolázott helyi felekezeti alnépességről, megfordulna az evangélikusok javára, ha az írástudási rátát vennénk alapul.[24]

Végül hasonló óvatosságra kell inteni a régiók kategóriájával kapcsolatban, amely egy statisztikai *artefactum* s nem feltétlenül felel meg a honi társadalom területi szerkezetének semmilyen lényeges szempontból, nevezetesen azért, mert minden nagy régió igencsak eltérően iskolázott népesség-részlegeket foglal magában. Pontosabb

A 8 középiskolai osztályt vagy annál magasabb szintű tanulmányokat végzett férfiak aránya

[24] Erdélyben 1910-ben a 6 év feletti római katolikus férfiak 25 %-a volt írástudatlan, szemben az evangélikusok mindössze 9,7 %-ával. L. Victor Karady, Peter Tibor Nagy, Peter Tibor Nagy, ed., *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania,* Budapest, John Wesley Publisher, 2009.

10.000 fő népességre számítva felekezetek és régiók szerint 1910-ben

Régió/ felekezet	Római-kat	Görög kel	Görög kat	Református	Evangélikus	Unitárius	Zsidó	Összesen
Dunántúl	146	152*	470*	173	200	136*	895	176
Nyugat-Szlovákia	146	103*	620*	319	210	500*	893	176
Duna-Tisza köze	143	129	250*	182	223	934*	1090	183
Budapest	910	1205*	910	999	747	2166*	2029	1248
Kelet-Szlovákia	200	517*	87	222	427	1820*	458	215
Tiszántúl, Kelet-Alföld	339	41	60	151	203	105*	400	163
Tisza-Maros köze	230	56	146	286	261	176*	1378	162
Erdély	390	66	78	269	350	318	618	189
Magyarország	222	70	82	223	312	435	1007	230

** 10 000 fő alatti népesség*
Forrás : Magyar statisztikai közlemények 61, 526-541.

elemzéseket e tekintetben kisebb territoriális egységekben, legalább megyei vagy városi szinten érdemes és lehet megkísérelni, melyekre egyébként a 2. jegyzetben idézett adatbankok megbízható empirikus nyersanyagokat szolgáltatnak. A további hasonló publikációkkal érhető el, hogy az egész országról alaposabb iskolázottsági térképet fektessünk fel, egyelőre legalább egy időpontban, 1910-ben, a modellértékű – mindenesetre az addig legkitűnőbb - magyarországi népszámlálás lappangó adatainak felhasználásával.

Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél[25]

Bevezetés a témakörbe

A statisztikai alapozottságú honi pedagógiai irodalomban már igen régen felmerült a tanulmányi kitűnőség mérésének kérdése s evvel kapcsolatban annak lehetősége, hogy ezen a téren a középiskolák közönségének egyes részlegei között jelentős eltérések találhatók. A különböző gimnáziumokban az osztályok szerint megfigyelt bukások számát már a 19. századvégi források is felemlítik.[26] Az országos statisztikai szolgálat 1892/3-tól pontos évenkénti összesítéseket közölt az iskolát fenntartó hatóságok szerinti intézménytípusokban érettségire jelentkezők bukási arányairól és a sikeres vizsgázók érdemjegyeinek szórásáról. 1908/9-től 1914/5-ig és 1927/8-1932/3-ra valamint 1935/6-ra a statisztikai évkönyvekben anyanyelv és felekezetek szerint is napvilágra kerültek hasonló adatsorok, melyekhez egyes évekre a világháborúk közötti korban a budapesti érettségizőkre külön információk csatlakoztak. Az érettségizettek között a nyilvános statisztikákban fellelhető vallás-sajátos átlagjegyek igen markáns különbségeit több korábbi munkámban

---

[25] A tanulmány az *Educatio* folyóirat 2012 téli számában is megjelenik ' Alkulturális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tantárgy-sajátos teljesítményi mutatóiban' címen.

[26] L. az 'előmenetel kimutatását' a két szempont szerint a reáliskolákban és az érettségit tevőknél a *Vallás- és közoktatási miniszter 9. sz. jelentése a kormánynak az 1879/80. iskolaévre*, Budapest, 1880, 524-545.

magam is elemeztem.[27] Később felvételi eredményekből összeállított prozopográfiai adatbankok segítségével egyes városok gimnáziumainak diákságát vizsgáltam (többek között Budapesten[28], Nagykanizsán[29], Szegeden[30] és Jászberényben[31]), hogy az érettségizők tantárgyak szerint megfigyelhető átlagjegyeiben azonosítsak felekezet és társadalmi háttér szerinti egyenlőtlenségeket. Egy külön tanulmányban a régi rendszer érettségizőinek iskolai teljesítményét a felsőbb tanulmányok folytatására vonatkozó tervek vagy pályaválasztási esélyek tükrében is értelmezni tudtam.[32]

Ebben a témában mindössze egyetlen nagyobb, igényesen kidolgozott s kvázi országos mintacsoportok eredményeit felhasználó kísérlet ismert a régi iskolastatisztikai irodalomban.[33] Ez igen részletes számszerű megfigyeléseket közöl a különböző iskolatípusokban (gimnázium, reáliskola, lánygimnázium) tanuló diákok eltérő teljesítményeiről,

---

[27] L. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, Budapest, Replika-könyvek, 1997, 22, 82-87, 96-97, 160-161; Vári Istvánnal: Facteurs socio-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 70, novembre 1987, 79-82 .

[28] U.o., 117-119, 191-193. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945)*, Budapest, Replika-kör, 2000, 186-188.

[29] U.o. 100-102.

[30] U.o. 80; Zsidó diákok a szegedi középiskolákban 1948 előtt. (Adalékok a magyar-zsidó 'túliskolázás' témájához)", *Szeged, a város folyóirata*, 15. évf. 6-7, 2003 június-július, 92-94.

[31] *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*..., 120-121.

[32] . *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek,* 204-205.

[33] L. ~~T~~ettemanti Béla, Középiskoláink tanulmányi eredménye az 1932/33. évi értesítők alapján, *Nevelésügyi tanulmányok, Értekezések a M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből*, Új sorozat-6-7 szám, Szeged, Az Egyetemi Pedagógiai Intézet kiadása, 1934, 85-133 o. Futólag érinti a témát a középiskolai minősítésnek a világháborúk között megfigyelhető 'enyhülése' kapcsán Szandtner Pál, *Érettségizőink számának és pályaválasztásának fontosabb kultúr- és szociálpolitikai tanulságai*, Budapest, A Szent István Akadémia kiadása, 1933 (79 o.), különösen 12-15.

igaz, csak egy iskolaévre (1932/33) nézve. Ez az egyes iskolai értesítők adatszolgáltatásából merítő empirikus kutatás azonban csak felületesen vette számba az adott szociológiai különbségeket az érintett diáknépességekben, bár tudomásom szerint ez volt történelmileg az első Magyarországon, amely az érdemjegyek tantárgyak közötti megoszlását[34] is tárgyalta, kiemelve például az osztályzatok szigorúsági hierarchiáját[35]. Ez az igen értékes látlelet lentebb az itt használt adatbankban is visszaköszön majd : a jegyek szerint legnehezebb tantárgyak rangsorát a latin és a matematika vezeti, őket az idegen nyelvek követik, majd a fizika (természettan) és a magyar. A legenyhébben osztályozott tantárgyak közé a filozófia, a természetrajz, a földrajz és a történelem tartozik.[36] (Jelen tanulmányban is az így azonosított 'legnehezebb' tantárgyakat vettem górcső alá a testnevelés mellett, mely utóbbit Tettemanti nem vizsgálta.) A szerző egyedülálló munkája leginkább az iskolai osztályok[37], a bejárók és helyiek[38] valamint a fiú és a lány diákok között[39] megfigyelhető kitűnőségbeli eltérésekre koncentrált. Fő elemzési irányát az intézményi hatékonyság és a pedagógiai befektetések eredményességének értékelése képezte, bár saját eredményei iránt is szkeptikus megállapítása szerint „az egyes iskolák osztályzatai majdnem összeférhetetlen mennyiségek”.[40] Kétkedése az általánosabb társadalmi tényezők hatására is kiterjedt: „Nem találtam…összefüggést a geográfiai vagy szociológiai tényezők (nagyvárosi és falusi iskola, egyetlen középiskola, polgári iskola hiánya, stb.) és az előmenetel között sem.”[41] A társadalmi rétegek között

---

[34] Tettemanti, id. mű, 95-102 o.
[35] U.o. 95-102, 116-118.
[36] U.o. 101.
[37] U.o. 109-112.
[38] U.o. 107 o.
[39] U.o. 103-106 o.
[40] U.o. 108.
[41] U.o. 108.

elképzelhető eltérések között csak a bejáró paraszti származásúak teljesítménybeli lemaradásának kérdését felemlíti.[42]

Felvételi eredményeink és már a jelen tanulmányban felsorakoztatott objektív jelzések is lehetővé teszik, hogy a honi iskolatörténet egy hosszú korszakára nézve ezen eredmények jelentős részét gyökeresen kétségbe vonjuk illetve (például a lány és fiú diákok iskolai viselkedése szempontjából) pontosítsuk.

Elméleti kérdésfeltevések és az adatbázis

Felvezető észrevételeinket kezdhetjük azzal, amit a fent idézett kitűnő szerző egyáltalán nem tárgyal: az intézmények fenntartói szerinti átlagjegyekben igazolt teljesítmény-különbségeknek, mint feltételezhetően fontos elemzési szempontnak hangsúlyozását. Az intézményi háttér hatását is többféleképp lehet megközelíteni. Egyrészt valóban elképzelhető, hogy az állami vagy felekezeti gimnáziumok diáksága – bár tanáraik képzése a kiegyezés után jórészt egységessé vált (annak ellenére, hogy a katolikus tanító rendek a régi rendszer végéig önálló tanárképző iskola-műhelyeket tartottak fenn) – sajátos belső szervezeti adottságaik, iskoláik felszereltsége, a tanár-diák arány vagy tényleges pedagógiai gyakorlatuk révén valamelyest eltérő eredményeket érhetett el. Ezek mögött azonban mindenképp meg kellett húzódnia egyéb, szintén az iskolák fenntartóihoz fűződő s az iskolai statisztikákban jól dokumentált –tényezőknek, melyek szerint a különböző típusú iskolákba a diáknépesség eleve különböző társadalmi szegmensei kerültek, s ezeknek az adott iskolai kultúrához való viszonya és egyéb szellemi készségei érthetően eltérő eredményességi rátát produkálhattak. A fiú- és a lányiskolák közönségének szociológiai különbségeire, ezen belül eltérő szellemi kiválasztásukra már

[42] U.o. 109.

Tettemanti is utalt idézett munkájában.[43] A különbözőség elvi alapja lehetett triviálisan társadalom-morfológiai természetű is a szerint, hogy helyileg egyáltalán milyen iskola létezett. Közismert a fővárosban az állami iskolák, vidéken a felekezetiek viszonylagos túlsúlya egészen a régi rendszer végéig.[44] A nagyobb vidéki városokban, ahol több középiskola volt, ezek esetlegesen szelektálhatták a felveendőket vallás, társadalmi háttér, hozott tanulmányi eredmények, stb. —szerint. A beiratkozók maguk is megkereshették a számukra leginkább elfogadható intézményt. Ismert például, hogy mindennek következtében a magyar középiskolai piac egyre erősödő felekezeti szegregációval működött az 1948-as rendszerváltásig, kezdve ha nem is az 1850-es *Entwurf* alapító időszakától, de a kései dualizmus korától. Egyes – főleg katolikus – középiskolák törekvése a felekezeti bezárkózásra a másvallású diákokkal szemben a 19. század végéig nem mutatható ki. Ez valószínűleg csak az 1894-96-os valláspolitikai törvényhozás hozta beállítottságbeli fordulattól számítható.[45]

---

[43] „ A különbség legfontosabb oka szerintünk az, hogy már maguk a szülők is nagyobb válogatással küldik leányaikat középiskolába, mint fiaikat : lg-ba /lánygimnáziumba/ már eredetileg is inkább a jobb tehetségűek, a tanítás eredményét illetően több reménnyel kecsegtető gyermekek kerülnek." U.o. 105.

[44] Budapesten és környékén az 1948-as államosítás előtt működő 48 fiú és lányközépiskolából 25 (60 %) volt állami, míg vidéken csak 42 % (összesen tehát mintegy 45 %). L. Mészáros István, *Középszíntű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948, Általános képző középiskolák*, Budapest, Akadémiai, 1988, 333-335. A dualista kor végén az összes (214) vidéki középiskolából még csak 32 % volt állami fennhatóság alatt, de Budapest körzetében a 31 intézményből 23 (74 %). L. Mészáros, id. mű, 317-321.

[45] L. erre vonatkozó oknyomozó elemzéseimet: Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867-1944) , in *Oktatáspolitika és vallásszabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20e században*, szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, Új Mandátum, 2000, 209-232; *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek...* 169-185; *Iskolarendszer és felekezeti*

Mindezek értelmében, ha sommásan megkíséreljük az iskolai teljesítmények terén az iskolatípusok között tapasztalt különbségek elemzését, ezeket nagyjából háromfajta értelmezési tartományba lehet besorolni. Egyrészt marad az iskolatípusok egyedi *pedagógiai ráhatásának* paradigmája. Másrészt feltételezhető a diákság előzetes szellemi kiválasztásának (az *intellektuális előszelekciónak*) hatása. Végül nem elhanyagolhatók a diákság társadalmi hátteréből adódó *differenciális motivációs tényezők*, melyek az eltérő kulturális és társadalmi környezetből érkező diákokat átlagosan eltérő teljesítményekhez vezethetik. Jelen, kísérleti jellegű tanulmányunk csak a harmadik típusú hatástényezőre tud konkrétan reflektálni. Az előző kettő nyújtotta elemzési kereteket itt nem lesz mód másképp mint utalások gyanánt felhasználni. Annál kevésbé, hogy e szűkre szabott dolgozatban mindössze egyetlen nagyobb korszakra – a hosszú 19. század második (hosszabb) felére – sikerülhet bizonyító erejű jelzéseket felsorakoztatni arra nézve, hogy a vallással és a nemzetiségi eredettel kifejezett alkultuúrális társadalmi háttér hogyan befolyásolta a középiskolások iskolai teljesítményeit a különböző oktatott tantárgyakban. Így is csak néhány - a legfontosabbak közé sorolt (mivel a legnagyobb óraszámban tanított) - tantárgyban elért eredményekre támaszkodhatunk két alapvető, kombinált alkultuúrális indikátor prizmáján keresztül, lemondva egyelőre minden más, adatbankjainkban jól dokumentált változó érvényesülésének számbavételétől.

Ez az erősen behatárolt témavilág azonban remélhetőleg lehetőséget nyújt munkahipotéziseink meggyőző bizonyítására anélkül, hogy az iskolai eredményesség más s feltehetően szintén jelentős kihatású, statisztikailag 'függetlennek' tekinthető tényezőire tekintettel lennénk. Ilyenek a regionális eltérések (beleértve a fővárosi és nagyvárosi

---

egyenlőtlenségek...,38-44, 162-165.

iskoláztatás különleges helyzetét a kisvárosival szemben), a fenntartók (egyházi kontra állami középiskolák) és jelleg szerinti változások (gimnázium szemben a reáliskolával), a szülők szakmai-társadalmi állása generálta különbségek, vagy maga az időbeliség hozta eltolódások a jegyátlagokban (az átlagjegyek tantárgy-specifikus konfigurációinak alakulásai a kutatott korszak elejétől a végéig). Egy későbbi munkában mindenképp tervezem a fenti, feltehetően nagyhatású változóknak kombinált elemzését (így például a vallás és nemzetiségi háttér szerinti teljesítményjegyek regionális, iskolatípusok szerinti és időrendben való bemutatását). Mindezt ugyanis hatalmas rendelkezésre álló forrásanyagunk messzemenően lehetővé teszi.

Elöljáróban ezt a meglehetősen unikális adatbázist kell bemutatnom. Egy teljességre törekvő prozopográfiai felmérés eredményeiről van szó,[46] melyben 1850 és 1919 között azonosítani igyekeztünk minden magyarországi gimnázium és reáliskola érettségi előtt álló (8-ik osztályos) tanulóinak jegyeit és a levéltári (beiratkozási anyakönyvek) és egyéb forrásokban (ezek főképp az iskolák éves értesítői voltak) fellelhető egyéb személyes adatait az összes leosztályozott tantárgyból. Kiegészítő jellegű felméréseinkben nagyobb diák-mintákra nézve (kiválasztott iskolaéveket véve alapul) további adatgyűjtésre is sor került a Trianon-i Magyarország érettségiző osztályairól egészen 1947-48-ig, a kommunista iskolai reform évéig. Ekkor ugyanis végleg megszűnt a diákokra vonatkozó addig nagyjából egységes adatszolgáltatás történelmi folytonossága. Kiegészítőlegesen az 1860/61-es, 1880/81-es és az 1900/1901-es iskolaévre éppúgy mint egyes 1919 utáni évekre ugyanazokból a forrásokból felvettük az akkor induló első osztályos fiúk és 1910-re és azt követőleg az első osztályos lányok adatait is, hogy mintaszerűen

[46] A felmérés koncepciója és szervezése nagymértékben Bíró Zsuzsának és Nagy Péter Tibornak köszönhető.

össze tudjuk hasonlítani a klasszikus érettségihez (és főiskolai tanulmányokhoz vezető) középiskolák 'induló' és 'beérkező' közönségét. E felméréseinkkel párhuzamosan hasonló, s ezúttal is kvázi teljes körűnek tervezett[47] felmérést végeztünk az 1870-es évektől 1949/50-ig (ha a források engedték, néha már korábbtól kezdődően is) az egyetemekre és a világi szakfőiskolákra, sokkal szelektívebben a papképzőkbe[48] beiratkozó hallgatóságról. Mindezt, könnyen beláthatóan, további összehasonlító elemzések reményében terveztük, nevezetesen azért, hogy lehetőség nyíljon a későbbiekben az érettségizőkre és a főiskolásokra vonatkozó adatbankok személyi adatainak összekapcsolására és komplex értelmezésére.

Természetesen a keresett források között nem kevés elveszett, illetve nem volt hozzáférhető. Egy részükben nem találtuk meg egyes lényeges változókra keresett információkat, például a jelen tanulmányban kulcs fontosságú vallási adatot. Számos felekezeti

[47] Egyes főiskolákra, például az egri joglíceumra, csak egy harmados mintát tudtunk felvenni. A felmérések pontos időbeli kezdete a jó minőségű források elérhetőségétől, illetve attól függött, hogy mikor nyerte el az illető intézmény tényleges főiskolai státusát. Egy sor későbbi szakfőiskola ugyanis szakosított középiskolaként kezdett működni a dualizmus korában vagy korábban, s legtöbben csak 1900 és 1906 között kényszerültek arra, hogy beiratkozóiktól érettségit követeljenek. Ilyenek voltak egyes kereskedelmi, (mező)gazdasági vagy művészeti akadémiák vagy akár a honvédtiszt-képző Ludovika Akadémia is. A 19. század végén alapított 'Kertészeti főiskola' ilyen értelemben csak 1939-ben került bef~~el~~ a felsőoktatási intézmények sorába.

[48] E mellett a papképző teológiákra nézve is gyűjtöttünk hasonló prozopográfiákat, de ezeket a források nehezebb elérhetősége folytán már eleve nem lehetett teljes körűnek tervezni. (Így például a katolikus papképzőkben egy kivétellel eddig nem engedélyezték felmérési tevékenységünket). Adatbankjainkban szerepelnek azonban a római katolikus esztergomi egyházmegye papjainak, a szegedi püspöki akadémia világháborúk közötti beiratkozottjainak, a budapesti, debreceni, pápai és sárospataki református teológia diákjainak, a budapesti rabbiképző végzettjeinek és a pécsi egyetem (Sopronban tanuló) evangélikus teológusainak prozopográfiái.

iskola csak a másvallásúak felekezetét jelezte, némely közületi iskolák pedig – különösen a századvégi millenniumi évek szekularizációs hulláma után - egyáltalán nem közöltek ilyet. Táblázatainkban a legalsó sorban adjuk meg a hiányszámokat avval a reménnyel, hogy ezek egy részét később jól ellenőrzött munkahipotézisek segítségével[49] illetve máris meglévő más természetű adatbankjaink mozgósításával[50] pótolni lehet. Tudatában kell azonban lenni annak, hogy lentebb elemzett számszerű eredményeink, még ha igen nagy számú – eddig tulajdonképp soha nem vizsgált tömegű – és az összes a forrásokban fellelhető elemzési egységre is támaszkodnak, statisztikai értelemben nem származnak tökéletesen reprezentatív mintákból. A halmozott hiányok részben fel nem tárt forrásokból, részben a források elégtelenségeiből adódtat. A gimnáziumok legalsóbb osztályaiban a dualista tantervek nem irányoztak elő német órákat, mint tantárgyat, (az 1916-os lányiskolai tanterv kivételével[51]) így erre itt nem volt jegy sem.[52] Itt közölt

[49] A felekezetre vonatkozó hiányokat részben annak a feltevésnek az alapján tervezzük megszüntetni, hogy az egyházi hatóságok beiratkozáskor csak a másvallásúak vallási adatát vették fel. Ezt a munkahipotézist az egyes iskolák évkönyveiben a diákság felekezeti megoszlására publikált s nyilván teljes körű statisztikák igazolhatják. E szerint az 'ismeretlen vallásúakat ' mind a fenntartó egyház hívei közé lehet sorolni.

[50] Itt elsősorban a fent említett egyetemi és főiskolai adatbankokra valamint az 1867 utáni fél évszázad tartalékos tisztjeinek prozopográfiáira gondolok, melyekben a legtöbb érintettnél szerepel a vallási adat. De szóba jöhetnek más források is, nem beszélve arról, hogy az érettségiig eljutó elitcsoportok tagjaiból egyes felekezetekhez tartozókat (így a zsidókat vagy a görög rítusú vallásúakat) korlátolt valószínűségű tévedések kockázatával lehet beazonosítani. Az ehhez szükséges antropológiai jellegű tapasztalatokat a magam részéről a névmagyarosításokra vonatkozó kutatásaim során szereztem meg. Lásd erre nézve többek között Kozma Istvánnal közös könyvünket, *Családnév és nemzet. Névpolitika, névváltoztatási mozgalom és nemzetiségi erôviszonyok Magyarországon a reformkortól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002.

[51] Mészáros, id. mű, 109.

[52] U.o. 87, 95, 103, 105.

felvételi eredményeink így csak a név szerint azonosított diáknépességek 55-70 %-ára vonatkoznak. Van tehát még helye kutatásunk tárgyában később végzendő ellenőrző vizsgálódásoknak.

Módszertani meggondolások

Foglaljuk össze legszembetűnőbb kutatási eredményeinket a lenti táblázatok adatai alapján, melyek egyszerűség kedvéért csak a legnagyobb vizsgált diáknépességre, az érettségi előtt álló fiúkra vonatkoznak. Hasonló táblázatok közlésétől hely hiányában el kellett tekintenem az alsó osztályos fiú és az alsó valamint a felső osztályos lány tanulók vonatkozásában. Felvételeinkben azonban az érettségire készülő fiú osztályok messze a legnagyobb tömegű diáknépességet alkották,[53] így az ő kollektív profiljukon keresztül lehet az alkulturális csoportok közötti iskolai egyenlőtlenségeket minden téren – így a teljesítményekben is - legjobban kimutatni.

Elemzésemet néhány módszertani megjegyzéssel kell bevezetnem, mivel a három táblázat ugyan azonos adatbankra épült s tulajdonképpen ugyanazokra a felekezet- és etnikai háttér szerinti tanulmányi egyenlőtlenségekre szolgáltat jelzéseket, de indikátoraink mindháromban erősen konstruált jellegűek, melyek hasznosságát röviden igazolni szeretném.

A bemutatott négy ’szellemi tantárgy’ az érdemjegyek általános átlagából is kiolvashatóan (lásd az 1. táblázat legalsó traktusában alulról a harmadik sort) a legnehezebbek közé tartozott – különösen a matematika és a latin - ami nagyjából megfelel a Tettamenti tanulmányban közölt tanulmányi hierarchia korszakunkra is érvényes állásának. Nem csak a nehézségi sorrendben elfoglalt helyük miatt

[53] Míg (adathiányokkal együtt mérve) a felvételben azonosított fiú felsőosztályosok száma kereken 194 000 a dualizmus korában, az 1-4 osztályos fiúk száma alig haladja meg a 24 000 főt, az 1-4 osztályos lányoké csak 2400 és az 5-8 osztályos lányoké nagyságrendileg 4900.

választottam azonban az elemzéshez a négy tantárgyat, hanem azért is, mert mindegyik eltérő szimbolikus jelentőséggel bírt a korabeli iskolai és társadalmi értékek rendjében. A magyar, értelemszerűen, ’nemzeti’ tantárgy, mint a nemzetépítő elit kultúraképének elsőrangú közvetítője. Valamelyest hasonló szerepet töltött be a latin is, mint volt államnyelv és a honi jogrend idiómája, amellett, hogy hordozta az európai civilizáció ókori elődjének tekintélyét, melynek a kereszténységgel ötvözött örökségét a magyar úri elit is (mint minden európai elit a hosszú 19. század végéig s még azon túl is) magáénak vindikálta. Nem véletlen, hogy az egész korszakban, de tulajdonképpen a régi rendszer végéig a gimnáziumokban a latin oktatásának jutott a (sokáig messze) legnagyobb óraszám (1861-ben az összes gimnáziumi óra 25 %-a, 1871-ben, 20 %-a, 1899-ben 19 %-a).[54] A matematika a mindenkori egzakt természettudományok képviselője (mint az ősi *artes liberales* része) s így a hagyományos és a modern tudományok művelésének egyaránt elismerten elsőrangú eszköze. Emellett reáliskolákban a korszakban mindig a matematika kapta a legnagyobb óraszámot, míg a gimnáziumban hol a magyar mellett, hol a magyar után a második vagy harmadik legmagasabbat.[55] Végül a német sok szempontból a hazai művelt rétegek legfontosabb kapcsolatát biztosítja az élő nyugati magas kultúrával, úgyis mint a birodalmi udvar és a monarchia Lajtán túli felének legelterjedtebb nyelve, úgyis mint az arisztokrácia legfőbb allogén hátterű részének és az iskolai mobilitásban leginkább résztvevő sváb, cipszer, szász és zsidó kisebbségi csoportoknak anyanyelve, a korszak elején (1849-1860 között) hazai egyetemi tanítási nyelv és a bécsi, prágai és más osztrák és németországi egyetemek nyelve, melyek az induló modern magyar szakértelmiségnek is (a 19. század első

[54] Mészáros, id. mű, 87, 95 és 103.
[55] U.o.

felében még a pesti egyetemmel is vetekedő jelentőségű) képzőhelyei voltak, nem beszélve arról, hogy a német volt a Mmonarchia és egész Kelet- és Közép-Európa összes nemzeti elitcsoportjának elsőrendű közlekedési nyelve (történelmileg a latin után illetve mellett, különösen a nyugati kereszténység által uralt területeken). A kontraszt kedvéért elemzésem kiterjed a legfontosabb ’nem szellemi’ tantárgyként fungáló testnevelésre is. Ezt a kiegyezés után éppen az Eötvös féle modernizációs jellegű tanulmányi reform vezette be mindkét, az egyetemekre felkészítő középiskola-típus tanrendjébe, egységesen heti két tanóra erejéig az összes osztályban[56].

Rövid igazolást érdemelnek a táblázatainkban alkalmazott csoport-kategóriák.

Míg a felekezeti kategóriák annyiban objektív-jellegűek, hogy ezek anyakönyvi adatok. Itt csak azt kell hozzátenni, hogy táblázataink a ’keleti keresztényeket’ (olyan értelemben is, hogy túlnyomó többségük a Kárpát-medence keleti végein élt, Erdélyben és attól északra) azért nem különítik tételesen el, mivel a diákságban ezek igen csekély aránnyal szerepelnek. Az így ’egyéb keresztény’ kategóriába kerülő ’magyarok’ többségileg erdélyi unitáriusok, a németeket nemigen lehet behatárolni a korabeli nemzetiségi palettán, míg az egyéb nemzetiségű nevet viselők jórészt román uniátusok (görög katolikusok) és ortodoxok (pravoszlávok), kisebb részt szerb ortodoxok illetve ruszin uniátus katolikusok.

A nemzetiségi háttér jelzésére kizárólag a családnevek nemzetiségi-etnikai jellegének értékelését használtuk. Ennek nagy előnye, hogy a forrásanyagban nincs adathiány, mivel a nevek prozopográfiai adatbankjainknak hála minden diákra nézve ismertek. Alkalmazásuk a nemzetiségi eredet, háttér vagy hovatartozás jelzésére azonban többféle módszertani problémát is felvet. Egyrészt a családnevek kódolása

[56] L. Mészáros, id. mű. 95.

csak mintegy három-negyedüknél egyértelmű s a többinél értelmezésre van szükség, ami alkalom adtán bizonyos arányú hibás besorolást eredményezhetett. Másrészt, eleve tudjuk, hogy a századfordulón erőre kapott névmagyarosítási mozgalom, ami főképp allogén elitcsoportokat vagy elit-várományos aggregátumokat érintett, a magyar nevűek számarányait éppen az általunk megragadott népességben fokozatosan egyre inkább megemelte. Ez azonban mindenekelőtt az iskolai mobilitásban résztvevő zsidó s másodsorban a német hátterű diákságot érinthette, mivel ezek képezték (kiegészítve magyar eredetűekkel s valamelyest – sokkal kevésbé - szlovákokkal) az elitképzésben résztvevő nemzetiségi alnépességek túlnyomó többségét.[57] Márpedig a zsidókat a vallási adattal majdnem teljesen azonosítani lehet, mivel e korban a később (főképp 1919-ben és azután) gyakoribbá váló áttérések még a középosztálynak is csak elenyésző töredékét érintették. A magyar név viselésének ténye ugyanakkor megjelöli az asszimilációs státus-mobilitáshoz legjobban elkötelezett zsidó köröket, melyektől – látni fogjuk – a többitől elkülönülő iskolai magatartást is el lehetett várni. Ez tehát önmagában is gazdagítja az iskolai kitűnőség megszerzésének dinamikájára vonatkozó elemzési lehetőségeink eszköztárát. A németeknél más a helyzet, mert itt a névmagyarosítás elvben formálisan törölte az allogén háttér publikus levéltári forrásokban megtalálható (s sokak által stigmaként átélt) jegyeit. Viszont a németségben megfigyelhető névmagyarosítási mozgalom sokkal kisebb volumenű

[57] L. erre nézve felvételi eredményeimből származó s széleskörű dokumentációra támaszkodó tanulmányomat : Les Allemands dans l’intelligentsia moderne émergeante en Hongrie à l’époque de la Double Monarchie, *Austriaca*, 2012, 1, 193-221. A 19. század végén az össznépességben 42 %-ra becsült szláv és román allogének a dualista korszak főiskolai diáknépességeiben mindig erősen alulképviseltek, annyira, hogy számarányaik a különböző elitképző intézetekben csak kivételesen haladták meg a beiratkozottak negyedét.

volt, mint a zsidóságban.[58] Azt is tudni lehet korábbi kutatásaimból, hogy ez főképp a katolikus németségre, a német evangélikusok között pedig majdnem kizárólag az erdélyi szászokon kívül eső csoportokra (így a különféle észak-magyarországi cipszerekre) és az elvegyülésben lévő, főleg nagyvárosi szórványokra hatott.[59] Mindenesetre tudatában kell lenni annak, hogy vizsgált mintáinkban is a keresztények magyarnevűsége a korszak előre haladtával egyre inkább – ugyan végig csak csekély százalékban – német és szlovák s még ritkábban más etnikai eredetűeket is takart, különösen a római katolikusok között. Az adatbankjainkra alkalmazott névelemzés egyébként azt is felfedte, hogy az olyan 'színtiszta magyarnak' hitt felekezeti közösségekben mint a reformátusok nem jelentéktelen allogén nevű s minden bizonnyal hátterű vett részt. Elképzelhető, hogy ezek nemzetiségi vegyes-házasságok leszármazottjai vagy - magyar kálvinisták által uralt területeken – a 'magyar vallásba' betért német vagy szlovák evangélikusok, esetleg szórvány katolikusok lehettek. Összefoglalva, az etnikai kódolás a családnevek alapján csak megközelítheti a nemzetiségi alkultúrák tagjainak meghatározását. Azonban, mint látni fogjuk, az így elért elég sommás etnikai kategorizálás statisztikailag igen szignifikánsan elkülöníti a magyar, a német és a más hátterű csoportokat, melyeket a különböző tantárgyakban nyújtott s éppen nemzetiségi hátterük tényezői alapján értelmezhető teljesítményük is megkülönböztet. Ráadásul egyidejűleg jelzett felekezeti hovatartozásuk még pontosabban behatárolja az érintettek helyét a korabeli társadalom alkulturális térképén.

[58] 1894 és 1918 között az allogén kulturájú népességben hozzávetőleg egy tizednyi zsidóság az összes névmagyarosító 56 %-át tette ki. L. Karády-Kozma, *Név és nemzet*, id. mű, 76.

[59] U.o. 83. A táblázat szerint a névmagyarosító mozgalom egységnyi lakosságra számítva a német katolikusok között mintegy 3,5 – 4-szer intenzívebb volt mint a német evangélikusok között a dualista kor utolsó két és fél évtizedében.

Röviden be kell mutatni az iskolai teljesítmények mérésére alkalmazott jelzéseink rendszerét, melyek az első táblázat adataira épülnek. Ez utóbbi a jegyek átlagait közli két tizedes pontosságúra kerekített számokkal minden egyes diákkategóriára. Ezekből a számokból elvben már összeállítható az iskolai teljesítmények rangsora minden választott tantárgyban. Ezt a rangsort azonban jobb áttekinthetőség végett a 2. táblázat adja meg. Ebben egy globális kitűnőségi index konstruálása végett a rangsor számai összesítésre kerültek, mely összegeket néggyel osztva az ötödik oszlopban egy elvont, önmagában nem értékelhető, de igen kifejező jelzőszám rendszert alakított ki. A négy tantárgyban talált kitűnőségi rangok számainak ilyenfajta átlagai már képlékenyen foglalják össze a tanulmányi hierarchia adottságait, a vizsgált diákcsoportok közötti tanulmányi erőviszonyokat. A 3. táblázat ennél is pontosabb, önmagában is értelmet hordozó jelzéseket mutat be, amennyiben számszerűen szintén tantárgyanként adja meg a diákkategóriák átlagos érdemjegyeinek a tantárgyban nyert jegyek összesített átlagától való pozitív vagy negatív eltéréseit. Ezeknek az ötödik oszlopban szereplő összeadása ismét összefoglaló jelzését szolgáltatja a csoportok által elfoglalt pozícióknak a diákság eredményességi létráján azzal a megkötéssel, hogy a negatív számok a jó tanulás mértékét, a pozitív számok pedig, ellenkezőleg, az átlagtól elmaradó, gyenge teljesítmények mércéjét nyújtják.

Az egyenlőtlen teljesítmények általános dinamikája

A többfajta indikátor eltérő módon ugyanazokat az eredményeket mutatja.

A globális konklúziókkal kezdve egyértelmű, hogy mind a tantárgyak, mind a vizsgált diákkategóriák két részlegre oszthatók. A tantárgyak között előtűnik a matematika és a latin mint ’nehéz’, keményen

osztályozott tárgyak a másik kettővel szemben, ahogy ezt fentebb más források is bemutatták. A diákok között a zsidók és az evangélikusok emelkednek ki a többieknél egyértelműen magasabb iskolai teljesítményeikkel. Őket az összesített jelzések rangsorában a római katolikusok követik, majd szorosan utánuk a reformátusok, míg a ’keleti keresztények’ minden jelzés szerint a kitűnőségi rangsor legalján helyezkednek el. Ezek az eredmények lényegiben korábbi, elöljáróban referált részleges felméréseim idevágó hozamát erősítik meg.

Figyelemre méltó néhány globális részeredmény is.

Mind az evangélikusok, mind a katolikusok belső rangsorában a német hátterűek lényegesen jobb helyezést érnek el, mint a magyar és a más allogén nevűek. Ugyanaz figyelhető meg, bár sokkal alacsonyabb kitűnőségi szinten, az ’egyéb’ vallású keresztényeknél (akik között csak szórványszerűen szerepeltek német nevűek). A reformátusoknál ilyen összefüggést nem látni (de az 1. táblázatból itt is kitűnik a német hátterű hitsorsosok töredéknyi, az összes református diák mindössze 7 %-nak megfelelő aránya). Ezzel igazolást nyerhet az irodalomban előforduló, de eddig objektív jelzésekkel nem igazolt munkahipotézis, mely szerint a nagyobb volumenű katolikus és evangélikus német hátterű s az elitbe iskolai befektetések révén betagozódni igyekvő diákság nem csak számarányait tekintve volt rendszeresen túlképviselve az elitképzés haszonélvezői között, de kitűnt jobb iskolai teljesítményeivel is. A német allogének asszimilációja a ’minőségi túliskolázás’ egy bizonyos szintjével járt együtt, valószínűleg hasonló logikát követve, mint a zsidóságban megfigyelhetőt.

Ez utóbbiaknál, ahol a magyarnevűséget egyfajta ’kemény’ asszimilációs jelzésként értelmezhetjük, a magyar nevű diákok teljesítményi indexei, igaz együtt a más (szláv vagy ’zsidós’) nevűekkel, lényegesen jobbaknak bizonyultak mint a többségi német nevűekéi.

Egyértelmű a feltevés, mely szerint a stratégiai asszimilációval leglátványosabban elkötelezett magyar családnevű zsidók ahhoz a minden bizonnyal szakmailag és gazdaságilag is feltörekvő réteghez tartoztak, akiknek felmenői a névváltoztatással (egyfajta kollektív önfeladás árán) már gesztusértékű formában szakítottak a zsidó hagyománynak a családnevek átörökítésében is kifejezett implicit vállalásával s akiknek tanulmányaikban való jeleskedése társadalmi beilleszkedésüket is hivatva volt előmozdítani. Az így demonstrált művelődésbeli konformizmus a kiépülő nemzetállam és egyben a keresztény elit iskolai normákban megtestesülő, intézményesen elvárt értékrendjének is megfelelt. Nehezebb értelmezni a jórészt társadalmi stigmával sújtott ’zsidós’ (Kohn, Lőwi, Baruch, stb.) vagy szláv (Pollák, Jakobovits, stb.) névvel kódolt zsidó diákok iskolai kitűnőségét, ami a 3. táblázat szerint formálisan még valamelyest meg is haladta magyar nevű hittársaikét. Potenciálisan stigmatizált csoportoknál hasonló, az össztársadalmi elvárásokat ’túlteljesítő’ eredményekben rendre az elszenvedett hátrányok kompenzálását célzó magatartást tételezhetünk fel. Ezen túl az is joggal valószínűsíthető – ami az ország keleti és nyugati régióiból származó zsidó diákok számainak itt be nem mutatható összehasonlításából adatbankunk idevágó elemzésével tisztán ki is derül -, hogy stigmatizálható névvel sokkal ritkábban kerültek középiskolába zsidó diákok. Ezek ugyanis leginkább a Kelet-Magyarországon honos ortodoxiában fordultak elő, vagy azért mert az ilyen nevűek között egyeseket a hitközségek belső értékrendje privilegizált (mind a népszerű *Kohn* vagy *Lévi* ősi, s előkelőnek számító papi törzsnevek, melyek viselői bizonyos rituális előjogokat is élveztek), vagy azért mert a modernizáció útjára lépő neológ zsidók éppen ezektől igyekeztek névcsere útján leggyorsabban megválni. Márpedig a zsidó ortodoxia hagyományra beállított iskolai stratégiája csak kivételesen (gyakran csak a közösséggel való szakítás

árán) tette lehetővé a világi iskoláztatást. Az ilyen kivételek elképzelhetően a legtöbb tehetséget, tanulási és beilleszkedési készséget felmutató fiúkra nézve valósulhattak meg. A stigmatizálható nevet viselő zsidó diákok ilyetén szigorúbb előzetes megrostálása (szellemi előszelekciója) aztán magasabb szintű középiskolai teljesítményekhez is vezethetett.

Mindezek mellet a ’társadalmi helyzethez’ kötött motivációk mellett emlékeztetni kell arra is, hogy a zsidóknak a világi és hagyományos kultúrájuktól idegen iskolákban nyújtott kiemelkedő teljesítményei mögött hagyományos kultúrájukból és életvitelükből kinövő alapvető kollektív készségek és adottságok is voltak, mint – konkrétan - a fiatal férfiak tanulásra való beállítottsága és – kevésbé konkrétan – a férfiasság szublimált, jórész tanulással és nem agresszióval, vadsággal vagy erőszakkal való kiélése, valamint a kóser étkezéshez és a kanonizált rituális életrendhez kötött általános életfegyelem. Az első megjegyzésnél maradva, az ortodox zsidóság gyerekei, akiket – mint ezt sokan leírták – 3-5 éves koruktól rendre hajnalban keltett fel apjuk, hogy mielőtt beülnének az állam által kötelezővé tett világi iskola padjaiba, a héber írás-olvasás és vallásgyakorlás elemeit is minél korábban elsajátítsák, s ezek után a délutánt is a helyi *talmud tora*-ban múlatták estebédig, olyan ’tanulási képességet’ szereztek, mellyel kevésbé intellektuális vallásközösségekben szocializált keresztény kortársaik nemigen versenyezhettek.[60] Tegyük hozzá, hogy a

[60] A sok idevágó tanúubizonyság mellett idézzük fel a történelmileg leghíresebb honi orientalista, Goldziher Ignác beszámolóját képzési pályájáról . « Négyéves koromban ismertem a /héber/ betüket, ötévesen befejeztem Mózes első könyvét... » (Goldziher Ignác, *Napló,* Budapest, Magvető, 1984, 24.) « Ötéves koromban már komolyan áttanulmányoztam a Biblia eredeti szövegét, nyolcéves koromban bevezettek a Talmud tanulmányozásába,... » (U.o. 23.) Később, miután 9 évesen befejezi a nyilvános elemit, a ciszter gimnáziumot magántanulóként végzi, de közben intenzíven műveli magántanítójával a zsidó tudományokat. « A délelőttöt a Biblia tanulmányozása zárta le...Eközben naponta fejből el kellett mondanom az előző napon

sokszor (főképp neológ hitsorsosaik által) nemcsak lebecsült, de rendre le is nézett, s mint felesleges megvetett ’talmudista tudás’ olyan sokrétű – nyelvkészséget erősítő, szövegértést javító, hermeneutikai értelmezési készségeket kialakító, az emlékezőtehetséget fejlesztő, logikai gondolkozásra, sőt matematikai érvelésre felkészítő - gyakorlatokon alapult, hogy ez világi tudáskincsre konvertálva mindennemű más tudományosságban való elmélyülést elősegíthetett.

Az érettségi osztályban való általános zsidó tanulmányi kitűnőség magyarázatához hozzátartozik egy triviálisabb, szélesebb körű felmérési eredményeinkből valószínűsíthető de itt hely hiány folytán empirikusan nem bizonyítható körülmény, t.i. az, hogy az érettségire készülő zsidó diákok keresztény társaiknál szigorúbb belső szelekción mentek keresztül. A dualista kor zsidó első osztályosainak tanulmányi eredményei, éppúgy mint a lányokéi, ugyanis sokkal átlagosabbaknak bizonyultak, mint az itt vizsgált nyolcadikosokéi.[61] Ezt úgy lehet értelmezni, hogy a korabeli zsidó családok csak avval a feltétellel voltak hajlamosak fiaik továbbtanulási költségeit vállalni, ha azok megfelelően bíztató iskolai eredményeket értek el. Annál inkább lehetett így, mivel az zsidó középiskolások túlnyomó része iskolai

---

átvett részt és elismételnem valamennyi benne előforduló nyelvtani sajátosságot. A délutánt a gimnáziumi tanulmányoknak szenteltük. 5 órakor ismét megjelent F /a héber tanár/. Újból ki kellett vernem a fejemből a ‘profán’ ismereteket és koncentrálnom a *midrás*ra.. Hetenként kétszer héber stílusgyakorlatokat, levelezést és bibliamagyarázó feladatokat kellett bemutatnom. 7 óra után a vacsora csak rövid időre szakította félbe tanulmányaimat, amelyek megint a gimnáziumi tárgyakra irányultak. Csak éjfél után kerültem ágyba. Hajnali 4-5 között megjelent édesatyám, hogy felébresszen... » (U.o. 26.)

[61] Így például a magyar családnevű zsidó alsó osztályos fiúk ugyan minden tárgyból rangelsők voltak, de ők a zsidó diákságnak csak 10, ~~8~~ %-át képezték, (szemben a érettségi előtti osztályokban lévők kerek 24 %-ával). A többi zsidó alsós teljesítménybeli rangja viszont a 3-ik és 10-ik között ingadozott csupán .

mobilitásban vett részt szüleik világi iskolázottsági szintjéhez képest és nagyrészt a kiskereskedő vagy kisiparos vagy a kis magánalkalmazotti rétegből származott. Ezzel szemben a keresztény diákság többsége már ekkor is (mint később is, tulajdonképpen a régi rendszer végéig) legnagyobb arányban sokkal inkább a már igazolt műveltségű nemesi, honorácior vagy közhivatalnoki miliők leszármazottjaiból tevődött össze. Mivel a zsidók oldalán erős iskolán keresztüli réteg-mobilitást s a másikon inkább s nem kevésbé jelentékeny mértékű osztály-reprodukciót figyelhetünk meg, a kettő igencsak eltérő iskolázási stratégiákkal párosulhatott. A zsidóknál elégtelennek tekintett iskolai eredményesség esetén annál könnyebben irányították át az érintetteket ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi pályára, esetenként a megfelelő nem klasszikus iskoláztatás révén (pl. a felső kereskedelmiken keresztülát[62]), hogy a zsidó családok kapcsolathálója könnyen segítette hozzá a gimnáziumból kikerülteket tisztes ipari, kereskedelmi, pénzügyi pozíciók betöltéséhez. Az ilyen szellemi előrostán át is gimnáziumban maradt zsidó diákok aztán gyakrabban voltak képesek megállni helyüket még a legnehezebb tantárgyakban is.[63] —A keresztény diákokat ellenben, akiknek a közhivatalnoki vagy szakértelmiségi pályák biztosították társadalmi kifutási vagy átrétegeződési esélyeiket, családjuk mindenképp (akkor is, ha ezt iskolai érdemjegyeik az elvártnál kevésbé igazolták) hajlamos volt a gimnáziumban tartani, azért hogy jól-rosszul átmenjenek az érettségi akadályversenyén. Ez ugyanis konkrét formában

[62] Amelyek közönségében a dualista korban majdnem mindig ténylegesen zsidó többség is volt. Például 1901/2-ben a zsidó diákok a felső kereskedelmi iskolák publikumának éppen 50,3 %-át tették ki. (*Magyar statisztikai évkönyv*, 1902, 161.)

[63] Talán a kétféle iskolázási stratégiával függ össze az a tény, hogy felméréseink szerint az alsó osztályos zsidó diákok osztályaiknak kissé nagyobb hányadát (22,7 %) képezték mint az érettségi előtti osztályokét (21,5 %). Ez a zsidóknál a többieknél magasabb lemorzsolódási rátára mutat, mindenesetre sokkal magasabbra mint ahogy ezt eredményeik igazolták volna.

jelentett belépési rítust az úri középosztályba mivel párbaj- és szalonképességgel vagy a tartalékos tiszti rang várományosságával is járt.

A vizsgált diáknépességben a zsidó és egyes német alcsoportok ’minőségi túliskolázásával’ jellemezhető általános egyenlőtlenségek egyébként pontosan megfelelnek az utóbbiak ’mennyiségi túliskolázására’ nézve már korábban azonosított és itteni adatainkból is kiolvasható jelenségének. Ha az 1. táblázat bármely oszlopának nyers számaiból például kiszámoljuk a nevek alapján meghatározott ’németség’, ’magyarság’ vagy zsidóság részvételének arányszámait (miután az elitképzésnek túlnyomóan ők alkották viszonylag jól körülírt kategóriákban megragadható közönségét), akkor a korábbról ismert túliskolázási illetve aluliskolázási jelzések konfigurációja bontakozik ki. A keresztény ’németség’ részaránya felvételünk diákságában mintegy 18 % (szemben népességi részvételük becsült 12 %-val), a ’magyarságé’ mintegy 36 % (szemben a népességben becsült 42-45 %-al), míg a zsidóságé közel 23 % (szemben 5 %-nyi népességben mért arányukkal).[64]

A jó tanulás szociológiai értelmezése a szellemi tárgyakban

Ezután térjünk rá tanulmányunk központi tárgyára, az eddig csak összesítve vizsgált iskolai minősítések tantárgyakra jellemző megoszlására.

A magyar jegyekre nézve táblázataink minden jelzése szerint a magyar hátterűek mutatták fel a viszonylag legjobb teljesítményt az összes felekezeti kategórián belül. Előnyük ráadásul a németekkel szemben kisebb volt mint az egyéb (szláv, román) nemzetiségi hátterűekkel szemben, kivéve a kisszámú nem magyar reformátusnál és a zsidóknál. A magyarosított nevű zsidó diákoknál a fentebb már tárgyalt értelmezési keretbe illik az, hogy a

---

[64] L. ugyanerre a témára részletesebben : Les Allemands dans l’intelligentsia moderne.., id. cikk.

legasszimiláltabbak társadalmi beilleszkedési stratégiájukat a honi kultúra ismeretében tanúsított s az iskola által igazolt jártassággal tudták leglátványosabban érvényre juttatni. A ’zsidós’ nevű s feltehetően inkább a legkevésbé asszimilált miliőkből kiszakadt sorstársaik pedig éppen ezen a téren bizonyíthatták kompenzatív elkötelezettségüket a világi iskola közvetítette ’nemzeti értékek’ iránt. A magyar jegyek szórása mindenesetre, ha a megfigyeltek legnagyobb tömegeit nézzük, elég triviális összefüggést mutat a magyar nemzeti eszmére vélhetően legérzékenyebb magyar etnikai hátterűekkel vagy a magyarosított nevű asszimiláltakkal. Mégis feltűnő, hogy a két ’tisztán magyarnak’ ismert felekezet’ tagjai – a reformátusok és az unitáriusok (az ’egyéb vallású magyar’ kategóriában) - erősen lemaradtak a magyar nyelv és irodalom tantárgyának kitűnőségi versenyében az etnikailag vegyes (mint az evangélikus) vagy egyértelműen allogénnek számító zsidó pályatársaikkal szemben. A magyarban teljesített jó tanulás logikája tehát csak nagyon mérsékelten kereshető kizárólag a magyar családi háttérben.

E mögött az is feltételezhető, különösen minden bizonnyal a dualizmus előtti másfél évtizedben, illetve közvetlenül azután, hogy a magyar iskolarendszer elmagyarosítása általánossá vált, hogy egyes allogén diákcsoportoknak nyelvi nehézséget is jelentett a magyar nyelv és irodalom tanulása. Ezt még a magyarosodás útjára lépő de jiddis vagy németnyelvű környezetből kilépő zsidó diákoknál is ki lehet mutatni (a korabeli antiszemita vagy akár filoszemita sajtóban nem ritkán hozták fel a zsidó polgárság elégtelen vagy ’idegenes’ magyarságát s az állítólag ’elzsidósodott’ pesti nyelvhasználatot) nem beszélve sváb vagy szlovák iskolatársaikról, akik közül nem egyet középiskolai pályája közben ért el bizonyos felvidéki vagy kelet-magyarországi gimnáziumokban a nyelvváltás kényszere. Ilyeneket bizton találni az 1874-ben bezárt három szlovák gimnázium tanulói között, akik ugyan

folytathatták tanulmányaikat (hiszen a szlovákok középiskolai részvétele a statisztikák szerint inkább nőtt a bezárások után), de már csak magyar nyelvű intézményekben.[65] Az is kézenfekvő, hogy nemzeti érzelmeikben ’ellenmotivált’ német (például erdélyi szász), ’ébredő’ szlovák, román vagy szerb hátterű diákok ideológiai ellenérzéssel viseltettek a – sajátjukhoz hasonlóan – provinciálisnak, ugyanakkor hegemónnak, sőt nemzeti elnyomatásuk ideológiai szálláscsinálójának is tekintett magyar kultúra irányában: Ez is magyarázhatta esetleges nyelvi nehézségeik mellett a magyar tantárgyban tanúsított gyengébb teljesítményüket. Hasonló ellenmotiváltság e tekintetben, bár e korban már ritkán, a nagynémet orientációt fenntartó művelt zsidóságban is előfordult. A cionizmus egyik alapítójaként ismert pesti születésű Max Nordau, apjával együtt – ugyan eszmetársával Herzl-lel ellentétben – „a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett”...[66]

A magyarénak majdnem egyenes ellentétét képezi a német osztályzatok szóródása. Ennek azonban magyarázó elvét minden bizonnyal nem a magyarban jeleskedőknél esetenként feltételezhető tudatos ellen-kultúrális elkötelezettség szolgáltatja, hanem inkább a családi, lakóhelyi vagy vallási közösségből ’hozott’ németnyelvi kompetencia, illetve a nyelvtanulással fenntartott mintegy habitusbeli csoport-sajátos viszony (például az otthoni miliőben dívó többnyelvűség vagy kizárólagos egynyelvűség), vagy egyenesen a magas presztízsű német felsőoktatás felé irányuló iskolázási

---

[65] A Nagy Péter Tibortól nyert összesítéseken végzett számításaim szerint 1861-1871 és 1872-1881 között a szlovák anyanyelvűként jelentkező diákok száma mntegy 115- re nőtt (ha a korábbi évcsoport állagát 100-nak vesszük) egy olyan időszakban, amikor a keresztény középiskolás közönség számai állandó csökkenésben voltak. Lásd erre nézve Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek

[66] L. Ujvári Hedvig, *Magyar ujságíró európai közegben. Max Nordau publicisztikai tevékenysége Budapest, Bécs, Berlin és Párizs között*, Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 1910, 18.

stratégia. Mindezeknek a lehetséges szempontoknak szerepe lehetett abban, hogy a ’német’ hátterű keresztények (a zsidók itt is kivételek) minden felekezetben sokkal jobban teljesítettek, mint a láthatólag nem német gyökerekkel rendelkező hittársak, legyenek ezek magyar vagy más etnikai eredetűek. A németben való alulteljesítés különösen jellemző az egynyelvű, tömbben élő s német kisebbségektől elszigetelt közegekben. Ennek kirívó példáját a zömmel köztudottan (s az 1. táblázat adatai szerint is) Kelet-Magyarországon sokhelyütt többséget alkotó magyar reformátusok, illetve a sokkal kisebb tömegű de vallási-népességi izolátumot képező erdélyi unitáriusok (akik a táblázatokban a ’magyar másvallásúak’ rubrikáját töltötték fel), vagy egyéb (nem német) nevű szórvány reformátusok szolgáltatták. Ezek ugyanis mind a 2. mind a 3. táblázat egybehangzó jelzései szerint az összes tantárgy között viszonylag leggyengébben éppen németből teljesítettek.

A zsidóknál azonban, még az egyébként legkevésbé asszimiláltaknál is, akiknek férfinépessége kulturális széttöredezettségükön túl egyezett a többnyelvű életvitel általános gyakorlatában, érthető, hogy ennek ellenkezőjével találkozunk. Az ő németben való kitűnőségét illetőleg, itt valószínűleg egyrészt az elmagyarosodottaknál a feltételezhető ’asszimilációs előny’ és többnyelvű gyakorlat, másrészt a leginkább allogén jegyeket hordozóknál a szintén feltételezhető ’hozott nyelvi tőke’ hatásmechanizmusaival szembesülünk. A legasszimiláltabb családokból származó magyar családnevű zsidó diákok minden jelzés szerint a ’legmodernebb’ beállítottságúak is voltak, akiknél – érthetően – a német nyelv alaposabb ismerete szakmai, szellemi, esetlegesen tudományos tájékozódásuknak valamint gyakran konkrét továbbtanulási terveiknek is szerves elemét képviselte. Emellett ezeknél a legtöbb esetben erős társadalmi mobilitásban lévő diákoknál gyakoribb volt a morva-osztrák családi eredet is, ami legtöbbször eleve német

(és nem jiddis) nyelvtudással járt együtt, tehát sokan már *von Haus aus* is tudtak németül. Ami talán még ennél is fontosabb, a 'nagynémet' civilizáció a berlini *haskalah* (zsidó felvilágosodás) kezdetei óta az egész askenáz zsidóságban igen nagy megbecsülést élvezett. A kelet-európai térségben a modernizációra beállított zsidók számára ez volt az európai magas kultúrába való bekapcsolódás legkönnyebben elérhető közvetítője, a modernitás nyelvezete. Az ebben való otthonosságra majd' hogy nem kötelező tudásanyagként tekintettek. Ez annál érthetőbb, hogy a német gazdaság és tőke a *Gründerzeit* honi zsidó polgári vállalkozóinak üzleti kapcsolathálójában is elsőrangú szerepet játszott. Sokhelyütt (Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban) a zsidó asszimiláció kezdetben erősen német orientációjú volt, mielőtt – inkább csak a 19. század második felében – egyértelműen a helyi nemzeti mozgalmak bűvkörébe (vagy kényszerpályájára) került volna. Ez azonban a német nyelvi és szellemi kötöttséget egyáltalán nem zárta ki, mivel sok szempontból egész Közép- és Kelet-Európa Németország kereskedelmi és kulturális hátországát, ha nem is valóságos gyarmatát képezte. Így a különböző etnikumú társadalmi eliteknek mindenütt ez volt az egymással való kommunikáció legfőbb közege, egyes elitcsoportokban a franciával (ritkábban az olasszal) együtt. A nyelvi tőke szerepe a némettanulásban a kevésbé asszimiláltnak tekinthető 'zsidós' családnevű zsidó diákoknál is valószínűsíthető. A jiddisből a németre való átváltás vagy a német intenzív elsajátítása nyilván kisebb tanulmányi kihívást képezett körükben, mint bármely más nem germán nyelvi háttérrel rendelkezőknél, így az egynyelvű magyaroknál, akik között azért ebben a korban még elenyésző számban volt zsidók.

A latin jegyekben észlelhető egyenlőtlenségek, bár a sikermérce alacsonyabb fokán (tehát sokkal magasabb átlagjegyekkel az 1-4 közötti skálán), kísértetiesen követik a német átlagjegyek megoszlását.

A kisszámú református német hátterűtől eltekintve a német nevűek itt is rendre viszonylag jobb teljesítményt mutattak fel, mint a többiek, minden keresztény felekezetnél. Ez ismét értelmezhető tehát úgy is, hogy a többnyelvű közegből származók akkor is jobb nyelvtanulási képességgel rendelkeznek, ha már nyelvileg esetleg teljesen elmagyarosodtak és olyan nyelvi kultúra átvételéről van szó, amely idegen saját kulturális-antropológiai hagyományuktól. De az is valószínűsíthető, mivel a volt államnyelvet egyszerre tekintették a legnehezebb és a legfontosabb ’humán’ tantárgynak, a magyar úri társadalomban magas presztízsű, kvázi nemzetinek számító stúdiumnak, egyben a görög-római referencia révén az európai elitkultúra szerves részének, hogy a latinban való jeleskedésnek az asszimiláció kihívására reagáló és a modernizációra hajló német eredetű diákok számára gazdag ideológiai üzenet-hálója is volt. A leginkább asszimilánsabb német gyökerű diákok evvel is kifejezhették azonosulásukat a hagyományos nemesi elit világképével. De fontos volt a latin mindenfajta társadalmi státus-mobilitás szempontjából is, hiszen a latintudás képezte egyrészt a perdöntő műveltségbeli határkövet az úriosztály és a ’nép’ között, másrészt a továbbra is ’dzsentroid’ nemzeti uralkodó rétegben helyüket kereső német hátterűeknek ez sok esetben integrálódásuk konkrét zálogát is képezte, mindenekelőtt az úriosztály hagyományos jogi képzésén keresztül. (A néhány évtizeddel a kiegyezés előttről származó közügyi iratok még nem kisrészt latinul íródtak s az asszimiláns németség mobilitása is jórészt a közhivatalok, illetve az idő haladtával a közüzemi állások felé irányult.) A kevésbé asszimilánsok (pl. a saját gimnáziumban érettségiző erdélyi szászok) számára elképzelhetőleg a német *Bildungsbürgertum* újhumanista középiskolai neveltjeinél is dívó európaiság-szimbólum volt vonzó a latinban, mint a modern magas kultúra ókori és egyben keresztény értékeinek közvetítője. Végül bármilyen

beállítottságúak is voltak, az ambiciózus német hátterű középiskolások számára, mint társadalmi *outsider*eknek, a legszigorúbban osztályzott s a középosztályok műveltségi ideáljában központi szerepben kanonizált latin elsőrangú konkurrenciális mezőt képezett egyfajta kollektív önmegvalósításra, képességeik érvényesítésére, ’úri’ műveltségük demonstrálására. A latinban való kitűnőségük ismét azt a munkahipotézist erősíti meg, hogy az allogének státus-kompenzációja nagy súllyal esett a latba az iskolai értékekért folyó virtuális küzdelemben.

Mindaz, ami elmondható volt a német nevű keresztény diákok általános nyelvtanulási készségéről és allogén (azaz az úri elitben bizonyos stigmatizálást kiváltó) társadalmi helyzetéről, hatványozottan alkalmazható zsidó pályatársaik latinban való kitűnőségére. Akárcsak a magyarban és a németben, a latinban is a legjobban minősített zsidó diákok a legasszimilánsabbaknak tekintett magyar nevűek, valamint a legkevésbé asszimilánsként kezelt ’zsidós’ vagy szláv nevűek voltak. A latin a matematikával együtt az a tantárgy, melyben a jól helyezettek rangsorában a zsidók mindhárom dobogós helyet elfoglalják. Anélkül, hogy visszatérnénk korábbi fejtegetésünkhöz a negatív társadalmi státus kompenzálásának jelentőségéről, hangsúlyozni kell, hogy a latin nyújtotta erre nézve a zsidó diákok számára a legelőnyösebb lehetőséget, talán még a magyarnál is jobban. A magyar ugyanis – bárhogy nézzük is Petőfi, Arany és Ady századát – egy nemrégtől formálódó, periférikus nemzeti kultúra lehetett csak a három ezredévre visszatekintő héber civilizáció letéteményeseinek szemszögéből. A latin ezzel szemben, mint láttuk, ’nemzeti’ de egyben ’európai’ is volt, a kereszténységet is képviselte ugyanakkor a modern európaiság ókori civilizációs gyökereinek presztizsével is fel volt ruházva, végül pedig a szellemi kihívások sorában a legmagasabb követelményeket támasztotta. Ezzel a latinban való

remeklés iskolai státus-szimbolikus hozama sokkal nagyobb volt, mint ugyanaz a többi tárgyban, amellett, hogy a latin tekintélye (talán a római civilizációnak a héberrel vetekedő ősisége miatt is) a zsidóság belső értékvilága szerint is meghaladta a többi világi tantárgyáét.

A matematika státusa nemigen köthető honi ideológiai hagyományhoz vagy motivációkhoz. A tantárgy és a tudományág szellemi tekintélye erősen kötődött absztrakt jellegéhez, elméletiségéhez – azaz közvetlen alkalmazhatósága hiányához –, egyben multifunkcionális alkalmazhatóságához és talán ahhoz, hogy fejlődése végigkísérte az Európával kapcsolatos magas civilizációk egész történetét. A tantárgyban felmutatott sikert leginkább a szellemi erőfeszítésnek, a logikus gondolkozás képességének, a kombinatív reflexiós készségnek s elsősorban a 'vele született tehetségnek' szokták volt tulajdonítani. Ezt az elképzelést nem tudom osztani. A matek jegyek csoportok szerinti megoszlása, melyet a 3. táblázat mér legpontosabban, ugyanis egyértelműen kettős struktúrát takar. A zsidók itt is magasan az élen vannak, de a keresztények majdnem teljesen egy szinten az átlagos teljesítmény indikátora köré csoportosulnak, kivéve az elitképzésben úgyis kevéssé résztvevő keleti vagy erdélyi keresztényeket[67], akiknek lemaradása a nagy 'nyugati keresztény' aggregátumokkal szemben itt is egyértelmű. Nem hiszem, hogy a biológiailag meghatározott szellemi adottságok ilyen mértékű eltéréseket képesek produkálni csoportok között. Úgy látom azonban, hogy az etnikai vagy felekezeti alkultúrák által kifejlesztett vagy támogatott készségek már igen. A matematika jegyek szóródását az elvont tantételekre vonatkozó, értéksemleges és általános (korábban már

[67] Az 1. táblázat nyers számai szerint a 'más vallású magyarok' (főkép unitáriusok) részesedése nem haladta meg a felmért összes érettségi előtti diák 3 %-át, a németek nem érték el a fél százalékos küszöböt és a ''más vallású más nemzetiségűek' (románok, szerbek, ruszinok) aránya mindössze 5,5 % volt.

felemlegetett) ’tanulási gyakorlatnak’ a zsidó hagyományban szervesen ápolt meglétével, illetve a többi csoportnál az ilyen típusú, a hitvilág és a hitgyakorlat generálta absztrakt intellektualizmus gyengeségével vagy nemlétével lehet értelmezni. Elképzelhető, hogy elmélyültebb s szakszerűbb elemzés közelebbi összefüggést is képes kimutatni a talmudista tudásszerzés és ennek a hagyománynak az örökösei által a matematika tantárgyában felmutatott eredményesség között. Kézenfekvőnek mutatkozik – bár a triviális összefüggések nem feltétlenül helytállóak -, hogy a pénzzel való foglalkozásokban elengedhetetlen s a premodern zsidóságra is közismerten jellemző ’számolási és számítási habitus’ (így a kiadások, nyereségek, befektetések, ’hozamok’ értékének rendszeres számítgatása, a gazdasági kalkulus) szintén hozzájárulhatott valamelyest ahhoz, hogy a zsidó diákok számára kevésbé tűnt idegennek a számolással összekötött tananyagban való elmélyülés, mint olyan pályatársaiknak, akiknek hozott szokásrendjében ez nem szerepelt vagy az ilyesmit egyenesen társadalmi méltóságuk alulinak tekintették.

A zsidók és keresztények közötti markáns teljesítménybeli különbségek megértéséhez a többi tantárgynál (még a latinnál is) szigorúbban osztályozott matematikánál szintén felhozható az adott kompetíciós tét nagysága és természete. Egyrészt minél nehezebb egy tantárgy, annál fontosabb lehet az abban elért siker azon csoport tagjainak, akiknek iskola szerepléséhez nemcsak egyéni, egzisztenciális érdekek fűződnek, hanem súlyos közösségi érdekek is. Ez nyilvánvaló volt a zsidóság számára, amely az 1867-es emancipációval és az 1895-ös recepciós törvénnyel megélte történelmi elnyomottságából való (s akkoriban végsőnek hitt) felszabadulást. Ráadásul ez a látványos státus-mobilitás együtt járt sokuk számára a gazdasági felemelkedéssel, bizonyos (változó) mértékű életvitelbeli modernizációval (*alias* ’polgárosodás’) és a szakértelmiségbe való átrétegeződés egyre javuló

esélyeivel. Másrészt ez utóbbi értelmiségi ágak között volt olyan – egyes alkalmazott tudományokban és a technológiában - amelyekből korábban a zsidók gyakorlatilag ki voltak zárva.[68] Ezekhez viszont a matematikában való kitűnőség készített elő. Ha konkrét összefüggést keresünk a zsidó diákok matematikában való jeleskedése és pálya-stratégiája között, kétfélét is találunk. Először is a zsidó középiskolai mobilitás a keresztényekéhez képest sokkal erősebben irányult az 1850-ben bevezetett birodalmi *Entwurf*-fal már kialakított és a kiegyezés után a honi tanügyi hatóságok által gyorsan továbbfejlesztett reáliskolák hálózata felé.[69] Ez a túlnyomóan állami kezelésű iskolatípus[70] a kevésbé asszimilációra hajló zsidók számára is elfogadhatóbbnak bizonyult a gimnáziumnál, még pedig kettős értelemben vett viszonylagos értéksemlegessége miatt: nem csak, mivel legtöbbször (szemben a gimnáziumok hálózatával) nem állt egyházi fennhatóság alatt, de latint és görögöt sem oktatott,

---

[68] Hangsúlyozható itt az ’egyes’ szó, hiszen a 18. században alapított legelső magyar technológiai szakfőiskolára Selmecbányán (s 1919 után Sopronban) a Bányamérnöki és Kohómérnöki szakokra zsidót még a *numerus clausus* bevezetése előtt is csak ritkán, az Erdőmérnökire gyakorlatilag egyáltalán nem vettek fel, egészen a régi rendszer legvégéig. A statisztikai évkönyvekben az erdőmérnöki szakra publikált adatokban csak 2 zsidó szerepelt. Felmérési anyagomban csak 1. A selmecbányai 1868 és 1915 között beiratkozott bányamérnök hallgatóknak már 8,6 %, a kohómérnök hallgatóknak 3,9 %-a volt zsidó. A *numerus clausus* 1920-as bevezetése után ezek a viszonylag (a Műegyetemhez képest feltűnően) alacsony arányok is elenyészővé zsugorodtak.

[69] Míg a gimnáziumokban a zsidók aránya a dualista kor utolsó évtizedeiben 17-20 % körül ingadozott (1886/90-ben 16,5 %, 1906/10-ben 20,1 %), addig a reáliskolában ezeknek az arányszámoknak a kétszereséhez közeli értéket találni (37,7 % 1886/1890-ben és 35, % 1905/10-ben). L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1895, 383 és u.o. 1911, 385.

[70] Például 1910/11-ben az országban összesen 28 közületi (állami és községi) fő- és alreáliskola működött szemben mindössze 4 egyházi fennhatóságú intézménnyel. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 377-378.

ami természetszerűleg, közvetlenül vagy közvetve (például a ’görögpótló’ művészettörténeti oktatáson keresztül) kitette volna az ettől idegenkedő zsidó diákokat a keresztény civilizációs javakkal való szembesülésnek. Ugyanakkor a reáliskola (éppen a klasszikus nyelvek hiánya miatt) kizárólag a gazdasági vagy kereskedelmi akadémiákra és elsősorban a Műegyetemre való beiratkozásra jogosított fel. Itt viszont érvényesíteni lehetett a magas szintű matematikai képzés előnyeit. A zsidó diákok sikerei matematikában egyrészt már önmagukban is indítékul szolgálhattak a 19. század végére látványossá váló zsidó jelenlétre a Műegyetem diákságában, melynek vonzereje érthető azokra a szakértelmiségiekre, akik főképp csak a magánszektorban remélhettek állást, mivel a közszolgálati pályákra már 1919 előtt sem könnyen juthattak be.[71] Másrészt a technológiai képzés és pályaterv lehetősége közvetlenül motiválhatta az ebben érdekelteket érettségi előtti matek jegyeik optimalizálásában.

A sikeresség logikája tornában

Ezzel eljutottunk a testnevelésben való sikeresség tárgyalásához, ami – ismét csak elég triviálisan – a szellemi tárgyakban való kitűnőségi konfiguráció negatív visszájaként értelmezhető. Azok a diák kategóriák amelyek élen jártak a szellemi tárgyakban – a zsidók és valamelyest az evangélikusok – többé-kevésbé kirívóan alulteljesítettek tornából. Érdemes azonban figyelni a részletekre. A zsidók és a katolikusok helyzete egyértelmű. Az előbbiek a 2. táblázat szerint utolsók a testképzés tantárgyának szamárlétráján, az utóbbiak rangelsők. Ám a zsidók – súlyosabb lemaradással – osztják az átlag alatti teljesítménynek a többségi ’nyugati keresztény’

---

[71] 1910/11-ben a pesti Műegyetem diákságának 34 %-a volt zsidó, de egyes karokon arányszámuk meghaladta a két-ötödöt (44 % a vegyészmérnöki, vagy 45 % az általános /kultúr/mérnöki karon). *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 403.

diákság szemében elképzelhető ódiumát a román, szerb és ruszin ortodox és uniátus iskolai publikummal (’más vallású és más nevű’ kategória). Látható, hogy itt a két legerősebb stigmatizációnak kitett diákkategória teljesített leggyengébben, míg a ranglétra csúcsát a két uralkodó s a többieknél sokkal inkább magyar rekrutációjú egyház tagjai foglalták el.

Mindebben sokfajta tényező hatását tételezhetjük fel, anélkül, hogy pontos magyarázatot tudnánk javasolni a különböző diákcsoportok viselkedésére. A többségi keresztények egy részénél mindenképp szerepet játszhattak az erős katonai hagyományok, melyekkel a testnevelés mindig is asszociálható volt. Ez az állami iskolapolitika számára is ideológiai utalásul szolgált a testedzés tantárggyá minősítésének igazolásához. A nemzetépítés ideológiája messzemenően hordozta a ’magyar katonai virtus’ kultuszát. Márpedig ennek történelmi örökösei a 19. században majdnem kizárólag római katolikusok és reformátusok, legalább két okból. Egyrészt – és döntően - ők adták a történelmi állam nemességének túlnyomó többségét.[72] Másrészt a többi vallás hívei (a kis számú s regionálisan elszigetelt erdélyi unitáriusok kivételével) többségükben (még az evangélikusok is) allogének lévén, sokkal kevésbé tekinthették magukénak a nemzetépítésnél oly fontos nemzetvédelmi motivációt a testnevelés intézményes ösztönzéséhez. Elképzelhető, hogy a társadalmilag legmarginálisabb (és belhoni nemességgel alig rendelkező) nemzeti kisebbségekhez tartozó görög rítusú diákok éppen ezt a ’militarista’ értékrendet utasították el – mint tőlük idegent, túl ’magyart’ vagy túlságosan ’nemesi’ jellegűt - azzal, hogy

[72] Ennek még az késői dualizmus mezőgazdasági birtokviszonyaiban is megtalálni lenyomatát, amennyiben 1910-ben a maradék keresztény 1000 holdon felüli nagybirtokosok között a római katolikusok és a reformátusok aránya 85,4 % volt, míg a 100 és 1000 hold közötti ‘dzsentri’ típusú *bene possessionati* középbirtokos között is 73,6 %. (*Magyr statisztikai közlemények*, 56, 440-441.)

alulteljesítettek tornából. Ehhez tartozhat az is, hogy a román vagy ruszin középiskolások nem kis hányada papnak készült,[73] akiknek ideális vagy elvárt kollektív habitusa nemigen fért össze a fizikai erő és más manuális készségek fitogtatásával. Általában joggal feltételezhető, hogy a szellemi tárgyakban gyengébbek hátrányaikat a csupán testi erőfeszítést kívánó testnevelésben való kiválósággal ellensúlyozták az általuk elérhető iskolai sikerélmények palettáján.

Ami a zsidókat illeti, kézenfekvő, hogy náluk nem lehetett semmifajta katonai vagy akár csak ’katonás’ hagyományról beszélni (hiszen a legújabb korig ki voltak zárva a katonai pályáról, még a fegyverviselés jogából is). Egyértelmű az is, hogy szocializációs gyakorlatuk a testi készségek kárára helyezte előtérbe a szellemi, művészeti és persze gazdasági teljesítményeket. De az utóbbiak sorában a testi munkához kötöttek sem honosodhattak meg történelmileg, amennyiben a legtöbb fizikai erőfeszítéssel járó tevékenység a premodern korban, a földművelés, egészen az emancipációig zárva maradt előttük. A hagyományőrző zsidóknál még a parasztságban természetesen jelentkező testi erő kultusza sem alakulhatott ki, hiszen – Magyarországon az 1860-ig – birtokképességük sem volt. Ilyen előzmények után érthető, hogy a modernitás kezdetén a társadalmi-mentalitásbeli-szakmai mobilitásra beállított zsidó diákság befektetési stratégiáiban a fentiekhez fontosnak ítélt tantárgyak kaptak prioritást és nem a testnevelés.

Igaz, ez a helyzet az évekkel módosulhatott valamelyest, anélkül hogy a zsidó diákok tömegeiben a változás számottevően kifejezésre jutott volna a

[73] A *Magyar statisztikai évkönyvek*ből nyert pontos adatok szerint az 1898/9-től 1907/8-ig bezárólag az uniátus (görög katolikus) gimnáziumokban érettségizett 806 diákból 43,4 % készült papnak, a görög keleti iskolák 601 érettjéből kerek 23 %. Ezek a számok (az uniátusoknál messze) meghaladták a teológia felé orientálódók arányait a többi gimnáziumtípus érettségizői között.

tornajegyek javulásában. Egyetemre került hittársaik ugyanis gyorsan átvették a keresztény diákegyesületekben dívó párbajozás szokásrendjét az asszimilációs hasonulás égisze alatt. Sőt néha igyekeztek túl is licitálni pályatársaikat a párbajozásban, annál inkább, hogy ez a polgári törvénykönyvben tiltott szokás a köztudatban az asszimiláltak ’úriasságának’ markáns státuszjegyeként fungált. Míg Németországban vagy Ausztriában az 1880as évek végétől kezdve a legtöbb diákegyesület nem ismerte el az érettségizett zsidók párbajképességét, Magyarországon ezt nem vonták kétségbe. Így érthető, hogy a 19. század végén a bűnügyi statisztikákban párbaj miatt elítéltek között a zsidók már erősen túl voltak reprezentálva.[74] De az asszimilációs mintán túl a századforduló táján megjelent a változásnak egy másik modellje, a cionista (s éppen Nordau által kifejtett) ’izmos zsidóság’ (*Muskeljudentum*) nevében. Igaz ennek Magyarországon ekkoriban még nem volt nagy hatása, mert a cionizmus térnyerését messzemenően behatárolta a honi zsidóságban az ortodoxiáig bezárólag tért nyerő állampatriotizmus ami korán (már

---

74

? 1910-ben például az összes párviadal miatt magyarországi bíróságok által elítélt között (163) nem kevesebb, mint 62 (38 %) zsidó volt. (*Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 490.) Budapesten az 1909/1913 évek átlagában 100 000 lélekre 21 zsidó elitélt jutott páviadal vétségében, szemben 2,4 – 3 esettel a keresztény felekezetek hívei között. (*Budapest Székesfőváros statisztikai közleményei*, 55/3, 61.) A korabeli zsidóság párbajra való beállítottsága országosan és a fővárosban egyaránt mintegy hétszeresen (!) meghaladta keresztény kortársaikét. Igaz, ezeket a nyers arányszámokat finomabb elemzésben a felekezeti aggregátumok szakmai-társadalmi rétegezettségéhez is viszonyítani kell, azaz például a zsidóság erősebb polgárosodottságához. A fenti értelmű különbségek azonban számításaim szerint így is kirívóak maradnak. L. tanulmányomat : Denominational Dimensions of Crime in Late Dualist Hungary, *Yearbook 2001-2002*, History Department, Central European University, 2002, 187-197.

az 1848/49-es időktől kezdve) valódi ’vendégnacionalizmussá’ vált. Az asszimilációs testedzés modelljét viszont a századvégen beindult s a középiskolákban intézményesen támogatott ifjúsági mozgalmak (cserkészet, stb.) is fejlesztették s ebben az asszimiláns zsidó fiatalok szívesen részt vállaltak. Innen és általánosabban abból vezethető talán le a zsidók egyre intenzívebb részvétele az ’úri’ (vívás, tenisz, úszás) de a kevésbé ’úri’ (futball, birkózás) sportágakban is, ahogy az asszimilált zsidóság részben kifejlesztette, részben átvette a modern testedzés középosztálybeli kultuszát – minden bizonnyal nem függetlenül ennek asszimilációs érték-hozamától. A testtel, fizikai erővel és erőszakkal vagy általában a fizikummal való viszony egyrészt nyilván összefüggött a testnevelésben elért iskolai eredményekkel, másrészt azonban messze túl-vezet ennek kérdéskörén.

Maradjon ez a külön tanulmányban kifejtésre érdemes megjegyzés a végszónk, munkánk minden további konklúziója helyett.

1. Táblázat. A középiskolák 8-ik osztályos[75] diákjainak jegyátlagai felekezetek és a családnevek nemzeti jellege szerint, válogatott tantárgyakból (1850-1918)[76]

Vallás	*Névj.*	*Magyar*	*Német*	*Latin*	*Matek*	*Torna*
Római katolikus	Ma-gyar	2,22 (21726)	2,41 (21742)	2,55 (20344)	2,53 25474)	1,70 (12354)

[75] A felvételbe esetenként 5-7 osztályos középiskolások is bekerültek azokban a ritka esetekben, amikor az érettségiző osztályok tanulóira hiányoztak a források. Ilyenkor mindig annak a legfelsőbb osztálynak az adatait vettük fel az 5. osztálytól kezdve , melyre nézve hozzáférhetőek voltak az adatok.

[76] Mint ismeretes, a vizsgált korban a legjobb jegy 1 volt (’jeles’, ’dicséretes’ megjelöléssel) s a bukást 4 jelezte. Így minél alacsonyabb a jegyátlag, annál jobb teljesítményről van szó. Zárójelben az elemzési egységek számai.

„	Né-Met	2,27 (14081)	2,16 (13966)	2,51 (12150)	2,49 (16339)	1,70 (8376)
„	Más	2,29 (15413)	2,34 (15402)	2,56 (14201)	2,55 (18225)	1,72 (8598)
Refor-mátus	Ma-gyar	2,28 (14940)	2,45 (14979)	2,53 (14546)	2,54 15506)	1,78 (9866)
„	Né-Met	2,40 (1247)	2,28 (1245)	2,58 (1184)	2,45 (1291)	1,81 (841)
„	Más	2,31 (2195)	2,45 (2210)	2,54 (2151)	2,53 (2323)	1,75 (1466)
Evangé-likus	Ma-gyar	2,14 (3161)	2,21 (3153)	2,43 (2918)	2,49 (2851)	1,97 (1935)
„	Né-Met	2,17 (3816)	1,91 (3804)	2,37 (3370)	2,40 (3711)	1,79 (2389)
„	Más	2,21 (3422)	2,21 (3409)	2,45 (3151)	2,51 (3222)	1,80 (2021)
Zsidó	Ma-gyar	2,08 (5924)	2,06 (5924)	2,37 (4764)	2,35 (6939)	1,97 (4074)
„	Né-Met	2,18 (16386)	1,97 (16445)	2,41 (13642)	2,39 (19088)	2,06 (10803)
„	Más	2,13 (2425)	1,95 (2456)	2,37 (2079)	2,37 (2848)	2,06 (1583)
Egyéb	Ma-Gyar	2,30 (3409)	2,45 (3484)	2,53 (3403)	2,60 (3738)	1,74 (1649)
„	Né-Met	2,32 (489)	2,37 (491)	2,46 (470)	2,55 (580)	1,80 (327)
„	Más	2,39 (6301)	2,38 (6726)	2,57 (6345)	2,63 (7805)	1,82 (3947)
Összesen		2,24 (114935)	2,26 (115436)	2,50 (104718)	2,50 (129940)	1,81 (70230)
Adathiány%		40,8	40,5	46,1	33,1	33,9

2. Táblázat. A fiú középiskolák 8-ik osztályos diákjai jegyátlagainak megoszlása válogatott tantárgyakban a diákkategóriák között megfigyelhető *kitűnőségi rangsorban* felekezet és a családnevek nemzeti jellege szerint (1850-1918)

Vallás	*Név-Jelleg*	*Ma-gyar*	*Né-met*	*Latin*	*Ma-tek*	*Rangok átlaga tantár-gyanként*	*Rang-átlagok rang*	*Test-ne-velés*

							- *sora*	
Róm. kat.	Magy ar	7	12	11-12	9	**9,88**	**6**	1-2
„	Német	8	5	8	6	**6,75**	**5**	1-2
„	Más	10	9	13	12	**11**	**10**	3
Reform.	Magy ar	9	13	9	11	**10,5**	**7**	7
„	Német	15	8	15	5	**10,75**	**8**	10-11
„	Más	12	14-15	11-12	10	**12**	**11**	5
Evang.	Magy ar	3	6-7	5	7	**5,37**	**3**	6
„	Német	4-5	1	4	4	**3,37**	**2 ex e.**	8-9
„	Más	6	6-7	6	8	**6,12**	**4**	8-9
Zsidó	Magy ar	1	4	1-2	1	**1,87**	**1 ex e.**	13
„	Német	4-5	3	3	3	**3,37**	**2 ex e.**	14
„	Más	2	2	1-2	2	**1,87**	**1 ex e.**	15
Egyéb	Magy ar	11	14-15	10	14	**12,37**	**12**	3
„	Német	13	10	7	13	**10,75**	**9**	10-11
„	Más	14	11	14	15	**13,5**	**13**	12

3. Táblázat. A középiskolák 8-ik osztályos fiú diákjai által válogatott tantárgyakban szerzett

érdemjegyeik átlagainak *eltérései*[77] a tantárgyak általános jegyátlagaitól a diákok vallása és családnevük nemzeti jellege szerint, (1850-1918)

Vallás	*Név-Jelleg*	*Ma-gyar*	*Né-met*	*La-tin*	*Ma-tek*	*Együtt (halm. összeg)*	*Kitű-nőségi Rangsor*	*Test-nev-e-lés*
Róm kat.	Magyar	+ 3	+15	+ 5	+ 2	**+ 25**	**10**	- 11
„	Német	+ 2	- 10	+ 1	- 1	**- 8**	**7**	- 11
„	Más	+ 5	- 1	+ 6	+ 5	**+ 15**	**8**	- 9
Reform.	Magyar	+ 5	+20	+ 2	+ 3	**+ 30**	**11**	- 3
„	Német	+ 17	+ 2	+ 8	- 6	**+ 22**	**12**	- 1
„	Más	+ 7	+20	+ 5	+ 3	**+ 35**	**13**	- 6
~~*Vallás*~~	~~*Név-jelleg*~~	~~*Ma-gyar*~~	~~*Né-met*~~	~~*La-tin*~~	~~*Ma-tek*~~	~~*Együtt (halmo-zott öszeg)*~~	~~*Kitű-nőségi Rang-sor*~~	~~*Test-Neve-lés*~~
Evangél.	Magyar	- 10	- 5	- 7	0	**- 22**	**5**	- 5
„	Német	- 6	- 34	- 13	- 9	**- 62**	**2**	- 2
„	Más	- 3	- 4	- 6	0	**- 13**	**6**	- 2
Zsidó	Magyar	- 15	- 15	- 14	- 15	**- 59**	**3**	+ 16
„	Német	- 6	- 6	- 10	- 11	**- 33**	**4**	+ 26
„	Más	- 12	- 30	- 14	- 14	**- 70**	**1**	+ 26

[77] Pozitív (+) vagy negatív (-) irányban. A + jelzés azt mutatja, hogy a csoport jegyátlaga rosszabb, a – jelzés pedig azt, hogy jobb a tantárgyban szerzett jegyek összesített átlagánál, ami az 1 táblázat utolsó előtti harmadik sorában szerepel ’összesen’ címen.

Egyéb	Magyar	+ 7	+20	+ 4	+11	**+ 42**	**14**	- 7
„	Német	+ 8	+11	- 4	+ 5	**+ 20**	**9**	- 1
„	Más	+ 16	+13	+ 8	+14	**+ 51**	**15**	+ 1

A *numerus clausus* és az egyetemi piac[1]

Tanulmányom[2] témáját azzal a tétellel lehet megvilágítani, hogy bár a *numerus clausus* törvény egy politikai konjunktúra szülötte volt, tényleges hatásának megértéséhez mégis egy sor rövid vagy hosszú távon érvényesülő társadalomtörténelmi folyamat hatástényezőit is számba kell venni, amelyek az értelmiség újratermelésének körülményeit érintették. Közöttük a leglényegesebbekre konkrétan is ki kell térnünk.

Az indokrendszer összetevői

Először érdemes tárgyalni a zsidó túliskolázás tényét mint a jogfosztó törvény elsődleges, bár legtöbbször csak implicit hivatkozási alapját. E jól ismert, valós tényezőt magam is több szempontból tárgyaltam már, főképp azoknak a zsidók és nem zsidók között markánsan kitűnő modernizációs

[1] A tanulmány korábbi változatát lásd : “A *numerus clausus* és az egyetemi piac. Társadalomtörténeti esszé,” in *Jogfosztás - 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról,* Szerk. Molnár Judit, Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, pp. 181-195.

[2] A tanulmány korábbi változatát lásd : “A *numerus clausus* és az egyetemi piac. Társadalomtörténeti esszé,” in *Jogfosztás - 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról,* Szerk. Molnár Judit, Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, pp. 181-195.

Numerus clausus és egyetemi piac

egyenlőtlenségeknek a szempontjából, amelyek az emancipáció korában (már jóval a zsidók formális egyenjogúsítása előtt is) megfigyelhetők voltak. Ennek talán leglátványosabb vetülete a kiegyezés utáni évtizedekben vált nyilvánvalóvá. Ekkor az elitoktatás minden területén a beiskolázás stagnálása következett be az országban, szemben az elemi iskoláztatás (felekezeti csoportok szerint ugyan szintén igen differenciált, de azért általános) fejlődésével. Ez az elitképzésben megfigyelhető kifejezett depresszió azonban gyakorlatilag csak a keresztények iskolai keresletének visszaesését jelentette, míg ezzel párhuzamosan a zsidó
kereslet dinamikusan nőtt, és az 1890-es évekre még életkor-specifikus mérések szerint is körülbelül megduplázódott az 1867 utáni évekhez képest. Az így kialakuló egyenlőtlenségek mértéke a későbbiekben valamelyest csökkent, de szerkezete a dualizmus korának végéig változatlan maradt. A zsidóság végig mintegy négyszeres mértékben túlreprezentált volt az érettségit adó középiskolákban (a latin nélküli reáliskolákban még erősebben is, mint a klasszikus gimnáziumokban). A felsőoktatásban például (a selmecbányai erdő- és bányamérnöki akadémia, a Monarchia tisztképző akadémiái, a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsész és természettudományi karai vagy egyes mezőgazdasági főiskolák kivételétől eltekintve) szintén majdnem mindenütt megfigyelhető ez a túlreprezentáltság. Ennek mértéke az 1,5–3-szoros képviseltettségi kulcstól (Kolozsvári Egyetem jogi és orvosi fakultása, képzőművészeti főiskolák) az 5–10-szeres kulcsig nyúlt (például az orvosi karokon, a Műegyetemen, a pesti jogi karon vagy a Zeneakadémián).

Ez a „túliskolázás” természetesen semmiképp sem jelentett hátrányt a keresztény iskolai kereslet számára. Az elitképző intézmények befogadóképességének gyors expanziója bőven adott lehetőséget az iskolarendszer új diákjainak

Numerus clausus és egyetemi piac

befogadására. 1867 és 1890 között például a középiskolai tanárok száma csaknem megduplázódott (1669-ről 2937-re nőtt), míg a diákok összlétszáma alig emelkedett; ily módon az egy tanárra jutó diákszám 22-ről 13,6-re csökkent.[3] A legtöbb intézmény nagyfokú rugalmasságot mutatott kisebb vagy szükség szerint nagyobb iskolai klientúra ellátására. A laboratóriumok vagy esetleg a szakkönyvtárak befogadó készsége volt csak egy bizonyos keresettségi szintre korlátozva, de ez is rendre bővült a dualista kor hathatós idevágó állami befektetéseinek következtében. Az előadótermekben, melyek alkalomadtán több száz diákot is befogadhattak, szükség esetén néhány – akár csak egy-egy – hallgató számára is lehetett előadást tartani.

A zsidó „túliskolázás” jól dokumentált általános jelenség volt mindenütt Közép- és Kelet-Európában, s persze Nyugaton is (csak ott legtöbbször – Németország részleges kivételével – a szekularizáció korábbi kibontakozásával erre nézve nemigen lehet „kemény” – felekezeti – jelzéseket találni). Nálunk, (akárcsak egyebütt a tőlünk keletre és északra fekvő kelet-középeurópai államképződményekben) ez az értelmiségképzés általános társadalmi egyenlőtlenségeinek integráns részét alkotta, amely mögött a dualizmus korának kezdetétől fogva egy komplex iskolázottsági hierarchia körvonalai rajzolhatók ki. Ennek különböző mérések szerint eltérő mértékű csúcsát képezte ugyan a zsidó, és a lényegesen szerényebb, de azért markáns német-evangélikus, illetve német-katolikus túliskolázás. Őket követték a túlnyomóan magyar etnikai hátterű többi protestáns (református és unitárius) felekezet tagjai, akiknek viszonylagos ritka és gyenge iskolai szereplése különösen a szakértelmiség legmodernebb szektorai felé vivő képzési csatornákban vagy a külföldön tanuló

---

[3] L. könyvemet : *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, Budapest, Replika-könyvek, 1997, 174.

Numerus clausus és egyetemi piac

honi diákságban volt feltűnő. A ranglétra legalsó fokait a keleti, görög rítusú keresztények foglalták el súlyos (de az idővel kissé csökkenő) iskolázottsági deficittel.[4]

Az iskolai piac ilyen természetű, az alkultúrák, felekezeti és etnikai csoportok szerinti aránytalan kihasználtságát a világháború után kialakult és az ellenségeskedések megszűntével hirtelen bekövetkező főiskolai keresletnövekedés csak súlyosbíthatta. A frontszolgálatot túlélő és a lövészárkokból visszaözönlő fiatal nemzedékek rendkívüli képzési kereslete, melyet az első békeévek – különösen a legyőzött központi hatalmak államait sújtó – rossz gazdasági helyzete is fokozott, összeurópai jelenség. Nálunk már az 1907-es Lex Apponyi hozta elemi iskolai beruházások is fokozatosan kibővítették a középiskolába felvehető és bekerülő, elemit végző diákok számát, s ezzel éppen 1919 után már a felsőoktatás potenciális résztvevőinek volumenét is. Ennek is következménye, hogy az érettségizők száma 1900 és 1915 között közel megduplázódott (3750-ról 7295-re).

Ráadásul az 1910-es években sokasodtak a női érettségizők is, akik főiskolai kereslete éppen a háborús években futott fel jelentősebben. Ez természetesen hozzájárult ahhoz, hogy a nők is tényezőkké váltak egyes egyetemi szakokon, nevezetesen a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészi karokon a felsőoktatási keresletben. A nők beáramlása a felsőoktatásba különösen a háború alatti és utáni években vált látványossá.[5] Ez is felduzzasztotta – mintegy természetes beiskolázási hullámot alkotva – a felsőoktatásban a harctérről visszatérő érettségizett

---

[4] Erre nézve különösen tiszta képletet mutat fel az erdélyi iskolai piac használata. L. Nagy Péter Tiborral együtt kiadott s általa összeállított adatbank elemzésének tanulságait : *Educational Inequalities and Denominations, 1910, Database for Transylvania,* Budapest, John Wesley Publisher, 1910, *passim* és különösebben 24-37.

[5] A nőhallgatók száma a tudományegyetemek bölcsész és orvosi szakán az 1913/14-es 469-ről 1918/19-re 1398-ra nőtt.

Numerus clausus és egyetemi piac

férfiak, illetve a korábban elkezdett tanulmányaikat megszakítók tömegét.

A diákszámokat közvetlenül is növelte ezenkívül az elszakított területekről az országba özönlő értelmiségi menekültek áradata. A kolozsvári és a pozsonyi egyetem „átnemzetiesítése” rögtön nagyszámú diákot küldött át az új határokon a trianoni országba.[6]

Mindennek következményeit közvetlenül azonosítani lehet abban a meglepő tényben, hogy a trianoni csonka ország diákságának honi létszáma még a numerus clausus ellenére is meghaladta a háború előtti létszámot, melynek rekrutációs bázisa még Nagy-Magyarország volt. Az egyetemi diáklétszám (a jogakadémiákéval együtt) ugyanis az 1905–1909 közötti évek átlagában 11 300, 1910–1914-ben 11 780, 1920–1924-ben már 13 400 (kerekített számok). Igaz, hogy időközben a külföldi tanulmányi lehetőségek is beszűkültek (a középosztályok elszegényedése és az új határok nehezebb átjárhatósága miatt), ami a korábban esetleg külföldre kerülő diákság számát jelentősen korlátozta volna, ha ezt ugyanakkor nem duzzasztották volna fel a numerus clausus menekültjei. A korabeli becslések szerint a világháborúk közötti években külföldön tanuló honi diákságnak már túlnyomó része (mintegy 80%-a) zsidó volt annak ellenére, hogy a kormányzat először támogatta szervezetten a külföldi tanulmányutakat. Ezeknek a Bécsben, Berlinben és Rómában alapított magyar intézetek adnak majd intézményes keretet (bár persze nem tömeges méretekben)[7].

Az értelmiségi munkaerőpiacok krízise is jól körülírható utalási pontja lehetett a numerus clausus követelésének, amennyiben ez sokkal erősebben

---

[6] L. Pálfy Zoltán,

[7] „A külföldi ösztöndíjasok száma a 20.-as évek közepétől fokozatosan emelkedett, a csúcspontot – 241 fővel – az 1930/31. tanévben érte el.” Ez tehát eltörpül az 1920-as évek végén mintegy 1800-ra becsült s túlnyomóan zsidó külfökdön tanuló diák száma mellett. L. Ladányi Andor, A magyar felsőoktatás a 20. században, Budapest, Akadémiai kiadó, 1999, 51 és 57.

Numerus clausus és egyetemi piac

sújtotta a jórészt keresztények által működtetett (s valójában számukra fenntartott) állami szektorokat a „Magyar Birodalom” összeomlása folytán. Azelőtt a nemzetiségi területek adminisztrációja is jórészt a magyar vagy asszimilált keresztény hátterű értelmiség kezében volt. Ugyanez állt a közületi gazdaságra (állami erdők, bányák, áram-, gáz- és vízművek stb.) és a közlekedésre (vasutak, városi személyforgalom). Mindennek személyzete nem kis részben menekültként vagy kiutasítottként visszakerült a csonka országba, hiszen az összességében 1918 és 1924-ig a csonka országba kerülő mintegy 426 000 kiutasított és menekült közel fele (43 %-a) közalkalmazott volt,[8] akiknek jelentős része az értelmiségi munkanélküliek tömegét szaporította. E hagyományos dzsentri hátterű értelmiség válsághelyzete annyiban táplálhatta a zsidó középosztály felé irányuló s a kurzus sajtója által hisztérikusan felkorbácsolt ellenérzést, hogy a csaknem kizárólag a magán- (orvosi, ügyvédi, magánhivatalnoki stb.) szektorban érvényesülő zsidó szakértelmiséget a krízis ténylegesen kevésbé érintette.

Ugyanilyen irányban hatott a főiskolai piac kínálatának átrendeződése és – paradox módon – jelentős kibővülése még abszolút értelemben is, az elcsatolt területek elitképző intézményeinek elvesztése ellenére. Az egyetemek száma 1913 óta (a pozsonyi és a debreceni alapításokkal) megduplázódott, s ezek megmaradtak (részben áttelepítve) a csonka országban. Még a főképp vidéki dzsentri-típusú értelmiség képzését szolgáló, decentralizált és széles körű jogakadémiai hálózat is csupán látszólag gyengült meg, hiszen míg egyfelől a korábbi tíz működő intézményből csak három maradt az új országterületen (Eger, Kecskemét, Sárospatak), de egy áttelepült (Eperjesről Miskolcra) amellett, hogy a korábbi

[8] Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998, 181.

Numerus clausus és egyetemi piac

debreceni és pécsi jogakadémiák egyetemi karokká alakultak. Így a Szegedre menekített kolozsvári jogi karral továbbra is nyolc jogi képzőhely működött a többségi népességét elvesztett országban. (Tulajdonképpen csak a kassai és a nagyváradi intézmény került ki a honi jogászképzés amúgy is túlfejlesztett rendszeréből 1919 után.[9]) A korábban nagyobb jelentőségű szakértelmiség-képző intézmények közül – miután a selmecbányai erdő- és bányamérnöki akadémia Sopronba költözött – voltaképpen csak két, viszonylag újabb alapítású szakőiskola (a kassai és a kolozsmonostori gazdasági akadémia) veszett el 1919 után. Ennek ellenére a „keresztény kurzus" kultúrpolitikáját egyáltalán nem a leépítés, hanem ellenkezőleg, a nagy felsőoktatási befektetések, építkezések jellemzik, egyebek mellett a „magyar kultúrfölény" demonstrálása és megerősítése céljából. (Ez az ideológiai diskurzus persze nem tudta feledtetni, hogy a „fölény" – ha volt ilyen – elsősorban a zsidó és a német hátterű értelmiség kiugróan magas iskolai keresletének volt köszönhető.) Mindenesetre a kurzus az általános „túlképzés", és különösen a zsidó „értelmiségi térhódítás" toposzainak fenntartása mellett egy sor lépést tett a felsőoktatás modernizálása és kiszélesítése irányában, még olyan területen is, ahol a zsidó kereslet továbbra is számottevő maradt. Budapesten (először a Műegyetemen) kiépítik a közgazdasági kart, majd később (1928 körül) új szakfőiskolák is alakulnak (mint a budapesti testnevelési és gyógypedagógiai), illetve Szegedre-telepítik és felfejlesztik az állami polgári iskolai tanárképzőt.

A *numerus clausus* követelésének utalási pontjai között érdemes emlékeztetni a felsőoktatási keresletet hosszabb távon erősen befolyásoló demográfiai helyzetre, és az ezzel is összefüggő, de a felsőoktatásba

[9] Ez a „túlfejlesztettség" a kortársak előtt is már régóta nyilvánvaló volt. Az 1870–1880-as években egy sor korábban működő jogakadémiát (Győrött, Máramarosszigeten, Nagyszebenben, Pápán) be is zártak.

Numerus clausus és egyetemi piac

jelentkezők számát közvetlenebbül meghatározó középiskolai konjunktúra alakulására. Erről már történt említés a talán túlnyomóan, de nem kizárólag keresztény érettségizőknek és egyetemistáknak az elvesztett területekről való betelepülése kapcsán. Fontos azonban jelezni az érettségizők számának gyors növekedését a háborúvesztést megelőző években, illetve azt, hogy ennek a potenciális értelmiségi aggregátumnak helyi beágyazottsága (képzési hely szerint) elsősorban a csonka országra esett, akár zsidókról, akár keresztényekről volt szó. A forrásokból egyértelmű, hogy a zsidó születések száma az itt vizsgálandó években – 1895 és 1905 között – országosan mintegy 25%-kal, a fővárosban még ennél is nagyobb mértékben csökkent. Az így kialakult, átlagosan kisebb családokban ugyanakkor megnőtt az egy gyermekre eső iskolázási és egyéb beruházások mértéke. Pontosan nemigen lehet ugyan számszerűsíteni azt, hogy a kettő mennyire egyenlítette ki egymást, mindenesetre a század első évtizedeiben kissé még inkább nőtt a zsidó érettségizettek száma (bár közöttük a fővárosi születésűeké valószínűleg sokkal kevésbé). Országosan 1908–1909-ben 1150 zsidó és 3611 nem zsidó érettségizett, 1916–1917-ben már 6009 (köztük 1548 zsidó) – még egyértelműen a régi területen (Horvátországon kívül), 1918–1919-ben már 6426 (köztük 1598 zsidóval). Ezek az utóbbi számok a keresztényeknél 39%-os, a zsidóknál 34%-os többlet jelentettek a tíz évvel korábbihoz képest. Miután 1920–1921-ben az új országterületen csak 4696 volt az érettségizők száma, s ebből 1164 volt zsidó, valószínűsíthető, hogy a korábbi korszak érettségizőinek háromnegyednyi többsége is a majdani trianoni országra eshetett. A későbbi évek számai is ezt erősítik meg. Ha ezeket az arányokat az időben visszafelé vetítjük, reális becslés annak feltételezése, hogy a század első évtizedeiben készülő értelmiség túlnyomó része is a későbbi csonka ország

Numerus clausus és egyetemi piac

középiskoláiban nyert jogosultságot főiskolai tanulmányaihoz.

A viszonylagos „értelmiségi túltermelés” toposza s ebben a „zsidó térhódítás” elleni *ressentiment* tehát igazolást nyerhetett a háború utáni geopolitikai helyzet alakulásából is. A területvesztés leginkább az értelmiségképzés szempontjából kevésbé fontos „küldő” területeket érintette (mint Erdély vagy a Kelet-Felvidék), míg az ország középső vidéke Budapesttel együtt az új határok között maradt. Ez azt jelentette, hogy a magyar etnikai hátterű vagy a magyar címzetes elithez asszimilálódott, induló értelmiség még inkább a csonka országban összpontosult, hiszen ezek törzshelye Erdélyen kívül mindenképp a megmaradt területeken volt. Sajátosan s még inkább igaz volt ez a potenciális zsidó diákságra, melynek leginkább mobilisabb, legmagasabb képzési igénnyel fellépő tömegeit a Nyugat- és Közép-Magyarországon (és ebbe a főváros is beleértendő) elhelyezkedő neológia szolgáltatta. A túlnyomórészt neológ budapesti zsidóság 1919 előtt az ország zsidóságának közel negyedét, azután már majdnem felét képviselte, de a művelt elitcsoportok szempontjából még ennél is magasabb arányt. (Míg a budapesti zsidóság az ország zsidó népességének 23 %-át érte el 1910-re a népszámlálási eredmények szerint, a fővárosban a szabadfoglalkozású (tehát diplomás) zsidó értelmiség az összes zsidó szabadfoglalkozású 35 %-át képezte.) Ennek kereslete az elitiskolázás területén a területvesztések után könnyen beláthatóan csak nőhetett, még az adott (s ezzel részben ellentétes irányban ható) demográfiai körülmények között is. Ezt közvetlenül is bizonyítja a zsidó diákok számarányainak – a Budapesti Tudományegyetemen és a Műegyetemen több karon történelmi csúcsot elérő – magas szintje a háború vége utáni 1918–1919-es iskolaévben.

Ugyanebből a szempontból fontos volt azonban az iskolázási stratégiák mentalitástörténeti átrendeződése is. A régi állami piacok beszűkülésével devalválódott a

Numerus clausus és egyetemi piac

dzsentri indíttatású vagy dzsentri életstratégia- és életmód-mintát követő úri középosztály műveltségeszménye – benne a latinnal és a joggal mint domináns tudáskategóriákkal –, s az ezekkel együtt járó kívánatos, elsősorban a közszolgálathoz kötött pályalehetőségekkel. Hozzájuk tartozott ugyan a katonatiszti pálya is, ennek álláskínálata azonban a békeszerződés megszorításai következtében az 1919 utáni években eleve drasztikusan beszűkült. Az orvosi és a mérnöki foglalkozások keresletét az is növelhette, hogy az érintett szakértelmiség jó része nem került az első vonalakban frontszolgálatra. Az értelmiségi szakmák súlypontjainak átszerveződése a tanulmányok választásában azonban a korábbi német-zsidó szakválasztási gyakorlat utánzását, illetve átvételét jelentette (melyet persze lehetett akár cseh, akár „nyugati" modellnek is tekinteni). Ez egyértelműen kitűnik az *1. táblázat*ból.

1. Táblázat. Az egyetemi diákság számarányainak szakirányok szerinti átrendeződése 1920 előtt és után

	1913/1914–1914/1915	1920/1921–1924/1925 (átlag)
Műegyetem	15,5	22,9
Jog	37	24,9
Bölcsész- és term.tud.	9,3	8,4
Gyógyszerészet	2,1	2,3
Orvosképzés	21,5	29,9
Hittudomány	14,6	5,1
Közgazdaság	–	7,2
	100	100
Éves nyers szám	13,642	15,183

Numerus clausus és egyetemi piac

A táblázat számai jelzik ugyan a stratégiai átrendeződést, de annak mértékét valójában elrejtik, illetve minimalizálják, amennyiben az 1920 előtti adatok a főképp éppen a Műegyetemen és az orvosi karokon nagyarányú zsidó részvételt is magukba foglalják, míg a későbbiek már a zsidók (alább demonstrált) nagyfokú kiszorításának eredményeit is tükrözik. Az a tény, hogy az orvosi, mérnöki, állatorvosi, bányamérnöki stb. szakok iránt 1919 után globálisan sokkal nagyobb az érdeklődés, mint korábban, azt is demonstrálja, hogy az átállás elsősorban az immár erősen megnőtt arányú és tömegű keresztény diákságot érintette s jórészt azokat a szakirányokat, amelyek a zsidó iskolai mobilitás legfőbb célpontjai is voltak. A korábban a dzsentri beállítottságú diákság által elhanyagolt mérnöki és orvosi szakmák ezután sokkal inkább *standesgemäss*nek minősülnek, mint korábban. Érthető ugyanakkor, hogy a numerus clausus követelése éppen ezeken a szakterületeken – konkrétan a pesti orvosi karon és a Műegyetemen – érte el paroxisztikus maximumát, ahol „a zsidó konkurencia kiszorításának” terve a szakmák keresztény jelöltjeinél élményszerűen is együtt járhatott a zsidók által hagyományosan és közismerten „megszállt” piacok kisajátításának lehetőségével.

A hatásmechanizmus számai

Ezután megvizsgálhatjuk, hogy miként képeződik le a numerus clausus által gerjesztett átrendeződés a diákszámokban. Itt ennek a folyamatnak hosszabb távon érvényesülő, s mint látni fogjuk, igencsak differenciált végeredményeit lehet tetten érni, melyek azonban többféle, s a jelenleg rendelkezésre álló kutatási eszköztárral egyelőre megoldhatatlan módszertani problémát vetnek fel.

Számaink egyrészt az 1920 utáni első években nem tükrözhetik a törvény pontos hatásmechanizmusát, hiszen itt (néhány, a

Numerus clausus és egyetemi piac

jegyzetekben jelzett kivételtől eltekintve) globális diákszámok szerepelnek, míg a megszorítások csak az újonnan beiratkozottakra vonatkoztak. Sajnos az első féléves beiratkozókról nem sikerült mindenütt megbízható adatokat begyűjteni, ezért adatainkat esetenként ennek megfelelően kell értékelni. Másrészt a számok sohasem mutatják, hogy a zsidó kereslet a *numerus clausus* miatt csökkent-e le adott esetben, vagy magának az induló zsidó értelmiség átalakuló szakmai orientációjának következtében, tehát azért, mert egyes tanulmányi ágaktól a zsidó klientúra elfordult. Ha általában nem is, de több képző intézménynél valószínűsíthető az utóbbi lehetőség. Végül pedig könnyen belátható, hogy az 1919 előtti és utáni számok nem ugyanarra a népességre vonatkoznak mint a mindenkori diákság szelekciós bázisára. Ráadásul a népesség 5 %-át kitevő s mint láttuk nem kis részben értelmiségi hátterű menekülttömeg átmenetileg mintegy eltorzította, de legalábbis megrendítette – mind területileg, mind foglalkozásszerkezeti, etnikai és felekezeti szempontból – az elitképzés jelöltjeit kiválasztó társadalmi mechanizmusok alapjait. (Folyamatban lévő prozopográfiai vizsgálataim a szocialista kor előtti évszázad érettségizőiről, egyetemistáiról és főiskolásairól minden bizonnyal hozzásegítenek majd ezeknek a módszertani kérdéseknek az empirikus tisztázásához.)

A *2. táblázat* számai igen markáns törésvonalakat mutatnak fel, elsősorban a korlátozó törvény fővárosi és vidéki, de több esetben egyes intézmények közötti alkalmazásánál is. Egyrészt ugyanis a törvényt nem, vagy láthatólag engedékenyebben alkalmazták számos intézményben (egyetemek és jogakadémiák), amelyekre vonatkozott, másrészt azonban többször nyilvánvalóan érvényt szereztek a zsidó diákság kiszorításának ott is, ahol ezt a törvény nem írta elő.

Numerus clausus és egyetemi piac

2. Táblázat. A zsidók részaránya az egyetemi és főiskolai diákságban a numerus clausus előtt és után (%)

	1910/1911–1914/1915	1915/1916–1919/1920	1920/1921–1923/1924	1925/1926–1929/1930
Budapesti jogi kar	27,1	24	10,1	7
Budapesti közgazdasági kar	–	–	7	14
Budapesti gyógyszerésztanfolyam	37,4	33,6	6,8	9
Budapesti orvosi kar	50,6	44,8	6,6	6,4
Budapesti bölcsészkar	17,7	21,2	7,4	8,9
Budapesti műegyetem	33,3	30,3	8,4	9,3
Budapesti állatorvosi főiskola	26,6	9,7[10]	3,9[11]	3,5
Budapesti szépművészeti academia	9	11[12]	9[13]	11,9
Budapesti zeneakadémia	40,7[14]	42,9[15]	37,6	33,2[16]
Budapesti iparművészeti akadémia	20,5[17]	25,8[18]	0,9	10,6[19]
Budapesti színművészeti akadémia	25,5[20]	29,2	24,8[21]	13,6

[10] Csak 1915/1916
[11] 1923/1924–1925/1926
[12] 1913/1914–1917/1918
[13] 1921/1922–1924/1925
[14] 1913/1914
[15] 1918/1919
[16] 1924/1925–1929/1930
[17] Az 1911–1915. évek diplomásai
[18] 1916/1917–1919/1920
[19] Az 1925/1926–1928/1929-es évek elsős beiratkozói
[20] Az 1906/1907, 1907/1908, 1911/1912. és 1914/1915. évek elsős beiratkozói
[21] 1920/1921–1929/1930

Numerus clausus és egyetemi piac

	1910/1911–1914/1915	1915/1916–1919/1920	1920/1921–1923/1924	1925/1926–1929/1930
Pozsonyi/pécsi jogi kar[22]	10,3	11,8	17,8[23]	9,6
Pécsi orvosi kar	–	–	58,5	23,1
Pozsonyi/pécsi bölcs.kar	–	6,6[24]	32,6	12,2
Kolozsvári/szegedi jogi kar	13,8	10,6[25]	11,7	11,1
Kolozsvári/szegedi gyógyszerészeti kar	19,8	24,8[26]	16,2	18,2
Kolozsvári/szegedi orvosi kar	18,7	26[27]	29,8	12,4
Kolozsvári/szegedi humán bölcsészkar	1,6	2,7[28]	12,6	12,5
Kolozsvári/szegedi természettudományi kar.	1,8	8,8[29]	25,4	12
Debreceni jogi kar	7[30]	11,7	15,3	15,5
Debreceni orvosi kar	–	–	14	13,7
Debreceni bölcsészkar	0	7,1	8,8	11,1
Jogakadémiák	13,2	14,8	14,8	14
(Mező)gazdasági akad.	6,5[31]	16,1[32]	1	2,1[33]
Keleti kereskedelmi akadémia	44,2	45,9[34]	0,5[35]	–

A *numerus clausus*t a fővárosi egyetemek adataink szerint is többé-kevésbé maradéktalanul érvényre juttatták. Ez az orvoskaron egyértelmű, bár a diákszámok az 1920-as években még itt is végig

[22] 1919-ig jogakadémia
[23] 1921/1922–1924/1925
[24] Csak 1917/1918 és 1919/1920
[25] 1916/1917–1917/1918
[26] 1916/1917–1917/1918
[27] 1916/1917–1917/1918
[28] 1916/1917–1917/1918
[29] 1916/1917–1917/1918
[30] 1910/1911–1912/1913-ban a helyi jogakadémiára és 1914/1915-ben az egyetem jogi karára beiratkozottak

Numerus clausus és egyetemi piac
meghaladták valamelyest az elvben előírt 6%-ot. A tudományegyetem többi karán és a műegyetemen azonban az arányszámok mindig a kvóta felett mozogtak, bár csak néhány százaléknyi eltéréssel. Az évtized végére – s ötéves átlagszámainkban az 1928-as törvényes enyhítés szerepe is tükröződik – azonban mindenütt elmozdulást lehet észlelni, mégpedig nem is egyirányút. A jogi és az orvostudományi karon a zsidó arányszámok további csökkenése látható, a bölcsész- és a gyógyszerészképzésben, valamint a műegyetemen valamelyes, az új közgazdasági karon jelentős emelkedés. A tendenciák tehát még a fővárosban sem mutatnak egyszerű, még kevésbé egyértelmű képet.

Ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogy a jogfosztó törvény hatása begyűrűzött olyan – leginkább budapesti – szakképző intézményekbe is, ahol a numerus clausust hivatalosan nem is lett volna kötelező bevezetni. Leglátványosabb volt a zsidó diákok valóságos eltűnése a keleti kereskedelmi akadémián, ahol azelőtt a többséghez közeli arányban tanultak. Igaz, ennek már nem sok gyakorlati jelentősége lehetett – az utolsó megfigyelés csak az 1920–1921-es tanévre vonatkozik, mivel az intézményt azután felszámolták. De hasonló volt a helyzet az iparművészeti főiskolán is, bár csak néhány évig, mivel az 1920-as évtized második felére a zsidó részvétel itt már 11%-ra emelkedett. (Ezzel sem közelítette meg a háború alatti és előtti szintet.) A Selmecbányáról Sopronba áthelyezett bányamérnöki akadémiáról 1919 után szintén teljesen, és immár a régi rendszer végéig kiszorultak vagy kivonultak a zsidó hallgatók. Ez a szakfőiskola azonban mindig is csekély szerepet játszott a zsidó diákok szakválasztásában. Az erdőmérnöki testvérintézetben gyakorlatilag sohasem volt zsidó hallgatóság, s elképzelhető (ám nem bizonyítható), hogy a felvidéki és erdélyi bányák elvesztése is hozzájárulhatott az ilyen irányú zsidó kereslet elapadásához. Másként lehet értelmezni a budapesti állatorvosi főiskola és a vidéki

Numerus clausus és egyetemi piac

mezőgazdasági akadémiák zsidó diákságának kvázi eltűnését 1919 után. Az állatorvosképzésre korábban igen erős zsidó kereslet irányult, ami a századforduló táján érte el maximumát. Ezután azonban a zsidó diákok egyre ritkábban jelentkeztek erre a pályára. (1899/1900-ban az elsőéves beiratkozóknak még 52 % volt zsidó, 1913/14-ben már csak 13 %-a.) Ez talán azért alakult így, mert a valódi orvosi szakma megtartotta, és a beiskolázottak nyers számát illetően állandóan növelte is vonzerejét. Itt tehát a numerus clausus csak hozzájárulhatott – s minden bizonnyal hozzá is járult – a zsidó diákok arányszámának korábban beinduló fokozatos, de radikális csökkenéséhez. A mezőgazdasági akadémiákon mindig is viszonylag szerény volt – bár éppen a háborús és az azt megelőző években nem jelentéktelen – a zsidó diákság képviselete. Ennek 1920 utáni megszűnése több sajátos tényezőnek tulajdonítható, a megszorító törvényhozás hatása mellett. Egyrészt ezek az intézmények tipikusan vidéki közönséget vonzottak, s a fővárosiak aránya – sehol nem több, mint 5-7%-nyi a diákságban – az összes elitképző intézmény publikuma között az egyik legalacsonyabb volt. Köztük a zsidók részvételi számait tehát a puszta tény is lenyomhatta, hogy a trianoni ország zsidósága már túlnyomórészt budapesti, és emellett nagyvárosi. Másrészt a mezőgazdasági szakképzésben leginkább érdekelt zsidó birtokos földművelő réteg leginkább a keleti végeken élt, amelyek nagyobbik része az utódállamokhoz került. Végül az 1920-as Nagyatádi-féle földreform elsősorban a korábbi évtizedekben megszerzett – zömmel zsidó – nagybirtokokat sajátította ki, ami a zsidó tőkés és szellemi befektetőket minden bizonnyal egyaránt eltéríthette a továbbiakban a mezőgazdasági értelmiségi pályákról.

Más budapesti szakfőiskolákon viszont – melyekre, igaz, a numerus clausus törvény hivatalosan nem vonatkozott – a zsidóság képviseletének mértéke jelentősen nem is változott a korábbiakhoz képest.

Numerus clausus és egyetemi piac
Ilyenek voltak a művészeti akadémiák – a fent említett ellenpélda, az iparművészeti főiskola kivételével –, melyeken a zsidó diákság arányai semmifajta számottevő elmozdulást nem szenvedtek 1919 után. Az 1920-as évek második felében a színművészeti főiskolán és a Zeneakadémián is csökkent ugyan valamelyest a zsidók részaránya, de ezt a módosulást elég egyértelműen akár demográfiai okokkal is lehet értelmezni. Az a főképp fővárosi zsidó polgári kör, amely például a zeneakadémisták jelentős részét szolgáltatta, a századforduló óta egyre mélyebb demográfiai depresszióba süllyedt, amit valószínűleg főiskolai keresletének fokozatos ritkulása is kísért.

Vidéken azonban minden jelzés szerint egészen másképp alakultak a *numerus clausus* bevezetése után az egyetemi beiskolázási viszonyok, mint a fővárosban. Itt minden érintett intézményben vagy a korábbi szinten stagnált, vagy egyenesen emelkedett – helyenként robbanásszerűen nőtt – a zsidó diákság részvétele. A Pozsonyból Pécsre áttelepített tudományegyetem minden helyben működő karán – különösen az orvosin – jelentős zsidó aránybővülést lehetett tapasztalni az 1919 utáni években, olyannyira, hogy az orvosi kar első éveiben a hallgatók többsége (!) zsidó volt. Ennek konjunkturális okai is lehettek ugyan, hiszen az 1923-as végső átköltözésig ez a kar jórészt még Budapesten működött, a dél-dunántúli nagyváros megfelelő elhelyezési lehetősége híján. Mint ilyen, közvetlen menedéket nyújthatott a pesti orvosi karról kizárt, túlnyomóan fővárosi illetőségű zsidó medikusoknak. De kiugróan magas volt – a korábbiakhoz nem hasonlíthatóan – a zsidók aránya a pécsi bölcsészkaron vagy a szegedi orvosi és természettudományi karon is a jogfosztó törvény alkalmazásának első időszakában. A másik új egyetemen, Debrecenben a számok kisebb, de egységesen ugyanolyan pozitív kilengést mutatnak a zsidók növekvő jelenléte szempontjából minden karon. Még hagyományosan a dzsentri kisértelmiség

Numerus clausus és egyetemi piac
utánpótlásának biztosítására felállított vidéki jogakadémiákon sem csökkent 1919 után a korábban sem jelentéktelen (több mint duplányi) globális zsidó túlreprezentáltság! Igaz, az 1920-as évek második felében valamelyes visszarendeződés volt megfigyelhető. A zsidó diákság viszonylagos százalékos erővesztése azonban valójában még ekkor is számottevő (kettőtől négyszeresig terjedő) túlreprezentációt takar a zsidó aggregátum korabeli népességi arányához hasonlítva. A vidéki egyetemeken és főiskolákon tehát egyértelműnek tűnik, hogy a jogfosztó törvénynek vagy egyáltalán nem szereztek érvényt, vagy nem az előírt mértékben.

A törvény vidéki mérsékeltebb alkalmazásának tételét többfajta technikai jellegű kritika érte illetve érheti. A legelső az, hogy a publikált statisztikák az egész diáknépességre vonatkoznak, holott a megszorító törvény csak az új beiratkozó első félévesekre vonatkozott. A korlátozásnak azonban 1920/21-től kezdve legfeljebb négy vagy öt éven belül már az egész diáknépesség felekezeti összetételét meg kellett határoznia. Ha a zsidók arányszámai rendre meghaladják a 6 %-ot 1923/4 után, ez az érv megdől.

A másik ellenérv az lehet, hogy a publikált statisztikák a tanítási év második szemeszterére vonatkoznak, s így elképzelhető, hogy ezzel megemelik a felvett zsidó diákok első (őszi) féléves arányait a félévek közötti lemorzsolódási ráta eltérései miatt. Valószínűnek tűnhet ugyanis, hogy a keresztény diákok között ennek veszélye jóval nagyobb, mint a nehézségek árán felvett s ennek következtében is erősebben motivált zsidó diákoknál. A lemorzsolódás azonban Kovács Mária tanulmányában közölt kimutatás szerint a félévek között nem volt jelentős, az 1920-as évek majd mindegyikében mélyen egy tized alatti, ezzel tehát csak csekély mértékben emelkedhetett volna a zsidók aránya a második szemeszterben, összehasonlítva az elsővel még akkor is, ha minden érintett lemorzsolódó keresztény lett

Numerus clausus és egyetemi piac
volna. Pontos prozopográfiai kimutatásaim szerint is csekély ennek a feltevésnek a valóságalapja. A budapesti orvosi karon lefolytatott mérések szerint 1920/21 és 1928/9 közötti öt iskolaévben egy évben több, egy évben azonos volt a zsidó diákok aránya az első és a második félévben, míg a többi években ugyan ez alacsonyabb volt, de csak néhány tized százalékponttal. A budapesti jogi karon négy évben végeztem el hasonló mérést. Itt egy esetben szintén magasabb százalékot találtam az első szemeszterben a másodikhoz képest, egy évben csekély eltérést, míg két évben ténylegesen nagyobbat (1925/6-ban 5,4 %-ot az első és 8,6 % -ot a második félévben.) Ezek a kísérleti eredmények tehát nem elegendőek a vázolt munkahipotézis egyértelmű igazolásához.

Egy másik technikai kritikai feltevés szerint a zsidó diákoknak az előírt számot meghaladó arányai – főképp Budapesten - abból is származhattak, hogy tanulmányaikat a *numerus clausus* megkerülésével vidéken vagy külföldön kezdő zsidó diákok egy része később magasabb félévszámmal már korlátozás nélkül iratkozhatott be a honi egyetemi karokra. Ilyen magasabb féléves átiratkozót azonban prozopográfiai összeállításaim szerint elenyésző számban lehet csak találni. A feltehetően legerősebben érintett budapesti orvosi karon 1925-ben csak 14-et (köztük 2 zsidó) és 1929-ben is mindössze 16-ot (köztük szintén 2 zsidó). A jogi karon még ennél is kevesebb volt az átiratkozó.

Végül Kovács Mária kutatásai során érdekes adatokra bukkant arra nézve, hogy – mivel a törvény általános keretszámait igen bőségesre szabták, melyeket nem is mindig tudtak keresztény jelöltekkel betölteni még Budapesten sem. Előfordult, hogy a vidéki egyetemekre elvben felvett keresztény diákok közül végül sokan a fővárosban kezdték meg tanulmányaikat. Ezzel a kevés felvett vidéki zsidó diák által képviselt arányszám megnőtt. Ha ez a jelenség kimutathatóan tömeges lett volna, akkor valóban bizonyos mértékben magyarázni engedné a zsidó

Numerus clausus és egyetemi piac

diákság vidéken tapasztalt rendre magasabb arányait. Nem valószínű azonban, hogy mindez teljes magyarázatot nyújtana pl. a Pécsi orvosi karban azonosított többségi zsidó részvételhez.

A főváros és a vidék közötti markáns eltérés magyarázatához egy sor sajátos tényezőt kell számba venni. Mindenekelőtt azt, hogy minden vidéki egyetem új volt, legalább abban az értelemben, hogy az új egyetemi városokban azelőtt vagy egyáltalán nem működött egyetem (Szegeden), vagy csak nem régi alapítású, s 1919 előtt orvosi kart nélkülöző egyetem (Debrecenben hivatalosan 1912-es alapítású), illetve csak jogakadémia és papképző szeminárium (Pécsett). Ennek következtében ezekben a városokban a keresztény kurzus elején még nem alakulhatott ki az a kritikus diáktömeg, amely rögtön jelentősebb protofasiszta „ébredő" vagy más antiszemita diákmozgalmaknak szolgálhatott volna bázisául Maga a diáklétszám sem volt esetenként a fővárosi karokon tömörülőkhöz hasonlítható, hiszen az 1920-as évek elején a vidéki egyetemek összlétszáma a budapesti tudományegyetem hallgatóságának fele és kétharmada között ingadozott. A vidéki nagyvárosokban egyébként sem lehetett élményszerűen semmiféle „zsidó térhódítást" feltételezni, amennyiben az inkriminálható népesség 5% körüli helyi arányai távol voltak a fővárositól, ahol a zsidóság a háborúvesztés idején az össznépesség közel negyedét tette ki. Mi több, amíg a pesti egyetemi karokon sok helyütt tényleges túlnépesedés volt megfigyelhető, nemcsak a háború alatti, de az azelőtti diákszámokhoz hasonlítva is, addig a vidéki egyetemeknek kezdetben – érthetően – inkább a potenciális hallgatóság megszerzéséért és megtartásáért kellett küzdeniük, igazolva ezzel létjogosultságukat. Különösen így volt ez Pécsett. Itt az orvosi kar benépesülése egyértelműen a Pestről valósággal idemenekülő zsidó hallgatóságnak volt köszönhető. Mindezzel az is összefüggött, hogy a szélsőségesen antiszemita diákszervezetek (mint a

Numerus clausus és egyetemi piac

Turul) vidéken vagy nem tettek szert olyan erős – a hatóságok zsarolásához is elégséges – pozícióra, mint Budapesten, vagy erre csak évekkel később került sor, például Debrecenben. Sok helyütt a katolikus kötődésű Emericana maradt többségben, ami behatárolta a legszélsőségesebb zsidóellenes agitáció térnyerését.

Elemzéseink végső konklúziója tehát az, hogy a numerus clausust ott hajtották végre többé-kevésbé teljes szigorral – elsősorban a fővárosban működő egyetemeken s egyes szakfőiskolákon –, ahol ennek érdekében az intézmények használói és vezetői nagyobb nyomást gyakoroltak, vagy ahol ugyanezek közvetlen utcai vagy belső (a keresztény diákságból vagy a rokon szakértelmiségből kiinduló) pressziónak voltak kitéve. Ez nemegyszer konkrétan azt jelentette, hogy engedtek a fehérterrort támogató protonáci diákkommandók akcióinak. Ezek hatását Budapesten empirikusan, a korra vonatkozó sajtóból, emlékiratokból – de akár statisztikailag is – mérni lehet, hiszen a zsidó diákság nagy részét itt már a törvény megszavazása előtt kiszorították az egyetemekről. A publikált adatok szerint a forradalmak hónapjaira eső 1918–1919-es iskolaévben a műegyetemre még 1670 zsidó diák iratkozott be (az összlétszám 35,4%-a), míg a következő, már a fehérterror idejére jutó évben, 1919–1920-ban mindössze 422 (az összlétszám 12,3%-a). A gépészmérnöki karon prozopográfiai számításaim szerint 1919/20-ban mindössze 8 elsőéves zsidó volt 326-ból, tehát számarányban (2,5 %) kevesebb a *numerus clausus* törvénybe iktatása előtt, mint a következő évben (20, azaz 3,9 %) amikor a kiszorító rendelkezések már érvényesültek. Ugyanezek az arányok még drámaibban alakultak a pesti orvosi karon, nyilván nem véletlenül. Ott az 1912–1918-as évi átlagban 265 zsidó beiratkozóból (55,6%!), 1919–1920-ra már mindössze 47 (2,1%!) maradt, hogy aztán ez az arány a későbbi években 5-9 % körül mozogjon.

Numerus clausus és egyetemi piac

A *numerus clausus* eredményei ugyanazt a képletet mutatják, mint minden, elvben általánosan érvényesítendő, törvényes előírásé. Makroszinten, a globális diákszámok tükrében a törvényt messzemenően, ha nem is maradéktalanul, végrehajtották. Mikro szinten azonban csak többé-kevésbé. Ez a konklúzió megfelel ugyanakkor annak a szociológiai alapelvnek, amely szerint mindenfajta politikai vagy más, de egy adott társadalmi térre, mezőre vagy piacra *kívülről ható* döntésmechanizmus csak az érintett tér sajátos – itt a felső szintű beiskolázást rendező – működési logikája szerint érvényesülhet.

~~A~~ A kelet-nyugati egyetemjárás logikája Európában a második

világháború előtti fél

évszázadban[36]

Történelmi áttekintés

Manapság számos tanulmányban egybehangzóan számolnak be arról, hogy az előző századfordulón hirtelen egyre szembeötlőbb tömegben jelentek meg külföldi egyetemisták a francia és német nyelvű nyugati egyetemeken – Németországban,

36

Franciaországban, sőt Svájc és Belgium területén is.[37] A két háború közötti időszakban az egyetemisták régi értelemben vett peregrinációinak megújult célállomásaiként kezdték el számon tartani a fasiszta Itáliát, valamint Nagy-Britanniát, majd egyre inkább az Egyesült Államokat, illetve más úgynevezett fejlett országokat is. A diákok hajdan a keresztény Európa felsőoktatási piacának olyan rendszerébe iratkoztak be, amely azonos szervezeti elveken alapult: ugyanaz volt a tanítás nyelve (a latin), többé-kevésbé megegyezett az egyetemek területenkívüliségi jogi

---

[37] [232] Egy eredetileg francia nyelvű tanulmány erősen átdolgozott verziója Vári Erzsébet fordításának felhasználásával. A korábbi szöveg : La République des lettres des temps modernes. L'internationalisation du marché universitaire en Occident avant 1914. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 121, mars 1998, 92-103.

[?] Helyhiány miatt eltekintek attól, hogy felsoroljam e tanulmányokat, amelyek némelyikét lejjebb amúgy is idézni fogom. Annyit jegyeznék csak meg, hogy a külföldi egyetemeket látogató diákság társadalmi kiválasztásának kutatása még mindig kivételesnek számít, és hogy az eredmények e téren többségükben a fogadó intézmények publikációin (főként a helyi vagy nemzeti egyetemi statisztikákon) alapulnak. Nagyon hiányzik egyfelől az érdekelt hallgatókra vonatkozó személyes adatok közvetlen kutatása. Másfelől sokhelyütt (mint például Magyarországon, Lengyelországban Romániában, vagy Szerbiában) ahol folytak ilyen vizsgálódások, a kiadóknál megjelent a külföldi egyetemjárásról szóló számos prozopográfiai anyag statisztikai feldolgozhatósága igen nehéz. Ezenkívül ezek a munkák gyakran túlságosan nemzetközpontúak. Idézzünk fel azért emlékeztetőül néhány viszonylag újabb keletű elemző tanulmányt a legjellegzetesebbek közül, részben azokat, amelyeket a későbbiekben is idézni fogok: Hartmut Rüdiger Peter- Peter Lang (szerk.) *Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer? Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg*, Frankfurt, 2001; Claudie Weill, *Etudiants russes en Allemagne, 1900-1914*, Paris, 1996; R. G. Plaschka et K. H. Mack (szerk.): *Wegenetz Europäischen Geistes, Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, I.-II., München, 1983 és 1987; Pierre Moulinier, *Les étudiants étrangers en France au long du 19e siècle*, Paris, 2012 (megjelenés alatt).

státusza, nagyjából ugyanolyan tananyag alapján működött a négy kar oktatási rendszere, a pedagógiai elképzelések és módszerek egymással messzemenően felcserélhetők voltak, és külföldi egyetemi diákok és tanárok jogállása szabályozott és biztos volt, bár ez utóbbi inkább a modern kort megelőző időszakra~~,~~ illetve a klasszikus korra volt jellemző[38].

Ám a tizennyolcadik század végétől kezdődően egyszerre és talán mindenkorra megszűntek a fentihez hasonló egységes vagy homogén egyetemi struktúrák. Ez a kor a modern nemzetállamok kialakulásának ideje, melyekben megjelenik a nemzeti elitképzés igénye sajátos – nemzeti funkciójú – elitképző intézményrendszerrel. A modell csírái a poroszországi Hallében és Göttingenben már a 18. század folyamán kialakultak, többek között azzal, hogy az oktatás médiuma a németországi elitcsoportok – jórészt nyelvészek által konstruált és szabályozott – 'magas németjére' változott. Az 1810-ben megalapított berlini Humboldt Egyetemmel hosszú távra kialakult porosz típusú nemzeti kutatóegyetem történelmi modellje, mely a kontinentális Európa nagyobbik felére a következő másfél évszázadban megszabta a felsőoktatás modernizációjának uralkodó mintáját. A francia forradalom az oktatási rendszerben is *tabula rasa*-t teremtett, melyet a napóleoni törvényhozás 1808-tól kezdve egy államilag szervezett és szabályozott oktatói bürokráciával váltott fel. Ez a már a forradalom egymást követő reformjaival kezdődő folyamat együtt járt a meglévő vagy újraalapított felsőoktatási struktúrák részleges modernizálásával, 'elnemzetiesítésével', és szigorú állami felügyeletével és kizárólagos finanszírozásával. Kezdetben (az 1850-

---

[38] Cf. Rudolf Stichweh, „Universitätsmitglieder als Fremde in spätmittelalterlichen und frühmodernen europäischen Gesellschaften", in: Marie Theres Fögen- Vittorio Klostermann (szerk.) ‚*Fremde der Gesellschaft, Historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdhei*t, Frankfurt/Main, , 1991, pp. 169-191, különösen a 175. és a köv. oldalak.

es Falloux-féle törvényig) a középfokú iskoláztatás állami monopólium volt, akárcsak a felsőoktatás az 1870-es években kezdődő egyetemi reformok idejéig, sőt bizonyos értelemben (például az 'Egyetem' név használatában) máig is. Franciaországban a napóleoni rendszer valójában a fakultások csoportját helyezte a régi egyetemek helyére, s ezzel itt tulajdonképpen a 19. század végéig megszűntek az 'egyetemek' mint önálló intézményes struktúrák, A többszintű francia felsőoktatási rendszer (fakultások, szelektív szakfőiskolák – *grandes écoles* -, sajátos kutató-képző intézmények hálózata) azonban Európa déli felében sok helyütt modell értékű maradt. Az Európában hatásos egytemi modernizációs modelleket (bár a 20. század közepéig sokkal kisebb súllyal, mint az előbbiek) a brit egyetemi rendszer felemás és teljesen heterogén – félig megújított, félig archaikus a többinél sokkal inkább nevelési és képzési központú intézményrendszere egészítette ki. Az 1890-1900-as évektől kezdődően a Nyugaton egyre tömegesebben megjelenő külföldi diákközösségek iskolai stratégiái és művelődési eszménye, úgysmint társadalmi beágyazottsága és tanulmányaiknak szánt szakmai-társadalmi funkciók amiatt is különböztek egymástól, hogy az egyetemjárás melyik nyugati rendszert érintette.

Persze a külföldi hallgatók kollektiv profiljának eltérései nemzeti eredetük különbségéből is fakadtak. Míg a reneszánsz és a klasszikus kor idején inkább a nyugati országok és régiók közötti peregrináció volt jellemző, még ha ugyanúgy részt is vettek benne az egyetemeket nélkülöző kelet-európai fiatalok is[39], a

---

[39] Tudvalevő, hogy az egyetemi rendszer kialakulása a latin nyelvű kereszténységgel áll összefüggésben, pontosabban a keresztény civilizáció három európai régiójához köthető, ahol hozzávetőlegesen ugyanabban a korban – a 12. század végén és a 13. század elején – megalapították az első egyetemeket Bolognában, Párizsban csakúgy, mint Oxfordban, majd nemsokkal azután Cambridge-ben. Kelet-Európában a legtöbb egyetem, amelyik valóban fennmaradt a modern korig a régióban, a 14. század második felében született meg Krakkóban, Prágában és

19. században a legtöbb vándorló egyetemi hallgató Kelet- és Dél -Európából, 1914 előtt pedig a legnagyobb részük egyenesen az Orosz Birodalomból származott. Ha a kutatások jelenlegi állása alapján még túlságosan korainak tűnik is egy átfogó értékelés készítése, azért álljon itt néhány tényszerű számadat arról, melyek voltak a legfőbb befogadó országok. Az 1899/1900-es tanévben a Német Birodalomban tanuló valamennyi külföldi egyetemista 54 százaléka származott Kelet- és Dél-európából (és 25 százalékuk Oroszországból)[40], az 1911/12-es tanévben a vonatkozó arányok a következők: 59 és 42 százalék[41]. Franciaországban még több kelet- és dél- európai származású külföldi hallgató tanult ekkortájt, mert a vonatkozó arányszámok 60 és 74 százalékot tettek ki (az orosz származású hallgatók aránya pedig e két utóbbi csoporton belül 20 és 49 százalék volt)[42]. A két háború közötti időszakban radikálisan megváltozott a más országokból érkezett nemzetiségek aránya, főként két ok miatt. Egyfelől Szovjet-Oroszország határait lezárták, másfelől új, független államok jöttek létre a széthulló Orosz és a Habsburg Birodalom területén. A külföldi egyetemisták többsége azért továbbra is a kelet- és dél-kelet-európai régiókból származott, de úgy, hogy emellett rohamosan csökkent az Oroszországból érkezett diákok száma. Mégis ezeknek a ’keletről’ jövőknek az aránya 1928-ban Németországban a külföldi diákok között még mindig

---

Bécsben.

[40] A *Preussische Statistik*, 167. számának 48. oldalán lévő adatok alapján. A dél-európai országokon a Török Ottomán Birodalom, Görögország és a balkáni államok értendők, a többi mediterrán ország nem. Az Osztrák-Magyar Birodalomból csak Magyarországot foglalja magában a kelet-európai megjelölés.

[41] *Preussische Statistik*, 236, 9. 67. számának 48.. oldala alapján történt a számolás. Az előző lábjegyzethez írott megjegyzések itt is érvényesek.

[42] Vö. *Annuaire de la Statistique de la France*, 1901, 70. és *ibid.* 1910, 50. Ez utóbbi forrásokban a kelet-európai országok között tartották számon az egész Osztrák- Magyar Monarchiát (kevés hallgatóval), így külön nem szerepel a magyar rész.

54 százalék[43], Franciaországban pedig 58 százalék volt[44]. Ez a pontosítás igazolja azt, hogy e tanulmányban elemzéseink főként olyan kelet-és dél-európai országokról szólnak, amelyek kezdetben a soknemzetiségű birodalmak részeként néztek szembe a modernizáció kihívásaival s csak később (az I. világháború körüli években) emelkedtek ki független nemzetállamokként a függő, félgyarmati helyzetükből s sokuk számára a feudális állapotokból.

Ez a politikai helyzethez kötődő sokféleség természetesen nyomot hagyott a migránsok iskolai felkészültségén, amelyet az ekkortájt fejlődésnek indult helyi-nemzeti középszintű oktatási rendszerek biztosítottak. Ezek a középiskolai hálózatok maguk is többfajta, szintén nyugat-európai hatás alatt fejlődtek ki. A szerint, hogy helyileg melyik nyugati modell vált uralkodóvá, különbözött az érettségizettek nyelvtudása (némelyek németül, mások franciául tudtak inkább), eltérő volt társadalmi hátterük és mobilitásra való motivációjuk, habitusrendszerük, kulturális kötődéseik rendje. Feltűnő a külföldre kerülő diákságban a zsidók számottevő – egyes országokból többségi – képviselete, s emellett a városlakó polgárság és (főképp a női diákok között egyes országokban, mint pl. Svájcban) az arisztokraták jelenléte. (A premodern korban még jellemzően a szegényebb rétegek fiataljai közül is sokan indultak külföldre tanulmányaik végett.) Mi több, a kelet-és dél-európai diákok sokszor radikálisan különböző konkrét motívumok miatt kerültek Nyugatra: előfordult, hogy a származási országban átmenetileg bezárták az egyetemeket (mint az 1904-5-ös évek forradalmi zavargásai alatt Oroszországában) vagy betiltottak minden politikai tevékenységet. Némelyek számára tehát a külföldi tanulmányok a politikai vagy gazdasági emigrációval voltak

[43]Vö.: *Deutsche Hochschulstatistik*, Berlin, 1928, pp. 13. et 16. Gdańsk egyetemistáit kivéve, akik ekkortól külföldieknek számítottak.

[44] Vö.: *Annuaire statistique de la France*, 1928, p. 30.

egyenértékűek. Másokat egyfajta kulturális turizmus hajtott néhány félévre Nyugatra. Megint mások szakmai speciálizálódást kerestek ugyanott, vagy esetleg a fejlett kultúrhatalmak tudományos életébe való bekapcsolódást. Sokan a nyugati akadémiai diplomák és címek promóciós erejét kísérelték meg felhasználni hazai szakmai karrierjük megtámogatására. Keletről jövő közhivatalnok-gyakornokok otthonról hozott ösztöndíjaik igazolására használhatták nyugat-európai féléveiket vagy tanulmányútjaikat. A kelet-európai elitek tagjai pedig kihasználhatták pozícióik erősítésére a nyugati hatalmak által adományozott ösztöndíjakat. ’Jó családból’ származó lányok a külföldi egyetemek nyújtotta nyelvtudás és előkelőnek számító képzést házas esélyek javítására is fordíthatták.[45]. Tehát azzal a viszonylag egységes (vagy legalábbis az érdeklődők társadalmi érdekeit egységesítő) szereppel ellentétben, amelyet az *Ancien Regime* „szellemi köztársaságának" idején játszhattak az egyetemek, a feudalizmust követően a nyugati egyetemek kínálata változatos és változó funkcióknak tett eleget annak megfelelően, milyen elvárásai voltak az újfajta külföldi hallgatóságnak. Ily módon annak gyakorlati értelme szintén más és más lehetett, hogy a külföldiek ugyanazon oktatási intézmény padjaiban voltak jelen mint a belföldiek. Egyik vagy másik hallgató igénye sokszor összehasonlíthatatlannak bizonyult ugyanis, ha számításba vesszük társadalmi-szakmai lehetőségeik területén megtett útjukat s mindazt a háttér-tényezőt, melyről fentebb szó esett.

Ebben a sokkal inkább programadó~~,~~ mint elemző szövegben kísérletet teszek egy olyan egyszerű tipológia felvázolására, amely középpontba állítja a társadalmi feltételek azon főbb elemeit, melyek – ha csak részlegesen is – magyarázatot nyújtanak arra,

---

[45] Vö.: Claudie Weill, , 1900-1914, *Quand la Russie entrait dans l'Europe : étudiants russes en Allemagne*, doktori dolgozat, Paris, 1994, pp. 8-12.

miért keresték fel külföldi diákok tömegei Párizs, Berlin, Brüsszel, Zürich és Lausanne egyetemeit és más felsőoktatási intézményeit[46]. Ez az ajánlott tipológia mindenképp a nemzetközi kapcsolatok általános fellendülésére utal a 19. század vége óta, és alapfeltétele az országok közötti vándorlás szabadsága volt, illetve a nyugati egyetemek elvi nyitottsága a mindenfajta fizetőképes kereslet előtt.[47] Ez az előző századfordulón létrejött helyzet, igaz, később majd megváltozik s részben átalakul az első világháború idején, illetve az azt követő időszakban. Ez a háború utáni változás az első időszakban nem jelent mást, mint hogy – főként a szovjet-oroszországi határlezárások miatt – módosította, olykor kiemelte azokat az adottságokat (például a tömeges zsidó jelenlétet) amelyek a tömegessé vált kelet-nyugati egyetemjárást már a kezdetben is jellemezték. A kontinens közepén terjeszkedő nácizmus és más autoriter hatalmi rendszerek nyomása alatt a korábbi fejlődés sok szempontból megszakadt e téren az 1930-as években. Míg az olasz fasizmus modernizálta az itáliai egyetemi rendszert, és a korábbinál sokkal

[46] Speciális működésmódjuk, akárcsak az egész Osztrák-Magyar Monarchiát számára történt létesítésük okán eltekintünk megjegyzésünkben Bécs egyetemeitől, amelyek mindenekelőtt etnikailag sokszínű hallgatóságot egyesítve, olykor egyenesen versenyeztek más német és egyéb nyelvű egyetemekkel.

[47] Ugyanakkor az egyetemeknek a nácizmus elterjedéséig tartó nyitottsága nem mindenhol bizonyult egyforma mértékűnek. A kvóták és a „nem kívánatos" külföldiek (főként a zsidók és a „politikailag gyanús" személyek) beiratkozási feltételeit megnehezítő más adminisztratív megszorításokat már a huszadik század elején bevezettek számos német egyetemen, különösen műegyetemeken és orvosi karokon, anélkül, hogy egyébként ezek a korlátozások az egész német egyetemi hálózatra érvényesek lettek volna. A német egyetemeken megfogalmazott „*Ausländerfrage*"–ről lásd Claudie Weill, „Les étudiants russes en Allemagne", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, avril-juin 1979, 218; Nicolas Manitakis, „Les migrations estudiantines en Europe, 1890-1930", *Migrations et migrants dans une perspective historique; Permanences et innovations*, Bruxelles, Peter Lang, 2000, 243-270, különösen 250-253.

jobban kinyitotta a külföldiek előtt (1923-tól még a tandíjköztelezettséget is megszüntették), addig a német nácizmus éppen ezzel ellentétes, s különösen a zsidó kereslettel szemben megszorító, sőt kizáró politikát folytatott. A kelet-európai és balkáni hatalmak iskolapolitikája diákjaik egyetemjárása szempontjából egyre inkább az államok politikai orientációjának, a nyugati nagyhatalmakhoz fűződő viszonyának függvénye lett. Viszont egyben felerősödött az állami közreműködés az egyetemjárás szabályozásában és támogatásában, főképp az ösztöndíjpolitika és külföldi kultúrintézetek és diákszállók alapítása révén. Így a világháborúk között épült ki a párizsi nemzetközi egyetemváros, a *Cité Universitaire* éppúgy mint a magyar *Collegium Hungaricum*-ok hálózata. A szabadpiaci egyetemjárás visszaesése az állami politikák fejlesztő hatásának kiteljesedésével párosult.

Minden további elemzést megelőzően le kell írnunk, hogy e tanulmányi cserék alapvetően *egyenlőtlen viszonyrendszereken alapultak* az érintett társadalmak kapcsolatában. Összemérhetetlen volt a tanulmányi sikert biztosító anyagi eszközök szintje az országok között. A kulturális értékeket kereső emberek e vándorlási formája mindig a *jobban dotált rendszerek felé irányult* szerényebb, alulfejlett rendszerekből. Oknyomozó részletkutatásokkal érdemes lenne tisztázni, hogy ezek a fejlődésbeli egyenlőtlenségek a különböző országok között hogyan és mennyiben változtak a 19. századforduló évtizedeiben. Az alapvető egyenlőtlenségek több ország viszonylatában valószínűleg nem változtak (pl. a balkán világ és a Nyugat között), míg egyes országok vagy nagyrégiók szempontjából jelentősen átalakultak (például Magyarországnak és a cseh országrészeknek a németnyelvű egyetemi piachoz fűződő viszonyában). Mindenesetre a vándorlások kelet-nyugati iránya lényegesen nem változott s az sem, hogy a peregrinusokat nagyrészt a négy francia és német ajkú európai ország fogadta be, még akkor is, ha részint

Bécs és kisebb arányban az Osztrák-Magyar Monarchia határain belüli más városok, Prága, Budapest, Krakkó és Lemberg /Lvov/. 1900 felé már maguk is bizonyos vonzóerővel kezdtek bírni a szomszédes régiók diákságára nézve. Valójában azonban továbbra is a kelet-nyugat irányú mozgás volt a meghatározó az egyetemjárás európai trendjében, és ez a szabály kevés kivételt ismert.[48]

Ez az egyenlőtlenség mindenekelőtt természetesen az egyes országok egyetemi intézményeire, ezek igencsak eltérő létszámú személyzetére és felszereltségük nívójára vonatkozott. Nevezzük néven a helyzetet. Az egyenlőtlenség mindig nyugati dominanciát jelentett a kelet-európai egyetemi hálózat felett. Ez megmutatkozott az adott államokban folyó tudományos kutatás vagy elért szakmai fejlettség szintjében – tehát az ott felhalmozott szellemi tőkében – ami messzemenően megfelelt az intézményekbe fektetett anyagi tőkének (laboratóriumokban, könyvtárakban, előadótermekben, diákjóléti intézményekben, ösztöndíjakban, stb.). A nyugati egyetemek pedagógiai hatékonysága együttjárt oktatóik igazolt személyes teljesítményeivel, a rendelkezésre álló tudományos termelő eszközökkel, az így produkált felfedezések, újítások, szellemi újdonságok valamint ismeretterjesztési eredmények

[48] A további tanulmányozások legérdekesebb terepe Oroszországgal kapcsolatos, ahonnan nagy tömegben vándoroltak ki egyetemisták, ugyanakkor rendszeresen fogadott is be, igaz, korlátozott számban, felemelkedőben lévő szláv államokból (főként Szerbiából és Bulgáriából) származó egyetemistákat, nem beszélve a saját kisebbségeihez – így például a lengyelekhez – tartozó olyan egyetemisták belső mozgásáról a birodalmon belül, akik saját régiójuk egyetemeiről kiszorultak. A lengyel iskolarendszer erőszakos eloroszosítását követően, az 1863-as felkelés kitörése után, Oroszország oroszosítási politikája valóságos belső gyarmatosítást hajtott végre az egyetemeken. Ez a lengyel egyetemek mellett például a Dorpat-i (Tartu-i) német egyetem eloroszosításához is vezetett az 1890-es években. Mindez a birodalom területén belüli vándormozgalmakat és a külföldre irányuló elvándorlást idézett elő.

mutatóiban kifejezhető objektivációival. De nem csak ezekben.

Nem hangsúlyoztuk eléggé a *csakis* a nyugati egyetemi intézményekből kiinduló szellemi iskolák súlyát, amelyek gyakran már önmagukban olyan - a „kisugárzás”, a tekintély vagy a presztizs fogalmaival kifejezett - *autonóm szimbolikus tőke* létrejöttét jelentették**,** amelynek alapját gyakran pusztán a tőkét működtető intézmények *régisége* vagy *előidejűsége* képezte Az ilyesfajta *szerzett tőke* olykor áttételesen hozott hasznot még azoknak az intézményeknek is, amelyeknek a tőke tulajdonképpeni hordozójával csak névleges volt a kapcsolata. A Napóleoni Egyetem bürokratikus keretei között létrehozott számos – tudományos teljesítményét vagy képzési hatékonyságát (pl. diplomásai számát) illetően - jelentéktelen kisebb franciaországi vidéki egyetemi kar nagyjából a 19. század végéig egy olyan hálózat formális tagjaként vonzott egyre tömegesebben a nekik tulajdonított tudományos tekintély révén külföldi hallgatókat, amely látszólag az *unus inter pares* elve alapján szerveződött a nagy tekintélyű Új Sorbonne köré. Valójában azonban csak ez utóbbi volt intézményes szellemi produkcióra és hatékony képzésre beállítva, s a rendszer többi tagja tőle kölcsönözte – sokszor érdemtelenül – intellektuális tekintélyét.

Ám a nyugati egyetemek uralkodó pozíciói az európai szellemi térben nem kisrészt annak voltak tulajdoníthatók, hogy a kulturális nagyhatalmak státuszát elérő országok nyelvén – a világnyelveken – oktattak és művelték a tudományt. Ez gyakorlatilag a francia és a német kultuszát jelentette, melyek az európai elitek tudatában önálló szellemi tőkefajta gyanánt működtek. A feltörekvő, új nemzetállamok elitcsoportjai ezeken az egyetemesség igényével felruházott nyelveken kísérelték meg társadalmukat a szellemi modernizáció nyugati szintjére emelni. A feltehetően a felvilágosodás korából származott az az ideologikus elgondolás, mely szerint a modernitást a

„civilizáció nagy nyelvei” közvetítik a leghatékonyabban. A nyugati nyelvek így kialakult státusza természetesen az Európában uralkodó politikai, gazdasági, szellemi, felekezeti, sőt katonai erőviszonyok együttes hatástényezőinek számbavételével érthető meg, avval a megkötéssel, hogy az egyetemek és a nyelvek által képviselt szellemi tekintély és a többi e téren szerepet játszó hatalmi tényező között jelentős időbeli eltolódások fordultak elő. Németország Franciaországgal vetélkedő hatalmi felemelkedése egy újabb fejlemény, amelyet csak megkésve – ha egyáltalán – követett a német nyelv térhódítása a szellemi produktumok területén. A diplomácia nyelve a világháborúk közötti időkig a francia maradt, amit Franciaország korabeli nagyhatalmi státusza már egyáltalán nem igazolt vissza. Mindenesetre a nyugati egyetemek vonzerejének fennmaradásában nagy súllyal nyomott latba kiváltságosnak tekintett nyelvi közegük. Míg azelőtt a magas műveltség hordozója a nyugati kereszténység országaiban egyértelműen a latin volt, függetlenül az illető országokban beszélt nyelv(ek)től, a nemzeti egyetemi rendszerek kialakulásával a nyugati nemzetállamok nyelvei – a második világháború végéig elsősorban a francia és a német, illetve az angolszász hatalmak és gyarmataik illetve klienseik körzetében már az angol - léptek fel univerzális igénnyel a tudomány és humán művelődés produktumainak hivatott hordozói gyanánt. A latin visszaszorulása óta az egyetemek nyelve a peregrináció intenzívvé válásával az egyenlőtlen kulturális cserekapcsolatokban sajátos hozzáadott értéket képviselt a Nyugat előnyére.

1. A nemzetközi egyetemi piac egyenlőtlenségeinek, azaz az oktatási kínálat mennyiségi és minőségi különbségeinek logikája

A gyengébb felsőoktatással ellátott országokból és régiókból az e tekintetben jobban felszerelt országok és régiók felé történő újabb diákvándorlások az egyenlőtlen diákcsere legelemibb formáját képezik. A kiváltó ok tehát elsősorban a felsőoktatási kínálat egyenlőtlenségeiben rejlik. Némely szemléltető számmal felvázolható a gazdagon és a szegényen dotált országok közti különbség nagysága az európai oktatási piacon, kezdve a rendelkezésre álló egyetemek számával. Természetesen az intézményszámok közötti különbségek csupán nagyon hozzávetőlegesen jelzik a piac szerkezeti adottságait, különösen a tudományos kutatást és az oktatást szolgáló felszerelések és a szolgáltatások minősége terén, annál is inkább, mert a nyugati országok között is markáns eltérések figyelhetők meg mindezek szempontjából, mégpedig olykor egyedi történelmi okok miatt. Az egyetemeknek fontos regionális funkciójuk volt alapításuktól fogva Svájcban. Másutt, például Itáliában ezek a regionális funkciók inkább hajdani történelmi szerepkörökre utalnak, anélkül hogy a modern korban is fennmaradtak volna. Így az egyesült Olaszország Európában egyedülállóan széles egyetemi hálózatot örökölt, melynek egy része a 19. század végére többé-kevésbé elvesztette eredeti funkcióit[49]. Ám a kelet– és a nyugat–európai országok közötti különbségek nagyságrendileg mások voltak e tekintetben. A 19. század végén Németország 22, Franciaország 15, Svájc 7, Belgium 4 egyetemével szemben, az Orosz Birodalom - gyors gazdasági fejlődése ellenére - csupán

---

[49] Svájc egyetemi hálózata mellett a 21 többé-kevésbé teljes egyetemmel és 11 többi felsőfokú létesítménnyel rendelkező Olaszországé volt 1910 felé Európa legsűrűbb egyetemi hálózata. Vö.: *Bolletino Ufficiale del Ministro della istruzione pubblica*, 1912, 2160 et 2186.

10 egyetemmel rendelkezett, pedig lakosságszáma háromszor haladta meg Franciaországét. Magyarországon , amelynek lakossága csak kevesebb, mint fele volt Franciaországénak, 1914-ig csupán három egyetemi státusú intézmény volt (amelyből az egyik a Műegyetem, melynek nyugati megfelelői nem mindig rendelkeztek egyetemi státusszal, s ezért ezeket külön is vették számba)[50]. Míg a korszakban két lengyel nyelvű egyetem létezett (Krakkóban és a kelet-galíciai Lembergben, mely utóbbiban műegyetem is működött), valamint két román nyelvű (Jászvásárott (Iasi-ban) és Bukarestben), addig az újabb, az 1878-as Berlini Kongresszuson született balkáni államokban (Bulgáriában és Szerbiában) 1900 táján egyetlen ’nemzeti’ egyetemi intézmény sem létezett az 1905-ben létrehozott belgrádi szerb egyetem előtt.

Ugyanakkor azonban a 19. században Kelet-Európa néhány országában és régiójában a felsőfokú tanulmányokra felkészítő középszintű klasszikus képzés terén korai fejlődés, olykor relatív túlfejlesztés volt tapasztalható, legtöbbször az államosított iskolarendszerek keretében végrehajtott sikeres ’szisztematizálás’ következtében. Emlékezetes, hogy e reformok legfőbb eleme egy olyan intézményes hierarchia kiépítése volt, ahol az alsóbb szintű képzés lezárása a felsőbb szintre való belépés feltétele volt egészen az érettségiig, ami a főiskolai tanulmányokra jogosított fel. Ennek az „érettségi vizsgának" (a porosz és a francia modellnek egyaránt megfelelő *Matura*-nak vagy *baccalaureátus*-nak) bevezetése képezte 1849-ben az Osztrák-Magyar Birodalom iskolai reformjának

---

[50] Ezek az összevetések bizonyos egyszerűsítéseket takarnak olyan értelemben, hogy nem veszik számba a középfokú képzést követő tanulmányoknak a doktorátusig tartó teljes spektrumát, valamint figyelmen kívül hagynak különböző felsőfokú szakiskolákat is. Ide lehet érteni a katonai főiskolákat, Magyarországon a jogakadémiák hálózatát, a különböző papképző szemináriumokat és a rabbiképző intézeteket, amelyek talán súlyosabban nyomtak a latban az új elit iskolai felkészítésében nálunk, mint másutt Közép– vagy Nyugat –Európában.

kulcselemét. Bár továbbra is hiányoznak az egész régió iskolai modernizációjának átfogó értékelését nyújtó munkák, általánosan elfogadott ténynek tűnik egyfelől a gimnáziumok, kollégiumok, líceumok, másfelől a felsőfokú oktatás fejlesztési üteme közötti eltérés az előzőek javára. Ráadásul még az is feltűnő, hogy a Habsburg Birodalomban a klasszikus középfokú iskolák hálózata némelyik, gazdaságilag elmaradottabb régióban sokkal sűrűbb, mint a már az iparosodás útjára lépett területrészeken: így például Erdélyben, Magyarország más periférikus területein, vagy Tirol-Vorarlberg vidékén.[51] Magyarországon számításaim szerint 1910-ben 279 középiskolai tanuló jutott a 10-19 éves korosztály 1000 fiú tagjára, szemben Franciaország csupán 258 tanulójával, miközben ugyanakkor Magyarországon 10 000-ből mindössze 161, míg Franciaországban 268, vagy Németországban 250 20-24 év közötti korú férfi járt egyetemre[52]. Tehát viszonylag sok érettségizett diákot képeztek Kelet-Európa bizonyos országaiban, miközben kevés helyet ajánlottak számukra az egyetemeken.

A kelet- és dél-európai egyetemisták Nyugat-Európa felé áramlását mégis csak néhány ritka esetben okozza az, hogy a helybéli egyetemi intézmény elérhetetlen lett volna (ezekre az esetekre még visszatérünk a társadalmi kirekesztettség és a kulturális affinitás logikájának tárgyalása kapcsán). A „nemzeti” kínálat mértéke a közgazdászok szerint leggyakrabban igen ’elasztikus’, csak közvetetten és rugalmasan igazodik a felsőoktatási kereslet

---

[51] Vö.: Simion Retegan „Social Attractiveness and Social Selectivity of Secondary Schooling in Multi-Ethnic Transylvania around 1850-1870” című cikkét, ahol a szerző a Habsburg Birodalom gimnáziumainak területi megoszlásáról szóló táblázatot elemzi. Lásd: Victor Karady, Marius Kulczykowski (szerk.) : *L’enseignement des élites en Europe Centrale*, Krakkó, a Jagellói Egyetem Történeti Intézete, 1999, 137-158, különösen 139.

[52] A számadatok Brian Mitchell *European Historical Statistics*, London, Macmillan, 1980. ~~című~~ könyvének több helyéről származnak.

alakulásához. A fejlődésben lévő országokban így az egyetemek kínálata legtöbbször követi az elvárásokat, olykor azonban még elébe is megy a szükségleteknek.

A külföldi egyetemjárások inkább azért váltak tömegessé, mert a hazai kínálat három tekintetben sem felelt meg a kereslet minőségi igényeinek. A csak nyugaton hozzáférhető fejlett képzéssel szemben az új egyetemek állománya kezdetben többé-kevésbé hiányos volt: nem léteztek bennük könyvtárak és laboratóriumok, avagy azok felszereltsége kívánnivalókat hagyott maga után, a tanárok alulképzettek voltak, és így tovább. A korabeli irodalomban vagy kutatásokban szinte szertartásos visszhangot találtak az erre vonatkozó sirámok.[53] Másodsorban a korban legmodernebbnek számító szakosodás formái (a legújabb diszciplínák) hiányoztak a helyi oktatási kínálatból. Ez gyakran kényszerítő erővel hatott minden ambiciózusabb, szakirányú képzést kereső peregrinusra. Végül pedig a nyugati egyetemek tulajdonképpeni oktatási kínálatát egyúttal a helyi (nyugati) kulturális vagy a kultúrához kötődő fogyasztási javak elérhetősége is gazdagította, amelyek teljesen vagy nagy mértékben hiányoztak a későn kialakított nemzetállamokban. Később kissé részletesebben is tárgyaljuk ezt a kérdést.

A korszak nagy teljesítményeket felmutató egyetemeinek vonzereje tehát mindenekelőtt alapjában a nemzetközi piac logikájának köszönhetően nőtt meg, amely szigorú elvek szerint működött. Ezt csak a külföldi tanulmányokra jelentkezők nyelvi

---

[53] Vö. például: Stelian Mandrut, „Die künstlerische Intellektualität in Rumänien und das deutsche Kulturmilieu. Das Beispiel Münchens (1808-1935)”, *Revue Roumaine d’Histoire*, XXXVI, 3-4, pp. 277-297;

Ljubinka Trgovcevic, „Serbian Intellectuals in Foreign Universities in the 19th Century”, in *L’enseignement des élites et Europe Centrale..., op.cit.* pp. 159-173; Lucian Nastase, „Le rôle des études à l’étranger dans la carrière des professeurs d’université roumains (1878-1944)”, *ibid.* pp. 149-158; Ovidiu Bogdan, „L’Université de Bucarest et la France”, in *Cahiers d’Histoire* (Lyon), 1992/2, pp. 151-171, főként: p. 162.

kompetenciája, fizetőképessége és az intézményekbe való felvételnél megkövetelt iskolai végzettségük korlátozta.

A kelet-és dél-európai polgárság és más elithez tartozó rétegek kitüntetett társadalmi helyzetük egyik magalapozásaként tudtak franciául és németül, legalábbis a modernizáció folyamatának kezdete és a középfokú oktatási intézményekben a latin vagy görög tanításának elhagyása óta, amikor egyes intézményekben (például az ú.n. reáliskolákban) élő nyelveket kezdtek oktatni a klasszikus nyelvek helyett. A balkáni és közel-keleti Izraelita Egyetemi Szövetség (*Alliance Israélite*) iskoláiban főképpen franciát tanítottak. Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia askenázi zsidó lakosai a némethez közel álló jiddis nyelvet beszélték. A városi polgárság jelentős hányada számára a német szolgált mindig anyanyelvként és az iskolában használt nyelvként is. Ezt gyakorlatilag Közép-és Kelet-Európa valamennyi országának elitrétegeiben meg lehet figyelni: a német és németesített balti államok nemességében, a cseh régiók polgárságában és arisztokráciájában, a régi lengyel városok protestánsainál, Erdély és Észak-Magyarország szász lakóinál, a Volga-menti németeknél, a bánáti vagy más ’dunai sváboknál’, az Ausztriához tartozó Bukovina városi zsidó és német lakosságánál, és így tovább. A francia vagy a német nyelv tanítása ténylegesen Kelet-és Dél –Európa megújított középfokú oktatási programjának középpontjában állt, mégpedig megemelt óraszámban. Ennek következtében, még ha el is tekintünk a kelet és közép-európai német diaszpórától (melynek polgárosodása sokhelyütt – például Erdélyben, Csehországban vagy Bukovínában – megelőzte a helyi középrétegek modernizálódását) gyakran semmiféle nyelvi akadály nem gátolta a helyi érettségizettek nyugati egyetemjárását.

Maguk a tanulmányok költségei nyugaton nem is mindig voltak feltétlenül magasabbak, mint a kelet-

vagy dél-európai országokban. Ezek az államosított rendszerekben (Franciaországban vagy Olaszországban) az állami iskolapolitikától függtek, másutt az egyetem objektív vonzerejét, piaci helyzetét tanúsították. E téren a szokásos kiadásokhoz természetesen hozzájárultak az áttelepülés költségei[54]. Mégis a külföldiek felsőfokú tanulmányi kereslete legtöbbször preferenciálisan a fővárosok felé irányult, esetenként a regionális fővárosok felé, mint Svájcban vagy Németországban. Fontos volna, hogy rendszeres összehasonlító tanulmányok eredményei felett rendelkezzünk az európai felsőfokú tanulmányok költségeiről ahhoz, hogy továbbjussunk azoknak a vonzó és taszító tényezőknek az elemzésében, melyek a külföldiek egyetemválasztását meghatározták a nyugati főiskolai piacon. Lehetséges, hogy azért erősödött meg az a viszonylagos érdektelenség az Európából jövő kereslet szempontjából - ez egészen a második világháborút követő időszakig övezte a brit egyetemeket - mert a csatornán túli egyetemi intézményei rendre költséges elérhetőségükről voltak híresek.

Leszámítva az egyetemi piac ilyen típusú merevségeit, különösebb nehézségek nélkül és nagy léptékben tudott tehát érvényre jutni a tárgyalt időszakban az a fajta, az egyetemi hálózatok egyenlőtlen fejlettségén alapuló kereslet, melyet "strukturális keresletnek" minősíthetünk, lévén hogy jellemzői nagymértékben a nemzetközi tanulmányi piac szerkezetével hozhatók összefüggésbe.

---

[54] Kelet-Poroszország egyetemei feltehetően nem ritkán előnyösebbek voltak az anyagi elérhetőség szempontjából a balti, lengyel vagy fehérorosz vidékek fiataljai számára, mint az orosz egyetemek. Ugyanez vonatkozott azokra a szerbekre, magyarokra, csehekre is, akik számára Bécs vagy Graz egyszerűen közelebb volt, mint több saját ’nemzeti’ egyetemi központjuk.

2. Az elit rétegek modernizációjának logikája a félfeudális államokban

Az új nemzetállamok akárcsak a feudalizmusból kiemelkedő soknemzetiségű birodalmak egyik stratégiája az elitrétegek modernizációja érdekében az volt, hogy külföldre küldték az elit leendő tagjait elvárt szakképzettségük alapjainak megteremtésére. A külföldi tanulmányokra előre kiválasztott jelölteknek szánt állami ösztöndíjak létrehozása e cél megvalósításának egyszerű módja volt, amelyet a kelet-európai új nemzetállamok kultúrpolitikájának sarokköveként bárhol megtalálható volt a szocializmust megelőző rendszerek fejlődésének egyes korszakaiban. Tudjuk, a közép- és kelet-európai független államok megalakulásának első nagy hulláma alig több, mint egy évtized során ment végbe, az 1860-as és 1870-es években, amelyet a berlini kongresszus zárt le 1878-ban, alapvetően határozva meg Európa politikai határvonalait egészen az első világháború végéig. (Az első kisebb változást ebben a balkáni háborúk okozták 1912-13-ban). Az ösztöndíjasok Nyugatra küldése általában már a függetlenség megszerzése előtt megkezdődött, de jól látható, hogy ez az expanziós kultúrpolitika csak később, az 1880-as, 1890-es években öltött nagyobb méreteket, miután az új államok oktatási rendszere és adminisztrációja megszerveződött és ezzel nyilvánvalóvá vált a „kvalifikált emberfők” szükségletének növekvő mértéke. Pontosan azokban az évtizedekben, amikor megjelentek a kelet-európai független államokban a helyben képzést kereső egyetemisták első nagyobb számú évfolyamai is.

Az ösztöndíjak elosztásának politikája ez időtől kezdve bizonyos országok vonatkozásában jól dokumentált, míg más régiókkal kapcsolatban még máig feldolgozatlan. Természetesen keverednek egymással a hivatalosan szervezett migráció és az elit családok által támogatott egyetemjárás adatai. Az állami támogatások politikája biztosította a külföldön

diplomát szerző kiválasztottak dominanciáját, valóságos előjogokat nyújtva számukra a közhatalom által ellenőrzött munkaerőpiacokon. Ugyanaz előfordult spontánabb, kevésbé intézményesített formában a magángazdaság vezető szellemi pozícióinak betöltésénél is. Lucian Nastasa elemzései szerint Romániában az egyetemi karrierek és a főiskolai előléptetés esélyeinek szempontjából a külföldi diplomáknak a kommunista rezsimig sokkal nagyobb promóciós súlyuk volt, mint a helyi egyetemi címeknek. Így a külföldi egyetemek sokáig valóságos monopóliumot gyakoroltak a romániai professzorok képzése terén – s ez minden tudományágban érvényesült. A felsőfokú tanulmányok szűrője Európa másik – nyugati – felén tehát 1860 után kiemelkedő szerepet játszott a román egyetemi elit létrejöttében, és nemcsak ezen a téren. Kiszámolható, hogy a miniszterek, a kormányzati kabinetek tagjai és más magas rangú hivatalnokok rendre ezen a szűrőn kellett, hogy átessenek az államegyesítés évei és 1944 között"[55]. Más szerbiai[56] illetve egyéb helyekről származó tanúságok is megerősítik a határokon kívüli tanulmányokkal kapcsolatos megfigyeléseket, melyekre több helyütt igen fiatalon felkészítették a későbbi jelölteket a speciális idegen nyelvi tantervet oktató líceumokban, mint például Bulgáriában[57]. Igaz, néhol (Magyarországon a 19. század végén, Romániában a két háború közti időszakban) bevezették a külföldön szerzett diplomák érvényesítésének, a nosztrifikáció kötelezettségét. De ez nem olyasfajta eljárás volt, amely csökkentette volna a nem nemzeti egyetemi címek értékét. Ez általában minden nehézség nélkül megtérült, bár néhány további költség árán. Romániában például egy hazai doktorátus

---

[55] Vö.: Lucian Nastasa i.m.150.o.

[56] Vö.:Ljubinka Trgovcevic, *op.cit.* p. 166-167.

[57] Vö.: Rosse Roussef tanulmányával: „Les lycées de langues étrangères et la formation des élites nationales en Bulgarie avant et après 1945", in *L'enseignement des élites en Europe Centrale, op. cit.*, pp. 193-219.

engedélyeztetése 1000 lejbe került, míg a külhoni doktorátusé 2500 lej volt.[58]

Olykor erőteljesen kifejeződött az ösztöndíjasok és más külhoni egyetemisták területi orientációjában és szakirány választásában az, hogy mely államok szakapparátusát vették mintául az új nemzetállamok. Az érintett diákság tagjai, akiknek jó esélye volt arra, hogy elhelyezkedjenek országuk közszférájában így egyszerre tudtak megfelelni a honi piaci és politikai keresletnek.. Ekként a modern jogrendjükben a francia mintát alapul vevő Balkán és a Mediterrán országok egyetemistái tulajdonképpen rendkívül magas arányban fektettek be a jogi tanulmányokba a francia nyelvű egyetemeken. 1899 és 1911 között a szerb, a román és az egyiptomi egyetemisták jelentős többsége (52-77, 51-62 és 69-81 százaléka az adott években), csakúgy mint sok bolgár, görög és török hallgató is (a megfelelő csoportok mintegy egynegyede) Franciaországban tanult jogot, szemben más külföldön tanuló nemzeti diákcsoportok elenyésző kisebbségével. (Az Oroszországból származóknak kevesebb, mint 10 százaléka tanult jogot)[59]. Azt is bizonyítottnak vehetjük, hogy bizonyos Németországban tanulmányokat folytató nemzeti csoportok, így például a szerbek többsége is jogot és a politikai tudományokat választott külföldön, a közigazgatás felső szintjén kínálkozó honi karrier reményében.[60]

1919 után a közép- kelet-európai államok többsége versenyre lépett egymással abban, hogy bizonyos keleti nagyvárosokban nemzeti oktatóközpontokat hozzanak létre, természetesen a külföldi tanulmányok iránti igényeket kielégítése és fejlesztése végett. Ezek a hálótermekkel, könyvtárakkal s egyszerre társas

[58] Vö.: Lucian Nastasa, i.m. p. 154.

[59] Az *Annuaires statistiques de la France* kötete alapján kiszámolt adatok.

[60] Münchenben a 19. század második felében a fenti két szakirány kötötte le a szerb egyetemi hallgatók nem kevesebb, mint 65 százalékát. Vö.: Ljubinka Trgovcevic, i.m.. p. 164.

együttlétre és találkozási helyként is szolgáló klubokkal felszerelt többfunkciós intézmények olykor kiegészítették (vagy helyettesítették) azokat az anyagi előnyöket, amelyeket az állami ösztöndíjasok élveztek. A román kormányok a két háború között Párizsban és Rómában is létrehoztak efféle kollégiumokat. A magyar oktatási és kultuszminiszter ugyanebben az időszakban Bécsben, Berlinben és Rómában *Collegium Hungaricum* néven létesített egy hasonló, jól dotált intézményi hálózatot főképp saját (keresztény) ösztöndíjasai számára. Ez paradox módon ugyanakkor történt, amikor a magyarországi diákság külföldön túlnyomó többségében az 1920 óta érvényes antiszemita *numerus clausus* következtében zsidó volt.

Míg a Szovjet-Oroszország az 1920-as évek végén lezárta határait, és többé-kevésbé teljesen leállította az egyetemisták csereútjait, más későbbi szocialista rezsimek ezzel szemben saját maguk szerveztek modern típusú tanulmányutakat gondosan (gyakran rezsimhűség szerint is) szelektált egyetemistáik számára, elitrétegeik otthoni képzési rendszerének fejlesztésével és modernizálásával párhuzamosan

3. A belső egyenlőtlenségek és a modernizáció konfliktusai a feltörekvő országokban: a társadalmi kirekesztettség logikája.

A nyugat-európai egyetemek külföldi hallgatóinak harmadik igen fontos hálózata részben a modernitás útjára lépett államok politikájából fakadt, mely fejlődési és érvényesülési egyenlőtlenségeket hozott létre az iskolázottsági lehetőségek terén, általában a férfiak, a (államot igazgató) „címzetes” nemzeti elit előnyére, és a nők illetve a nemzeti kisebbségek rovására. Ezekben a modernitásban elmaradt államokban nem ritkán különösen konfliktusos egyenlőtlenségeket előidéző iskolarendszer állt elő, amely korlátozta egyes iskolai

mobilitásra beállított kisebbségek tanulmányi keresletét.

A nők kérdésével viszonylag könnyen megközelíthető, akár röviden össze is foglalható ez a kérdéskör. Míg a nyugati országokban, mindenekelőtt Svájcban[61], és az 1870-es évektől kezdődően Franciaországban is, valamivel később a német kulturális dominancia országaiban (1896-ban a Lajtán túli Ausztriában és 1900 illetve 1909 között Németországban) a nőket felvették felsőfokú tanulmányokra és egyben az egyetemekre felkészítő, elengedhetetlen középfokú oktatásra, addig Kelet- és Dél-Európában ez a lehetőség átlagosan csak sokkal később adatott meg, és eleinte csak korlátozásokkal. Sok későbbi szocialista rezsimben néhány kivételtől eltekintve a nők rendszeres hallgatóként nem iratkozhattak be a jogi és a műszaki karokra, azok után sem, hogy bölcsészettudományi vagy orvosi fakultások már megnyíltak előttük. Sőt, belső jogi emancipáció (például választójog) híján sokáig több helyütt még továbbra is különféle zaklatásoknak, megbélyegzésnek, diszkriminációnak voltak kitéve Kelet- és Dél-Európa jó néhány egyetemén, ahol némely egyetemisták azt sem fogadták el, hogy egy padban üljenek a női hallgatókkal.

Hasonló fejlődésen ment át a zsidók egyetemi pályalehetősége azokban az országokban, ahol elmaradt a formális egyenjogúsítás (mint Romániában és az Orosz Birodalomban). Az a tény, hogy az oroszországi közép- és felsőfokú oktatásban zsidóellenes éllel 1887-től fiú tanulókra *numerus clausus*-t vezettek be, jól jelzi a modernizálódó kelet-európai iskolai keresletének rendkívüli expanzióját az ipari társadalom kiépülésének legelső korszakában. Azért kívántak határt szabni a zsidó jelöltek felsőfokú

---

[61] Svájcban mindenekelőtt a Bernben, Genfben, Lausanne-ban és Zürichben tanultak külföldiek. Az első nő, aki a zürichi egyetem orvosi karára iratkozott 1867-ben, orosz volt. Vö.: Nicolas Manitakis, im. p. 259.

oktatásba kerülésének is, hogy leállítsák a zsidó ’túliskolázás’ trendjének egyre nyilvánvalóbb felfutását. Ez a különös világi iskolázási kereslet az egész askenáz világban mindenütt megfigyelhető volt a modernizálódó zsidó körökben, mégpedig nagyon korán, már a feudalizmus elhalása előtti kortól kezdődően. Ugyanez talán alacsonyabb fokon és megkésettebben, de a szefárd zsidóságban is napirendre került a Földközi-tenger vidékén és a Balkánon.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a fejlődés útjára lépő országok művelt középosztályának, nagypolgárságának, sőt arisztokráciájának emancipált lánygyermekei tanulásra irányuló keresletüket gyakran külföldre irányították, és az onnan kikerülő nők növekvő számban jelentek meg a nyugati egyetemeken a 19. század utolsó negyedében. Mi sem bizonyítja jobban, hogy elég tömeges jelenségről van szó, mint az, hogy létszámuk Svájcban és Franciaországban mindenütt rendszeresen meghaladta a felsőoktatásba bekerülő helybéli nőkét, ezzel is sajátosan növelve a külföldi hallgatók súlyarányát. 1882 és 1913 között a svájci egyetemek hallgatói eleve több mint 90 százalékban külföldiek voltak[62]. Párizsban is az 1905/6-os tanévben az egyetemisták mintegy 57 százaléka, 1911/12-ben 53 százaléka külföldi volt. Mint egy hivatott korabeli megfigyelő írta, „ A XIX. század végétől az első világháborúig lassanként több külföldi, mint helybéli hallgatója lett a francia egyetemeknek, és kétharmaduk az orosz birodalomból érkezett. Létszámuk minden fakultáson nagyban meghaladta a francia hallgatók számát”[63].

Az orosz származású külhoni egyetemisták magas létszámának ténye valójában azt a *kettős kirekesztettséget* is tükrözi, amelyet gyakran

[62] Vö.: Uo. Lásd még: Natalia Tichonov, „Les étudiantes russes dans les universités suisses à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle : les raisons d’un choix”, in VIIIe Congrès des historiennes suisses (Genêve, 27-28 septembre, 1996).

[63] Nicolas Manitakis, im. p. 261.

szenvedtek el nyugati tanulmányokra pályázó külföldi hallgatók. Így azok a nők is, akik számára Oroszországban 1870-től a szakszerű oktatás terén nagyon egyenlőtlenül fejlesztett, a szakirányoktól függően általában az egyetemi színvonalnál alacsonyabb szintű s csak számukra fenntartott kurzusok álltak nyitva. Ráadásul ezeket a kurzusokat az 1883–as reakciós politikai fordulat évében fel is függesztették úgy, hogy a követő években nem működtek, majd csak részlegesen indították el őket újra a 19. század végén. Ebben a történelmi konjunktúrában az emancipálódó orosz nők tulajdonképpen a korabeli helyi zsidóság sorsában osztoztak. Ha zsidók voltak ráadásul, ami nem volt ritka, kettős kirekesztettség sújtotta őket, de más feltörekvő kisebbség tagjaiként is válhattak hasonló típusú korlátozás szenvedő alanyaivá a cári birodalomban. Szakmai előmenetelük lehetősége sokuk számára többé-kevésbé kilátástalan volt. Az egyetemi apartheidet például a lengyel lányok számára megelőlegezte a korábbi lengyelül oktató középiskolák kötelező eloroszosítása. Mindezt volt tehát hivatva valamelyest ellensúlyozni a cári birodalomból származó női hallgatóság markánsan növekvő részvétele a nyugati felsőoktatási intézmények hallgatóságában.

Ez a hasonlóan viszonylagos női többlet a nyugat-európai egyetemisták körében a felsőbb tanulmányok nemzetközi piacának így egyik lényeges elemévé vált. A Kelet-Európából –kirekesztettek Nyugat-Európában csoportosulnak, -hogy kielégítsék tanulási igényeiket.

Ezt az elemzési vázlatot alkalmazhatjuk zsidókra éppúgy, mint politikai menekültekre is. Az utóbbiak nem kis létszámban emigráltak egy időre II. Sándor cár 1881-es meggyilkolása után alkalmazott megtorlások miatt ugyancsak Oroszországból. Nyugaton nemcsak menedékre találhattak, de külföldön való jelenlétük legitimációjának egyfajta polgári megerősítésére is azzal, hogy beültek svájci,

francia egyetemek, vagy a német nagyvárosok felsőoktatási intézményeinek padjaiba.

Szociológiai értelemben sokkal összetettebbnek tűnik a zsidó és zsidó közösséghez tartozott hallgatók esete, akik évenkénti átlagban a kelet-európai országokból származott egyetemisták fele és kétharmada közötti tömeget képeztek a 19 és 20 század fordulóján. Ők nemcsak speciális diszkrimináció áldozatai voltak – a *numerus clausus*on kívül olykor rendőri zaklatásoknak is ki voltak téve, etnikai csoportként kollektív módon kizárva maradtak számos elemi polgárjogból (mint a szabad lakóhelyválasztás jogából), pogromok veszélyét és rendszeres társadalmi diszkriminációt is el kellett viselniük. Ez különösen így volt 1881 után, az ekkori „májusi törvényektől" kezdődően. Nyugatra érkezésük éppúgy illeszkedett be egy egyre jelentősebb mértékű emigrációs hullámba, amely exodus gyanánt érintette az oroszországi zsidók egy harmadát, mint egy sajátos iskolázási stratégiába. Amikor fiaik és lányaik nyugati egyetemi helyekre pályáztak, ezt növekvő iskolai keresletük kielégítéseként s egyben szakmai átrétegeződési igényük kielégítéseként is értelmezhették, akár még politikai motivációktól függetlenül is.[64]

---

[64] Szeretném visszautalni ezzel kapcsolatban a magyar zsidóság túliskolázásával kapcsolatos más empírikus kutatásaimra, némelyik esszémben szisztematikusabban tárgyalom ezt a problémát: "Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Old Regime Hungary", *History Department Yearbook 1994-1995*, Central European University, Budapest, 1996, 134-156 ; . "De la métropole académique à l'université de province. Note sur la place de Vienne dans le marché international des études supérieures (1880-1938)", *Revue germanique internationale*, 1,1994, 221-242. « Das Judentum als Bildungsmacht in der Moderne. Forschungsansätze zur relativen Überschulung in Mitteleuropa», *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 1997, 347-361. A ‚minőségi túliskolázásra' és az iskolai kitűnőségre nézve lásd e kötet tanulmányát fentebb, 133-162, Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél.

Ehelyütt csupán tömören tudunk azokra a ható tényezőkre emlékeztetni, amelyek halmozottan keresztezik egymást az 1880-as évektől kezdődően az oroszországi és más kelet-európai zsidó egyetemisták tömeges megjelenésének hátterében a nyugat-európai egyetemeken. Még ha nincsenek is adataink ahhoz, hogy meghatározzuk ennek az elvándorlási hullámnak a globális mértékét, legalább az oroszországi zsidó diákokra elég megbízható becsléseket kockáztathatunk meg. Erre legjobban a Németországban tanult „orosz" egyetemisták csoportjain belül megállapított zsidók arányok szolgálhatnak, mivel ezeknél a vallás gyakran (bár nem mindig) a beiratkozási naplókba bejegyzett anyakönyvi adat volt. Ebből extrapolálhatjuk feltevésszerűen a zsidók arányát a négy nagy európai befogadó országbeli (Németországon kívül Belgium, Franciaország, Svájc) „orosz" származású hallgatók együttesére nézve is. (Hasonló általánosítás azonban így is csak minimizálja a keleti zsidók részvételét a nyugati főiskolai diákságban, minthogy nem veszi számításba azokat a cári Oroszországból származó zsidó diákokat, akik Európa más országaiban - például Angliában -, főképpen pedig az Egyesült Államokban folytattak tanulmányokat). Tudván, hogy 1886-ban (a *numerus clausus* általánossá válása előtt) Oroszországban a felsőfokú oktatási intézményekben 1856 zsidó származású diákot jegyeztek be, majd 1902-ben 1250, 1907-ben (a forradalom utáni fellazulásnak köszönhetően) 4266 és 1911-ben 3602 volt a számuk[65], és figyelembe véve a Németországban tanult zsidó származású hallgatók létszámát, 1900-ban 47 százalékra becsülhetjük a külföldi egyetemeken lévő tanuló oroszországi zsidók arányát és 1911/12-ben már nem kevesebb, mint 74 százalékra. Ebből a becslésből, amelyet további kutatásokban kell pontosabb adatokkal

[65] Vö.: Ilja Tolstoj, „Jews in Russian Schools" in *Russian Jews (1860-1917),* G. Aronson, A. Goldenweiser /szerk/., New York, London, Thomas Yoseloff, 1966, p. 413.

megerősíteni, az következik, hogy az előző századfordulón Oroszország zsidó értelmiségének fele-háromnegyede már a cári birodalom határain kívül szerezte felsőfokú végzettségét.

Ebben kontextusban emlékeznünk kell arra is, hogy a korszak zsidó származású egyetemistái, akiknél - érthetően - tanulmányaik gyakran a végleges kivándorlás stratégiájának integráns részét képezték, egyáltalán nem csak az askenáz miliőkből származtak : ezek sokszor Romániából is jöttek, az Oroszországgal határos másik európai országból, amely 1919-ig el tudta szabotálni zsidó népessége emancipációjának tervét, annak ellenére, hogy ezt a hatalmak 1878-as berlini kongresszusán bekövetkezett elismertetése óta számtalan esetben előírták nyugati szövetségesei. A szefárd zsidó fiatalok különböző csoportjainak nyugatra való migrációja később kezdődött s az Ifjú Törökök 1909-es palotaforradalma után kezdett nagyobb méreteket ölteni. Különös lendületet kapott a mindenki számára kötelező katonai szolgálat bevezetésével az Oszmán Birodalomban. A két világháború közötti időszakban már több tízezer szefárd zsidó telepedett le például Párizsban, ahol közülük sokan végeztek felsőfokú tanulmányokat[66].

A zsidó diákok társadalmi származásáról és szellemi beállítódásairól további elmélyedt vizsgálatokra lenne szükség. Az ilyen típusú kutatások közvetve azt is megvilágíthatnák, hogy az azonos származású, többek között a ritkán előforduló „orosz" ortodox[67] avagy katolikus vallásúak részvételi arányai mögött pontosan milyen népcsoportok leszármazottait

---

[66] Vö.: Aron Rodrigue, „Der Balkan vom 15. bis zum 20. Jahrhundert", in *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*, sous la direction de Elke-Vera Kotowski, Julius H. Schoeps, Hiltrud Wallenberg, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001, Band I., pp. 296-324, surtout p. 321.

[67] Akik valójában csak Németországban voltak jelen, 1900-ban 1,6 százalékot, 1900-ben 2,2 százalékot alkottak az Oroszországból származott hallgatók. Vö.: *Preussische Statistik,* elszórtan, több helyen..

lehet azonosítani. (Ez utóbbiak feltehetőleg vagy lengyelek vagy litvánok voltak túlnyomóan, esetenként ukránok amennyiben görög-katolikusoknak jegyezték be őket.) Mindemellett van itt egy állandó jellemző, amelyből ekkortól fogva úgy tűnik, kiderülnek azok a ritka adatok, amelyek lehetővé teszik a Franciaországnál kevésbé szekularizált néhány ország vonatkozásában – mint amilyen például Németország volt – , hogy feltárjuk a „nemzeti' csoportok vallásfelekezetének és szakválasztásának összefüggéseit. 1900-ban az Oroszországból származó zsidó egyetemisták 25 százaléka tanult orvostudományt Németországban, szemben más „oroszok" 21 százalékával, miközben jelenlétük más tudományterületeken is rendkívül jelentős volt. 1912-re számarányuk a vallásilag azonosított orvostanhallgatók körében 70 százalékra emelkedett – szemben más „oroszok" mindössze 18 százalékos részvételével.[68] Az „orosz" egyetemisták mintegy kétharmada 1895 és 1914 között Franciaországban is orvos karokra iratkozott be (többségük valójában zsidó volt).[69] A végleges emigrációba kényszerült zsidók hasonlóképpen előnyben részesítették az egyszerre „nehéz", magas egyetemi rangú, egzakt tudományokat, melyek egyben "átválthatóak", felhasználhatók voltak külföldön is szakmai tevékenységben egyetemes érvényű ismeretanyaguknál fogva. Az emigrálók útvonalán mintegy intellektuális csomagként kísérték a tudományos címek jelöltjeit. Ilyen volt különösképp a diaszpóra zsidóságában hagyományosan nagy presztízzsel dotált orvoslás.

---

[68] A *Preussische Statistik,* évkönyvének több helyéről származnak az adatok.

[69] A francia statisztikai évkönyvből származnak az adatok.

4. A földrajzi vagy kulturális jellegű kollektív identitásokban fennálló távolságok és közelségek logikája

Van egy olyan tényező is, amelyik minden látszat ellenére nemcsak a külföldi érettségizettek egyik vagy másik nyugat-európai országra vonatkozó főiskolai keresletében játszik szerepet, hanem sokkal közvetlenebb módon határozza meg az egyetemválasztást érintő döntéseket.

Nyilvánvalónak látszik, hogy a felsőbb tanulmányok klientúrájában a külföldiek a távolabbi régiókba irányuló egyetemjárások legfőbb forrásai, ahogy erről eddig is szó volt. A ’külhoniak’ között azonban meg kell különböztetni azokat, akiknek kulturális affinitásaik, anyanyelvük vagy lakóhelyük eleve közel volt a megcélzott ’nyugati’ egyetemi központokhoz. Mindenfajta kisebb- nagyobb egyetemi központok „nyugatinak” számítottak, még ha vonzáskörük kicsiny és tudományos súlyuk csekély is volt, amennyiben nemzetközi tekintetben egy elismerten domináns vagy legalább erős akadémiai hálózat részét alkották. Kisebb német vagy osztrák egyetemek is természetes vonzerővel bírtak, mint a nagyobb német vagy osztrák hálózat alkotórészei s ezzel könnyen vonzottak magukhoz külföldi diákokat a határ közeléből. Ilyen funkciót gyakorolt például a 19. század végén a német egyetemek hálózatában a kelet-poroszországi Königsberg, miként Ausztriában Graz, akárcsak a németnyelvű osztrák hálózat részeként Bukovinában működő Czernovitz.[70]

Valószínű, hogy már az első világháború előtt is a német és francia nyelven oktató egyetemek minden bizonnyal elsősorban olyan hallgatókat vettek fel, akik elfogadták sőt igényelték, hogy tanulmányi céllal hosszabb kitérőket tegyenek abban a kulturális és

[70] 1875 és 1918 között Bukovina fővárosa (a Világháborúk között Romániában, azután Ukrajnában) német nyelvű egyetemnek adott otthont.

nyelvi környezetben, amellyel azonosultak, és amelynek „születésében” bizonyos mértékig részt vállalnak. Fentebb már emlékeztettünk ennek fontosságára. Franciaországra, Svájcra vagy Belgiumra nézve nem rendelkezünk olyan objektív mutatókkal, amelyekkel bizonyítani lehetne a francia kultúra formálásában részt vállaló külföldiek kulturális vagy regionális hátterét. Lehetséges volna például megbecsülni egyfelől azt, milyen helyet foglalt el a francia nyelv a kibocsájtó országok középfokú képzésében, valamint például azt, hogy milyen súlya volt az illető országok jelentősebb könyvtáraiban a francia nyelvű vagy franciából fordított könyveknek, a francia utalásoknak a folyóiratokban, stb. Ebben az összefüggésben szintén fontos lenne demonstrálni, hogy a korábbi nemzedékekben mennyien jártak a kérdéses nemzetiségek közül francia nyelvű főiskolákra és egyetemekre.

A német nyelvterületekről már rendelkezünk erre vonatkozólag néhány érdekes számadattal. Ezek alapján tudható például, hogy az 1910-ben Bécsben tanulmányaikat folytató magyarországi diákok többsége egyenesen német anyanyelvűnek vallotta magát s még nagyobb arányban német családnevet is viseltek. A német anyanyelvűek aránya közöttük az orvosi karon éppen 50 %-ra, a jogi karon 63 %-ra és a bölcsészkaron nem kevesebb mint 75 %-ra rúgott.[71] Németország vonatkozásában e tekintetben összevethetjük a nácizmus hatalomra jutása előtti és utáni helyzetet. 1928-ban a külföldi diákok között 53 %-ot tettek ki a német anyanyelvűek az egyetemeken és 49 %-ot az egyéb felsőfokú intézményekben. 1934-ben a megfelelő arányok 62 és 35 százalékra

[71] A beiratkozási ívek lapján végzett vizsgálatunk eredményeiről vö.: Viktor Karády– Wolfgang Mitter: „Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem Ersten Weltkrieg” in *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*,, Wien, Böhlau, 1990, 177-207, különösen a 188.o.

módosultak.[72] Figyelembe véve, hogy az egyetemeken tanuló külföldi egyetemisták legalább kétharmada folyékonyan beszélt németül, egyértelműen megállapítható, hogy a külföldi egyetemisták többsége már a Weimari Köztársaság idején német anyanyelvű volt, és hogy arányuk csak növekedett Hitler hatalomra jutása utáni évben. Ennek a módosulásnak a logikája abban ragadható meg, hogy a nácik rögtön elűzték, vagy elriasztották a zömmel nem német alapkultúrájú kelet-európai zsidó diákságot, míg erősebben magukhoz vonzottak más németajkú és nacionalista tudatú külhoni (baltikumi, csehországi, erdélyi és más) diákcsoportokat.

A nyelvi affinitás ugyan jelentős szerepet játszott a külföldi egyetemisták jövetelében, de egészen biztosan mégsem e funkció volt az egyetlen, melyet ez a választott affinitás többé-kevésbé betöltött. Anélkül, hogy beleszólnánk az idevágó mennyiségi adatok megbízhatóságával kapcsolatos vitába, elegendő felidézni azt, hogy különböző kelet- és közép-európai országok uralkodó elitjének politikai választásai a nyugat egyik vagy másik katonai nagyhatalmával való szövetkezésére nézve hogyan befolyásolták az onnan származó diákság külhoni egyetemjárásának irányát. E választásokat érthetően messzemenően, bár nem totálisan befolyásolhatta mind a küldő, mind a fogadó országok ösztöndíj-politikája. Érdekes, s kevéssé kihasznált kutatási terület a politikai megfontolások vizsgálata a diákság egyetemjárásában ténylegesen megnyilvánuló kulturális trend konjunkturális változásaira nézve. A kormányok szövetségi politikája és a diákság lábbal történő opciói nem feltétlenül és mindig követték ugyanazt az irányt, különösen akkor, mint a magyarországi diákság nyugati migrációja esetén a *numerus clausus* (1920) alatt, az érintettek

[72] A számításokat az alábbi kiadvány adatai alapján végeztük: *Deutsche Hochschulstatistik*, Berlin, 1928 et 1934, elszórtan, több helyen.

túlnyomó többsége nem volt ösztöndíjas, s nem követett központi direktívákat.

Egyedi és nehéz statisztikailag objektiválni a peregrinusoknak vagy értelmiségi emigránsoknak, esetleg ezek leszármazottainak „kulturális" kötődéseit s ezek hatását a külföldi diákság újabb nemzedékeinek egyetemválasztásában. Könnyű találkozni azzal a jelenséggel, hogy egyesek közülük újra a felmenőik által frekventált *alma mater*-t keresték fel, hogy ugyanott folytassák tanulmányaikat. A 19. században meglehetősen sok kelet- vagy dél-európai, sőt amerikai egyetemista iratkozott be ilyen okból valamelyik német nyelvű egyetemre, mivel már elődeik is oda jártak volt, s így egy több generáció által továbbfejlesztett hagyományt folytattak.

Ebben a kontextusban nem szabad elfelejteni a negatív politikai, ideológiai vagy egyszerűen érzelmi reakciók lehetőségét sem, s alábecsülni egyes országokban és történelmi konjunktúrákban azt, hogy az egyetemválasztással – nevezetesen külföldön – nemzeti kisebbségi és politikai ellenzékben lévő értelmiségi csoportok ideológiai orientációjukat is kifejezhették opciójukkal. 1918 előtt a magyar nemzetállamot kiépítő nacionalista-liberális rezsim alatt többféle nemzetiségi elitcsoport fejlesztett ki 'elkerülési gyakorlatot' a magyar felsőoktatással szemben. A román, szerb vagy szlovák értelmiség tagjai gyakran szívesebben végezték tanulmányaikat Bécsben vagy Prágában Budapest vagy főképp a 'túlságosan magyarnak' számító Kolozsvár helyett. Az erdélyi és más szászok kimutathatóan német egyetemeket preferáltak, éppúgy – bár ritkábban – mint sok bánáti és egyéb sváb Bécset és osztrák főiskolákat a honiakkal szemben.[73] Ez nyilvánvaló elfordulást jelentett a magyar kultúrhegemóniától,

[73] Lásd erre tanulmányomat : Erdélyi diákok peregrinációja a kései dualizmus idején, in Karády Viktor, Nagy Péter Tibor, *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarorstzágon*, Budapest, Wesley János Főiskola, 1912, 32-51.

ennek többé-kevésbé radikális visszautasítását. Bár pontos adataink erre nézve nincsenek, kézenfekvő azt feltételezni, hogy a külföldi képzés választása nem egyszer ellenséges beállítottságot is rejtett az ezeréves magyar államisággal szemben. Az Ottomán Birodalom utódállamainak zsidóságában - melyet az *Alliance Israelite* által nagylelkűen támogatott közel-keleti és balkáni iskolahálózat kulturális szempontból úgyis erősen elfranciásított – elképzelhetően hasonló indíttatású affinitás alakult ki a francia egyetemek irányában, szemben az új nemzetállamok nyújtotta egyetemi képzéssel. (Ez vonatkozott például a Szalonikiben élő mobilis szefárdokra, miután e nagyváros görög fennhatóság alá került). A balti németek pozitív kulturális kötődéseit is elutasításnak lehetett minősíteni a Cári Birodalom oroszosító politikájával szemben, amikor 1892 után az addig német nyelvű Tartu-i Egyetem diákjai közül sokan németországi tanulmányokat részesítettek előnyben (például a határhoz közeli Königsberg-i porosz egyetemen).

5. A jelképes funkciók és a nyugat kulturális kínálatának vonzástényezője

Még mindig vészesen hiányoznak azok a részkutatások, amelyek különböző történelmi helyzetekben vizsgálnák, miként alakult a különböző külföldi egyetemista csoportok nyugati tanulmányi gyakorlata. A rendelkezésre álló leírásokból kétfajta stratégia bontakozik ki világosan. Az elsőnél a külföldi tanulmányok célja diplomaszerzés és helybeni letelepedés, esetleg további migráció más országba. A keresett diploma a doktorátusig menő alapképzést vagy posztgraduális szakképzést koronázhat meg. A másodiknál a külföldi peregrináció csak átmenetet képez a képzési pályán. Sok érintett ugyanis a rendelkezésre álló adatokból jól kiolvashatóan csak rövidebb időre, egy vagy több szemeszterre ment külföldre tanulni, legtöbbször diplomaszerzés szándéka

nélkül. Az ilyenfajta vándor-tanulmányok a németországi és a porosz mintájú egyetemi piacok strukturális elemét képezte (beleértve Közép- és Kelet-Európa több államát is). Itt - szemben a francia vagy angol egyetemi rendszerrel -mindegyik belföldi vagy külföldi karon eltöltött, s igazolt szemesztert érvényesíteni lehetett a megkívánt, általában nyolc (az orvosi karon tíz) félévre szóló óralátogatási kötelezettség keretében a szakdiploma vagy a doktorátus megszerzésének előfeltétele gyanánt.[74] Így nem ritkán fordult elő, hogy a külföldi hallgatók rövid időre, mintegy „szimbolikus jelenlétre” érkeztek csak Nyugatra. Olykor a szünidőkben szervezett kurzusok ajánlatára reagáltak, amelyeket egyre rendszeresebben szerveztek meg egyenesen külföldiek számára a 19. század vége óta. Mindez egy féléves vagy teljes tanévre szóló „civilizációs” tanulmányok ciklusának keretében is történhetett, amely helybéli hallgatókat is érdekelhetett. De ezekben az esetekben rendkívüli hallgatóként is be lehetett iratkozni az egyetemre, a huszadik század kezdete óta még Franciaországban is. Sőt ilyen diákok is szerezhettek a beiratkozást vagy a hallgatói státuszt tanúsító hivatalos bizonyítványt, hogy vizsgák nélkül is érvényesíthetővé váljék a kötelező tanulmányi ciklus részeként egy rövidebb tanulmányi időszak. A két háború közötti időszakról szóló adatok a francia bölcsészkarokon azt igazolják, hogy ilyen vándor-diák helyzetben ebben a korban a külhoni diákság többségét nyugati országokból származók képezték, ám a Kelet-Európából érkezőknek is majdnem a fele sem iratkozott fel vizsgázásra. Az 1934/35-ös tanévben például ez az érintettek 46 százalékát jelentette.[75]

---

[74]Vö.: Ljubinka Trgovcevic: i.m.: p. 162

[75] Vö.: Nicolas Manitakis, „Etudiants étrangers, universités francaises et marché de l’emploi du travail intellectuel (fin XIXe-années 1930) : certifier sans gratifier, des titres universitaires pour l’exportation”, in Eric Richard, Gérard Noiriel, *Construction des nationalités et immigration dans la France Contemporaine*, Paris, Presses de l’Ecole Normale Supérieure, 1997, pp. 123-154,

E gyakran átmeneti s rövid egyetemi jelenlétek logikáját nem lehet megérteni anélkül, hogy arra utaljunk, milyen fontos de pusztán jelképes funkciókat tölt be a fejlődésben elkésett országok fiatal elitje képzeletében és karrierjében a nyugatra utazás. A *Wanderjahre* valóságos intézményesülése már a 18. században vagy még korábbtól kezdve szokássá vált a közép- és kelet-európai arisztokrácia és a kialakuló vállalkozó polgárság fiatal férfijainak szocializációs rendszerében, új formát öltött a 19. és a 20. században az európai periféria országainak elitcsoportjai számára. A nyugat-európai utazás a modernitásba való beavatás rituális aktusának egy fajtája lett, amely sokhelyütt majd' hogy kötelezővé vált, főképp az elitbe újonnan érkezett értelmiség számára. A hajdani lovagkori nemessé ütés rítusához lehet sok tekintetben hasonlítani a 'nyugati civilizációban való megfürdőzést', még akkor is, ha nem végződött egyetemi cím szerzésével. Jó volna összegyűjteni a fejlett Nyugattal kapcsolatos intellektuális, kulturális és más természetű (például turisztikai vagy a szexuális piacon szerzett) tapasztalatok referenciáit, amelyek megjelenhettek és túlélhettek diplomák, személyes emlékek, fényképek, baráti kapcsolatok, ideológiai szövetségek és affinitások, szalonbeli kötelékek, levelezések, stb. formájában. A *Sorbonne*-hoz vezető út, a *Collège de France* vagy a berlini *Humboldt* Egyetem óráin való részvétel, akárcsak az egyetemisták társadalmi életében a *Quartier Latin* kávéházaiban vagy a heidelbergi és göttingeni *Kneipe*-kben eltöltött társas együttlétek táplálták a 19. században csakúgy, mint a 20.-ban (főképp a totalitárius rezsimek megjelenéséig), Kelet- Közép- és Dél–Európa értelmiségének kollektív emlékezetét. Mindez ráadásul jelentős szerepet játszott a művelt középosztálybeliek vagy elittagok társadalmi státuszának legitimálásában (főként az érintettek önképében), ami erősen meghatározta a

különösen: p. 139-140.

’tömegemberrel’ vagy ’néppel’ szembeni (ön)megkülönböztetésüket egy olyan korban, amikor a iskolázottság által megalapozott rétegeződés – a még tömeges írástudatlanságtól az egyetemi címekig - sokkal jelentősebb státusszimbolikával rendelkezett, mint napjainkban.

Mindez természetesen hozzájárult a peregrinus elitek társadalmi kapcsolatainak tényleges gazdagításához is, mégpedig nemcsak a külhoni ’befogadó’ diákság viszonylatában, hanem az otthoniakéban is, mivel a külföldi életben átélt elidegenedés a kelet-európai diákság különböző szektorai között is hozzájárulhatott a szolidaritási vagy egzisztenciális kapcsolatok felerősítéséhez. Ez vezethetett a külföldet megjárt s kreatívabb vagy aktívabb csúcs elit tagjainak nemzetközi elismertségéhez (például a diplomáciában, vagy a modernizáció korai fázisában nemzetközi piacot formáló zenében és más művészetekben), éppúgy mint hazai szakmai karrierek megtámogatásához a nyugati diplomák vagy tanulmányi tapasztalatok promóciós tőkéje révén.

Ezzel összefüggésben nem szabad megfeledkeznünk a Nyugat kulturális kínálatának a modernizációval egyre terebélyesedő gazdagodásával, amelynek értékét Európa más részeiről érkező mindenféle látogatók a modernitásba való belépés módozataként igyekeztek hangsúlyozni. A nyugat bármelyik nagyvárosában eltöltött hosszabb- rövidebb idejű tanulmányutak a modern nagyvárosi élettel kapcsolatban olyan tapasztalatokhoz juttathatták az érdekelteket, melyeknek nagyobbik része hasonló minőségben nem létezettek Kelet-Közép- és Dél-Európában. A külföldi egyetemre utazás élményszerű haszna a kulturális turizmus hozzájárulásával megkétszereződött a megkésetten modernizálódó társadalmak régi és új, felemelkedőben lévő s polgárosodó középrétegeinek értékvilágában. Immár ambiciózus kispolgárok is utaztak nászútra Párizsba,

Velencébe vagy Rómába, nem bevallhatóan ugyan, de főképp azért, hogy családjuk és környezetük emlékvilágában ezzel is kikerekítsék amúgy szerény de az elitszokások ilyenfajta utánzásával képletesen igényelt (s határesetben talán még feljebbvalójuknál ténylegesen is ’beváltható’, ’tőkésíthető’) szimbolikus társadalmi tőkéjüket.

Párizsban például az előadótermekben a peregrinus diákok a századelő „nagy professzorait” hallgathatták (például 1914 előtt egy Bergson-t vagy egy Durkheim-et), ugyanakkor, amikor részesülhettek a régi és a modern építészet, a múzeumok, a színházak, a koncerttermek, a művészeti galériák, a történelmi műemlékek, vagy később a párizsi mozik szélesedő kulturális kínálatában, s ha ez anyagilag elérhető volt számukra, begyűjthettek a Latin Negyed és a módosabb kerületek kávéházaiban, éttermeiben vagy bordélyházaiban nem kevésbé gazdag és változatos szocializációs élményeket is. Igaz, Párizs efféle helyzete hosszú ideig egyedülálló volt Európában és valószínűleg az egész világon is, amennyiben sokáig őrizte – több tekintetben máig kihatóan - „Európa kulturális fővárosának” a közép- és kelet-európai elitrétegekben meglehetősen mitizált nimbuszát. Párizs ilyen értelemben sokkal inkább tudott „mágikus várossá” válni, mint Berlin, Róma vagy London –, minden bizonnyal azért, mert egyedi módon összpontosult benne a modernkori iparosodó nemzetállamokra jellemző ’eredeti kulturális tőkefelhalmozás’ minden eredménye. Itt összpontosult Európában (s talán a világon) egyedülálló módon a nemzeti akadémiai és kulturális infrastruktúra nagyobbik része, szemben azzal, amit a korabeli francia szóhasználat a ’vidéki sivatagnak’ minősített. Hogy tárgyunknál maradjunk, minden az elitképzés szempontjából fontos főiskola itt székelt, legtöbbjük egyenesen a szűk Latin Negyedben. Mennyiségileg mintegy felerészben, Franciaország egészét tekintve, ám a minőség, vagy a felszereltség terén minden

bizonnyal a magas kultúra intézményhálózatának túlnyomó része itt működött. Másutt Európában sehol nem találni a kulturális és a beruházott kultúraközvetítő javak hasonló koncentrációját - talán csak 1919 után a Duna-menti kis osztrák állam fővárosává vált Bécs kivételével. A honi francia és peregrinus diák közönség széles rétegei számára ez a koncentráció egyforma vonzóerőt gyakorolt, nyilván egymástól sem függetlenül. Az a tény, hogy Párizsban összpontosult a 19. század kezdete óta a francia diákság fele vagy többsége, önmagában is meghatározhatta azt, hogy a külföldről érkező nagyobbik része is a francia főváros felé orientálódott a vidék helyett.

6. A nyugati és más egyetemek növekedésének belső logikája

Az elmaradottabb országok szükségletei az egyetemek felszereltségének fejlesztése és modernizálása terén hozzájárultak a nyugatra vándorló egyetemisták számának emelkedéséhez, ám ez visszahatott nem egy nyugati egyetemi intézmény fejlődésére is. Sőt nem ritkán a külföldi kereslet új típusú kurzusok kialakításához vagy egyenesen új képzőintézmények alapításához is vezetett.

A modernitás szempontjából fejlettebb országokban a diákok létszámának egyszerű növekedése részben magának az oktatási keresletnek a nemzetközi felsőoktatási piacon való megjelenéséhez vezetett interkulturális egyetemek közi cseremozgalom formájában Ennek jól mérhető eredménye volt az, ahogy sokasodott a fejlett nyugat egymással szomszédos országaiból érkező külföldi hallgatók létszáma Franciaországban, Svájcban, Belgiumban éppúgy mint Németországban. Őket ’egészítette ki’ a peregrinusok között a fejletlenebb Közép- és Kelet-Európából érkezők sokasága. A két háború közötti időszakban már ez utóbbiak alkották együttesen a legfőbb küldő országokat. Még ha az első világháborút

követően az európai geopolitikai átrendeződések miatt meg is változott – például az oroszországi peregrináció megszakadásával - a legfőbb kibocsájtó államok összetétele az 1918 előtti helyzethez képest. Néhány kelet-európai ország az elsők közé emelkedett az olyan országok körében, ahonnan sokan diákmigráns jelent meg nyugaton. 1929-ben, a gazdasági világválság kitörésének évében, Lengyelország 2289, Románia 2255, Németország pedig 1015 hallgatót küldött Franciaországba. Utánuk Bulgária következett 1004, Anglia 730, az USA pedig 605 hallgatóval, majd pedig sokkal kevesebb létszámmal más országok.[76] Németországra nézve jóval kevesebb összehasonlító adatunk van, csak az 1928. évről tudunk a publikált statisztikákból, de a korabeli külföldi egyetemisták nemzetiségi összetétele itt is sajátosan újfajta profilt mutat. Ide is elsősorban lengyelek, románok és bolgárok érkeztek, őket pedig svédek, svájciak, osztrákok követték, de norvégok, angolok, és amerikaiak is részét alkották a német egyetemek 15 legnépesebb külföldi hallgatói csoportjainak.[77] Tehát nem tagadható a legfejlettebb nyugati országok közötti vándorlás jelentősége sem.

Kelet- és Dél-Európa diákjainak teljes számadatai mögött mindazonáltal nem nehéz felfedezni, hogy külföldi tanulmányaikat meglehetősen különböző módon hasznosították, még akkor is, ha erre vonatkozólag hiányoznak a pontos és megbízható jelzések. A már idézett németországi adatok például tisztán mutatják, hogy a kelet- európai fiatalok száma gyakran ugyan olyan volt a műszaki főiskolákon, mint a klasszikus egyetemeken. A bolgár, román, orosz, cseh, észt, török vagy finn hallgatók azonban sokkal nagyobb arányban választottak műszaki szakokat, mint a svéd vagy amerikai diákok. Ez utóbbiaknak csak kevesebb mint egytizede, a más nyugati (angol, dán, svéd vagy

[76] Vö. *Annuaire statistique de la France*, 1929, p. 31.

[77] *Deutsche Hochschulstatistik*, Berlin, 1928, elszórtan, több helyen.

norvég) hallgatóknak pedig csak egynegyede járt a híres német műegyetemek kurzusaira.[78] Tudvalevő az is a nemzetiségi háttér szerinti alapadatok sorában, hogy Franciaországban a két háború közötti időszakban az angol, amerikai, német és más nyugati hallgatók főképp csak átmeneti, egyszerűen „beiratkozott" diákok voltak, míg velük szemben a kelet-európai és balkáni országokból érkezők többsége egyenesen a vizsgák letétele és diplomák megszerzése céljából iratkozott be (az 1934/35. tanév adatai szerint).[79] Mi több, konkrét információk mutatnak arra, hogy a külföldről Franciaországba érkező hallgatók közül a nyugatiak preferenciálisan a bölcsészkarokon tanultak az első világháború előtti években, míg a többiek inkább szakképzést kerestek az orvosi, a jogi és a természettudományi karokon. 1913-ban, például, az angol, svájci, svéd, norvég, német, osztrák-magyar, olasz és amerikai származású hallgatók 61 százaléka, míg a görög, bolgár, szerb, román, török, orosz és egyiptomi diákoknak mindössze 21 százaléka járt a francia bölcsészkarokra.[80]

Ezek az adatsorok a külföldi tanulmányi stratégiák afféle tükreként is értelmezhetőek, amelyek meglehetősen ellentétesnek bizonyultak a származási országokban megszokottakhoz képest. Megerősítik, hogy a Kelet- és Dél-Európából érkező migráns diákok azért igyekeztek elsősorban szakmailag közvetlenül értékesíthető tanulmányokba kezdeni, ami a nyugati egyetemi címeken keresztül volt hasznosítható, mert ez emigrációs élettervekbe is beilleszkedhetett, éppúgy mint ahogy - éppen ellenkezőleg - az otthoni karrierépítésnek is kedvezhetett az eredeti lakhelyre történt visszatérés után. A nyugati hallgatóság azonban, amelyik mint láttuk egyáltalán nem elhanyagolható létszámban tanult külföldön, mindenek

[78] *Deutsche Hochschulstatistik*, Berlin, 1928, elszórtan, több helyen.

[79] Vö.: Nicolas Manitakis, „Etudiants étrangers, universités françaises…", I.m.: p. 140.

[80] *Annuaire statistique de la France*, 1913, p. 33.

előtt nyelvi és „kulturális” tanulmányokat célzott meg, gyakran csak rövidebb idejű idegen anyanyelvi vagy kulturális ’megfürdőzés’ formájában. Sokan közülük, talán a statisztikákban számba vettek többsége, valószínűleg a francia vagy német civilizációról szóló nyári kurzusokat látogatta, avagy egy-egy szemeszterre iratkozott csak be. Ez történhetett pusztán a nyelvtudás fejlesztése végett, de pusztán „ dekoratív” célokból is. Megszokott volt, hogy a kelet- és közép-európai elitcsaládok gyerekeiket egyszerű nyelvtanulás szándékával küldték átmenetileg külföldre. Másoknál ugyanaz mögött szakmai célok is meghúzódhattak, például az élő nyelvek oktatására képesítő képzés (elsősorban a német és a francia, de kisebb mértékben – főképp már a világháborúk között - az olasz és az angol) kiegészítése.

Ez utóbbi egészen pontosan az élő nyelvek szakembereinek, a középfokú és felsőfokú oktatás nyelv-és irodalomtanárainak, az élő nyelvek magántanárainak, a fordítók, kiadók, a külföldről tudósító újságírók és olyan irodalmárok szakmai szükséglete volt, akik valamilyen kultúrát közvetítő szakmát gyakoroltak. Ahhoz például, hogy a nyugati országok bölcsészkarainak növekedése és modernizációja folyamatosan fejlődjön, ha nem is országok szerint egyenletes tempóban, fontos volt az is, hogy az oktatott szakok rangsorában Észak- és Közép-Európában (Németországtól kezdődően, Hollandián, a flamand Belgiumon, a német nyelvű Svájcon át Ausztriáig, avagy kisebb mértékben más nyugati országokban is) az idegen nyelvű stúdiumok az elit formálódásában privilegizált tudományágakat jelentettek, olykor a nemzeti kultúrához kapcsolódó bölcsészképzések rovására. Mindez éppen fordítottja volt a franciaországi (s feltehetően az angliai) bölcsész diszciplínák közötti hierarchiának, melyet a nemzeti nyelv, irodalom és kultúra dominált – esetenként (Franciaországban) a filozófia mellett. Ha egy célzottabb részletesebb elemzést készítenénk a

migráns egyetemisták szakválasztásáról, az irodalom szakosok egyes csoportjainak létszámadatait tanulmányozva könnyen megfigyelhetnénk annak objektív leképeződését, hogy a különböző nyugati nemzeti elitek mennyire eltérő jelentőséget tulajdonítottak az élő nyelvek ismeretének.

Így például jobban meg tudnánk ragadni azt, hogy a francia és német egyetemek közötti cserekapcsolatokban – a XIX. századtól feltehetően egészen napjainkig – miért érzékelhető folyamatos és nagymérvű egyensúly hiány. A mai napig nagyon kevés francia tanul a német egyetemeken, miközben a németek előszeretettel látogatták a francia bölcsészkarokat. Az 1911/12-es tanévben például összesen 28 francia tanult Németországban (közülük 21-en filozófia szakon)[81], ezzel szemben 354 fő végzett Franciaországban felsőfokú tanulmányokat a Német Birodalomból (közülük 289-en bölcsészkarokon).[82] Talán ezért is nevezte a korszakot egy a témába vágó disszertáció szerzője a „francia gondolkodás német válságának". És ez az egyenlőtlenség csak egyre növekedett a két háború közötti időszakban. 1928-ban nem kevesebb, mint 645 német tanult Franciaország felsőfokú intézményeiben[83], szemben a németországi egyetemre járó franciák olyannyira csekély számával, amely azt eredményezte, hogy a létszámukat közös statisztikai mutatóban az olasz egyetemistákéval vonták össze, akik szintén ritkaságnak számítottak a Rajnán túli német területeken.[84] E különbségekben a tanulmányok lefolyásának egymással ellentétes modelljei éppúgy szerepet játszottak. Az egyetemek közötti vándorlás a német világban (beleértve az Osztrák-Magyar Monarchiát is) a normális diákpálya része volt. Franciaországban azonban az általános szabály szerint alapdiplomájuk megszerzése előtt a

[81] Vö.: *Preussische Statistik*, 236, p. 53 et p. 58.

[82] Vö.: *Annuaire statistique de la France*, 1913, p. 33.

[83] Vö.:*Annuaire statistique de la France*, 1928, p. 30.

[84] Vö.: *Deutsche Hochschulstatistik*, 1928, a fentebb idézett helyen

hallgatók nem változtattak egyetemet, még akkor sem, ha – mint legtöbben az egyetemi pályára készülők között - később igyekeztek Párizsba kerülni a magasabb presztízsű és nagyobb promóciós hatékonyságú fővárosi doktorátus megszerzése végett. Igaz, Franciaországban a párizsi főiskolai túlsúly már eleve csak igen kis mozgásteret engedett egyetemközi vándorlásoknak, hiszen az ország diákságának mintegy fele a hosszú 19. század alatt úgyis a fővárosban végezte tanulmányait.

7. A hatalmi politika és a fejlett országok közötti kulturális verseny dinamikája

Végül maguk a fogadó országok – vagyis azok közhatalmi tényezői, az egyetemi tekintélyek, a helybéli egyetemi polgárság képviselői – maguk sem nézték passzívan a külföldiek tömeges beáramlását nemzeti egyetemeik padjaiba. Két nagy típusa volt a modernkori egyetemjárások kihívásával kapcsolatos válaszoknak. Az első nem ritkán geopolitikai alapozottságú, de mindenképpen pozitív oktatáspolitikai ajánlatból állt. A második – sokszor szintén hasonló megfontolásokra támaszkodva – az idegen oktatási kereslet korlátozását vagy csak szelektív befogadását képviselte, melyben szerepet játszottak politikai preferenciák illetve diszpreferenciák külföldről érkező képzési igényekkel kapcsolatban. Az első politikai reakció viszonylag tipikusnak számított Franciaországban, legalábbis az 1930-as évekig, a második inkább a német attitűd ismertető jegye volt. De ezen a területen is még hiányoznak azok a részletesebb kutatások, amelyek érthetővé váljanak a legtöbbször nem teljesen egyértelmű egyetempolitikai reakciók pontos motivációi.

A kutatások mai állása szerint inkább csak hipotézisként fogalmazhatjuk meg azt, hogy a két háború közötti időszakban bekövetkezett válságig a franciaországi pozitív befogadás gesztusának tartós

fennmaradását több konjunkturális történelmi körülményre lehet visszavezetni. Egyrészt egy nemrégiben (pontosan az 1877 utáni évektől kezdődően) állandó reformálás alatt álló, de további modernizálásra szoruló képzési rendszer viszonylagos gyengeségei tükröződnek ebben, valamint az a politikai szándék, hogy az 1870-es nagy vereséget szimbolikusan a „kulturális kisugárzás" támogatásával, az ország művelődésbeli, szellemi vonzerejének előtérbe helyezésével igyekezzenek kompenzálni. Másrészt a peregrinusok jó befogadása része volt egy általában érvényesülő befogadási politikának, ami ország súlyosodó demográfiai deficitjének az ellensúlyozását is célozta úgy, hogy az idegen ajkú bevándorlók asszimilációja minden szinten optimális iskolai integrációjuk segítségével valósuljon meg. Ebben a politikában nagy fontosságot tulajdonítottak a frankofónia kulturális örökségének, amelyet az előző századforduló idején még hegemonikusnak lehetett tekinteni Európai elitcsoportok kultúrájában (sőt, talán az egész világon is). Nem szabad elfelejteni, hogy Németországgal ellentétben Franciaországnak nem voltak olyan európai kulturális gyarmatai, nyelvi diaszpórája amelynek elitjének egyetemi integrációját preferenciális befogadási politikával lehetett volna megcélozni. Mint fentebb láttuk, a németországi külföldi diákság tetemes hányada mindig is németnyelvű vagy német nemzetiségi hátterű keresztény volt, ami bizonyos mértékű pozitív megkülönböztetésüket lehetővé tette a külhoniakat érintő felvételi politikában. Franciaországban ilyen lehetőség nem volt s a köztársasági ideológia értelmében ez mindenképp ellenjavalltnak is számított volna.

Valójában minden nyugati országban erőfeszítéseket tettek arra, hogy ösztönözzék a külföldi hallgatók legalább egyes köreinek bővülését egyfajta virtuális államközi verseny keretében. , az adott országnak a nagyhatalmak nemzetközi kapcsolataiban

az első világháború után elfoglalt helyzetétől függő különböző törekvései alapján. Itt most csak a francia esetet idézem fel.

Emlékezhetünk az *Alliance Française* születésére az 1880-as években, amelyet egyesületi alapon hoztak létre, és amely 1894-től indította el nyelvi és civilizációs kurzusait a frankofónia (a francia nyelv nemzetközi pozícióinak) támogatása érdekében. A franciaországi egyetemeken 1891-től megsokasodtak a külföldi egyetemistákat támogató, patronáló bizottságok. 1910-ben alapították meg a Francia Külügyminisztérium által szponzorált Francia Egyetemek és Iskolák Nemzeti Hivatalát, majd 1920-ban ugyanazon minisztérium hozta létre a külföldön kiadott francia művekkel foglalkozó testületet főként a balti országok egyetemistái számára. 1925-től létrejött a párizsi *Cité Universitaire* is, vagyis egy különleges, egyetemi hallgatók fogadására és ellátására berendezett diákotthonokból álló városrész. A második világháború előtt már négy francia és tizenhárom külföldi alapítvány által építtetett lakhelyeken mintegy 2850 egyetemistát szállásoltak el, akiknek majdnem egyharmada külföldi volt.[85] Az állami erőfeszítés törvényhozói intézkedésekkel egészült ki: először 1896-ban újjáalapították az egyetemeket az egy városban a 19. század első felében létrehozott napóleoni fakultások adminisztratív összevonásával, - mely karok korábban a helyi tankerületek igazgatóinak (rektorainak) alárendelve, elkülönítve működtek). 1897-ben az új egyetemek egyfajta autonómiát kaptak mint önálló jogi személyek. Többek között ezután hatalmukban ált saját kurzusokat, vagy specializált oktatási intézményeket alapítani és ezekhez „egyetemi diplomákat" rendelni, melyek értékét maga az egyetem igazolta (s nem az állam, mint a 'nemzeti diplomák' esetében). Ám az effajta egyetemi címek és minősítések csupán külföldi vagy szabad piaci használatra voltak

[85] Vö.: Nicolas Manitakis, „Les migrations estudiantines en Europe", I.m., p. 247.

alkalmasak, miután az állam ezeknek érvényességét nem ismerte el a hatóságok által ellenőrzött vagy szabályozott francia értelmiségi piacokon (így például az ügyvédi, orvosi vagy a középiskolai tanári gyakorlatban). Még ha az „egyetemi” és „nemzeti” diplomák kettősségét olyan szegregáló szándék hozta is létre, amely kizárt számos, a franciaországi nemzeti diplomákkal versenyben álló s sokszor az elért képzési színt szerint egyenrangú „egyetemi” diplomát abból a lehetőségből hogy megszerzője Franciaországban lépjen értelmiségi pályára, a honosítások és egyes tanulmányok alóli felmentések általános rendszere (a külföldi képzési szintek elismerése által) mégis valódi könnyítéseket is jelentett a tanulmányaik folytatására Franciaországba érkező külföldiek számára, főként azoknak, akik emigrációjuk más színhelyén készültek pályájuk folytatására. Végül ez a külföldiek befogadására beállított eszközrendszer már az első világháború előtt, de leginkább a háborút követően kiegészült egy sor állami ösztöndíjjal, főképp olyan országokból származó hallgatók számára, akik a francia államhatalommal kliensi viszonyban álltak (mint a volt háborús szövetségesek vagy a Versailles-i békeszerződésekben kedvezményezett *Petite Entente* középeurópai tagországai).

Az egyetemek Franciaországon belül maguk is egyre tevékenyebbé váltak a célból, hogy külföldi hallgatóságot vonzzanak magukhoz. Aktivitásuk fontosságának megértéséhez saját fejlődésük szempontjából emlékezni kell arra, hogy a III. Köztársaság idején bevezetett reformok szereplői által örökölt napóleoni egyetemi hálózat meglehetősen diszfunkcionális jellegű volt, részben pedig egyáltalán nem töltött be – például a német egyetemekéhez hasonlítható - szerepet. Nyugat-Európa egyetemei a modern korban elsősorban közvetlenül helyi – városi, regionális - kezdeményezéseknek és erőforrásoknak köszönhetően épültek fel és fejlődtek ki. Ezzel szemben a napóleoni egyetemi karok állami

bürokratikus tervek szerint jöttek létre, mindegyikben a francia államterület tizenhat tankerületének (’akadémiájának’) kari csoportját képezve, nagyjából függetlenül a proponált tanulmányi lehetőségek iránti tényleges helyi igényektől. Gazdasági nyelven szólva a napóleoni ’Francia Egyetem’ kereslettől független ’kínálati piac’ volt. Különösen állt ez a sok kis humánbölcsész és természettudományi karra, melyek vidéken sokáig valódi képzési funkciók nélkül működtek.[86] Hiányzott számukra a motivált és diplomák megszerzését megcélzó hallgatóság. Legfőbb szerepük tulajdonképpen a középiskolai érettségi vizsgák többé-kevésbé formális vagy szimbolikus ellenőrzésében merült ki, amennyiben a *bachelier* fokozat[87] hivatalosan az első egyetemi diplomának számított s ezért az érettségi elnököt (máig bezárólag) mindig a helyi bölcsész vagy természettudományi kar küldte ki. Ebben a helyzetben egy új – akár külföldiekből álló – hallgatóság megszerzésének a lehetősége a sok új egyetem számára a megújulás zálogának**,** sőt túlélésük feltételének mutatkozott. Az ’egyetemi diplomák’ kiadásának joga közvetlenül kétfajta új oktatási forma kifejlesztését tette lehetővé. Ez mindenekelőtt a külföldi hallgatók számára fenntartott francia nyelvi és civilizációs kurzusokat jelentette a bölcsészkarokon, másrészt a természettudományi karok által kreált, mindenki számára nyitott, ám olykor explicit módon a külföldiek igényei szerint kialakított ’egyetemi technológiai intézeteket’.

A strasbourgi Modern Francia Tanulmányok Intézetéhez (*Institut d’études françaises modernes*) vagy a Toulouse-i Francia Tanulmányok Tudományos Intézetéhez (*Institut normal d’études françaises*) hasonló nyelvi kurzusok intézményesülése

---

[86] Lásd erre könyvem idevágó alfejezetét : *A Francia Egyetem Napóleontól Vichyig*, Budapest, Új Mandátum, 2005, 97-107.

[87] A különböző érettségi szinteknek megfelelő bizonyítványok.

megerősítették a vidéki bölcsészkarok létjogosultságát. Újfajta hallgatóságot, bevételeket és hírnevet biztosítottak a bölcsészkaroknak, különösen akkor, amikor ezeket a civilizációs kurzusokat valódi ’egyetemi diplomák’, speciális fokozatok kiadásával sikerült felértékeltetni. Ilyen volt elsőként az 1897-ben Grenoble-ban a francia tanulmányokról kiállított bizonyítvány, vagy Besançonban a francia tanulmányokat igazoló különleges szakdiploma. Mit több, a huszadik század elejétől kezdődően a vidéki egyetemek védnöksége alatt francia kulturális intézetek sora született Európa fővárosaiban és a ’baráti kultúrhatalmak’ szellemi központjaiban (nem egy Európán kívül is). Ezekre az érintett karok áttelepítették a francia civilizációs tanulmányok fejlesztésére vonatkozó tevékenységük egy részét. A két világháború közötti időszakban Rómában, Nápolyban, Firenzében, csakúgy mint Madridban és Barcelonában, éppúgy mint Londonban, Prágában és Szófiában működött már ilyen „francia kultúrintézet”.[88] Az egyetemi karok ezen a kerülő úton is fejlesztették fizető hallgatóságuk körét. Ennek a nemzetközi hallgatóságnak a bevonása újabb oktatási szakirányok kialakítását eredményezte és megerősítette a bölcsészkarok önálló finanszírozását

A technológiai intézetek olykor hasonló mentőövet képviseltek a természettudományos karok fejlesztése érdekében, mint a civilizációs kurzusok a bölcsészkarokon. A felsőfokú technikusok, üzemmérnökök, termelést irányító különféle szakértők képzésére kialakított technológiai, gazdasági vagy ipari tanszakokat természetesen nem csak a külföldi hallgatóknak szánták. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy az új ’egyetemi technológiai intézetek’ a más országokból érkezett hallgatók nélkül nem tudtak volna jelentős jövedelmi többletet biztosítani a természettudományi karoknak. Így

[88]Vö.: Nicolas Manitakis, „Etudiants étrangers, université françaises…”, Idézett kiadás: p. 141.

érthető, hogy a háborúk közötti időszakban némelyik ilyen intézmény lényegében csak a külföldi hallgatók elvárásainak felelt meg. A gazdasági válság előtt nagy számban érkeztek Franciaország határain túlról hallgatók a francia egyetemekre, 1936-37-ben azonban ritkulni kezdett a külföldi hallgatóság. 1934-35-ben Strasbourg Kémiai Intézetében (*Institut chimique*) 45 külföldi tanult, miközben a francia hallgatóké nem haladta meg a tízet. A Caen-i egyetem Technológiai Intézeteiben szinte csak külföldiek voltak: mindössze 4 francia jutott 74 külföldire a Normandiai Technikai Intézetben, és 95 külföldivel szemben mindössze két franciát találni ekkor a Caen-i egyetem egy másik Technológiai Intézetében. [89]

Ez a a külföldiek jelentős keresletének kielégítésére beállított szakosodás a bölcsész és természettudományi karokon hozzájárult ahhoz, hogy a vidéki egyetemek autonóm fejlődésükhöz szükséges forrásokat szerezzenek. A francia egyetemi hálózat addig legkevésbé funkcionális részlegei ezzel újfajta funkciókat nyertek. Az első világháború utáni geopolitikai tényezőktől, a németországi pénzügyi és politikai válságoktól, majd a nácizmus hatalomra kerülésétől eltekintve minden bizonnyal a fenti okok is szerepet játszottak abban, hogy a hatalmak között a külföldi diákokért folyó nem pusztán képletes versengésben a mérleg egyértelműen Franciaország javára billent a világháborúk közötti évtizedekben. S az ország Európában minden kategóriában nyertesnek bizonyult a külföldi egyetemisták fogadása terén.

Ahhoz, hogy e fejlődés összetevőiről teljesebb és kiegyensúlyozottabb képet kapjunk, a fentiek mellett (s részben ezekkel szemben) hozzá kell tenni, hogy az 1930-as évektől kezdődően Franciaországban is megváltozott az újabb külföldi diákok befogadásának feltételrendszere. A középosztályok többségében felerősödő antiszemitizmus és az intellektuális munkák piacát is messzemenően sújtó gazdasági válság a

[89] I.m.: P. 143.

korábban domináns ’befogadási’ konszenzust egyre inkább visszájára fordították. Ha a külföldi diákság ellen nem is születtek olyan megszorító intézkedések mint a náci Németországban, az 1930-as évektől már Franciaországban is egyre drákóibb korlátozásokat vezettek be annak érdekében, hogy az újonnan külföldről érkezettek, sőt még a francia állampolgárságot szerző idegenek konkurenciájától is megvédjék az orvosi praxishoz vagy az ügyvédi hivatáshoz hasonló magánfoglalkozásokat.[90]

[90] Lásd az 1933 áprilisában bevezetett Armbruster-féle törvény előkészítésének és következményeinek vitáját. I.m.: pp. 148-152.

Diaszpóra lét és regionális iskoláztatási egyenlőtlenségek a Habsburg zsidóságban

Fölöttébb nehéz közvetlenül válaszolni arra a kérdésre, ami a magyar és a zsidó diaszpóra fejlődése közt kitapintható lehetséges párhuzamokat illeti. Látszólag több okból sem kínálkozik összehasonlítási lehetőség a magyar és a zsidó diaszpóra-élmény között. Elegendő csak arra gondolni, hogy a 18. század végétől/a 19. század elejétől Magyarország megkezdte modern nemzetállami fejlődését, mégpedig úgy, hogy az adott területi keretek gyakorlatilag az épülő nemzetállam minden etnikailag érdekelt csoportját magában foglalták, eközben a régióban élő zsidók semmiféle történelmi tapasztalatot nem szerezhettek független államiságról vagy akárcsak a politikai autonómia bármely formájáról. Kollektív terveik, elvárásaik, reményeik horizontján csak a 19. század végén merült fel – a Kárpát-medencében ez is igencsak marginálisan – a nemzeti önszerveződés s egy esetleges saját állam eszménye. Míg tehát a magyar nyelvű népességek aligha ismerték a 19. század utolsó évtizedeit megelőzően
a diaszpóra létet, addig a zsidók számára időtlen idők óta a kisebbségi státusz volt az identitásukat megalapozó alapélmény.

Magyar diaszpórák, mint ismeretes, két történelmi fejlődési vonal illetve esemény produktumaiként jöttek létre. Az első a tengerentúlra irányuló kivándorlási hullámhoz köthető – ez az 1867-ben létrejött Osztrák Magyar Monarchia idején kezdődött és az I. világháborúig tartott, bár ebben főképp nem az országban élő magyar etnikum vett elsősorban részt. A második e szempontból alapító érvényű (és döntőbb jelentőségű) esemény a soknemzetiségű Magyar Királyság 1919-ben bekövetkezett felbomlásához fűződik, aminek következtében nagy lélekszámú magyar kultúrájú népesség került új vagy régi nemzetállamok (Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia) fennhatósága alá.

Magyar diaszpórák 1919 előtt

Magyarország Európa egyik legkorábbi feudális államalakulata volt, amely nagyfokú (bár persze messze nem teljes) területi folytonosságot megőrizve maradt fenn 1000-től napjainkig. Ehhez hasonló folyamatosság azonban nem állapítható meg lakossága etnikai összetétele tekintetében. Sőt, a 19. századra, a modern nemzetépítés időszakára, a kialakulóban levő európai nemzetállamok körében az a páratlan helyzet állt itt elő, hogy az országban nem létezett etnikai többség: a nemzetépítő, gyakran nemesi címet viselő ’címzetes elit’ a reformkorban (1825-1848) – azaz a magyar nacionalizmus alapító időszakában – a lakosság mintegy 40%-át kitevő magyar ajkú kisebbségét képviselte. Csak a nyelvi asszimiláció politikailag motivált és irányított többlépcsős történelmi kampányának köszönhető, hogy a 19. század végére a magyar ajkúak aránya formálisan (a több szempontból minősítést érdemlő népszámlálási statisztikák szerint) elérte a lakosság 50%-át. Ebben az egyre növekvő lélekszámú s zömmel többnyelvű zsidó lakosság „nyelvi lojalitásának” is nagy szerepe volt. 1910-re a magukat magyar ajkúnak vallók aránya csak 53% volt a

keresztények között, míg a zsidókat is magában foglaló összlakosságban több mint 55%. Míg az ország határain túl alig volt magyar diaszpóra, addig Magyarországköztudottan számos más nemzetiségnek adott otthont, többnyire évszázadok óta. Egyes nemzetiségek (így a románok, a szlovákok, a szerbek a horvátok és az ukránok) rokonpopulációi szomszédos nemzetállamokban vagy határon túli népességekben éltek, míg másokat (mint a németeket, az örményeket és a zsidókat) nem fűzött közvetlen, politikai törekvéseikben és identitásukban is kifejeződő kapcsolat külhoni nemzeti közösségekhez.

A nemzetépítés egy másik egészen különleges sajátosságát képezi Magyarországon a világos vallási többség hiánya. A római katolicizmus, az ellenreformáció korának az egykori államvallása – ellentétben azzal, ami minden más európai országban történt a nyugati kereszténység által dominált Európa protestáns és katolikus övezetekre osztását formálisan is megpecsételő vesztfáliai békét (1648) követően – nem tudott abszolút többséget szerezni a történelmi királyságban. A néhány nagy etnikai tömb közötti megosztottságot a keleti és déli területeken tovább komplikálta a felekezeti lojalitás problémája, hiszen míg a románok, a szerbek és a ruténok túlnyomóan a keleti (görög-bizánci), addig a magyarok, a németek, a szlovákok és a horvátok a nyugati kereszténységhez tartoztak. A ‚Magyar Birodalom' (az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában hivatalosan használt megnevezés szerint) épp a multikulturális társadalom kudarca miatt bomlott fel: amiatt, hogy a magyar uralkodó elit az asszimilációs politika eszköztárát vetette be a kisebbségek ellen a kulturális homogenitás kettős hiányából fakadó ellentmondások és konfliktushelyzetek kezelése végett. Az utódállamokban 1919 után létrejövő magyar diaszpórák demográfiailag a történelmi királyságtól elszakított minden régióban csak kisebbséget képviseltek, bár egyes kisebb elszakított területeken –

a székely megyékben, néhány erdélyi városban és a Partiumban (a magyar Nagyalföld keleti területein) és Dél-Szlovákiában – a magyar ajkúak alkották a minősített többséget.

Ezt a leendő nemzetállamot illetően amúgy is mélységesen kiegyensúlyozatlan kulturális sokféleséget még tovább bonyolították egyéb betelepítések és bevándorlási hullámok: többek között zsidók jöttek az országba a Habsburg birodalom egyéb területeiről, mindenekelőtt Cseh-Morvaországból az egész 18. század folyamán (de a bevándorlási hullám tulajdonképpen már Bécsből az 1670-es években elűzöttekkel megkezdődött), illetve később (Lengyelország egymást követő felosztásait (1772-1795) követően) Galíciából. Az idegen etnikumú bevándorlók befogadásának és integrálásának a politikája a középkori királyság politikai és társadalmi-gazdasági örökségéhez tartozott: kompenzálni kellett például a 13. századi tatárjárás és a 16-17. századi török megszállás alatt elszenvedett népességveszteséget. Azon kívül, hogy zsidók érkeztek Galíciából (a bevándorlók száma az 1830-1840-es években tetőzött), a Habsburg Birodalom országainak a ‚szabadpiaca' lehetővé tette sok egyéb, etnikailag idegen jövevény letelepedését, legyen szó akár a birodalmi adminisztráció tagjairól az 1848/49-es polgárháború utáni abszolutista korszakban, akár az állami ipari vállalatok (a vasút) vagy az 1860-as években lejátszódott ipari *Gründerzeit*nak köszönhetően létrejött vállalkozások szakértelmiségi alkalmazottairól és befektetőiről.

Magyarország, ez a lényegében a még a 19. század közepe után is bevándorlókat befogadó ország, az iparosodás kezdeti szakaszát jellemző társadalmi feszültségek és ‚ellentmondások' következtében – az iparosodás tudniillik többek között kispolgári vagy paraszti csoportok proletarizálódáshoz, továbbá a parasztság nagy tömegeinek pauperizálódásához, a nemesi birtokosság egy részének vagyonvesztéséhez,

tönkremeneteléhez, gazdasági értelemben fölöslegessé válásához vezetett – az 1880-as évektől kivándorlók tömegeit bocsátotta ki Észak- és Dél-Amerikába. Ez a tengeren túlra irányuló exodus azonban főképp az ország gazdaságilag elmaradott észak-keleti területeit, s ezek jórészt nem magyar etnikumú lakosságát érintette.

A Monarchia felbomlása az 1918 októberét követő két forradalmi megmozdulás következtében főleg politikai emigránsok új csoportjait küldte elsősorban Bécsbe és a Weimar-i Németországba, majd Nyugatra és Szovjet-Oroszországba. Ehhez jött még hamarosan az antiszemita törvénykezéstől menekülő fiatal, középosztálybeli zsidók ezreinek a kikényszerített emigrációja: nevezetesen az 1920-ban bevezetett *numerus clausus* miatt rögtön ideiglenesen vagy véglegesen Nyugatra távozott az zsidó alkotó értelmiség és főképp az egyetemi polgárság zsidó jelöltjeinek nem jelentéktelen része. Mindez egy újfajta (addig alig jelentős) középosztálybeli emigrációs hagyományt teremtett az országban, de csak marginálisan érintette a magyarországi zsidóság vékony cionista szeletét. Theodor Herzl, szülőhazájából, a zsidók számára erős „gazdanacionalizmust” nyújtó országból, igen kevesen *alijáztak* Palesztinába: 1945-ig, azaz a szocializmus előtti korszakból nagyságrendileg mindössze 5000 ilyen esetet rögzítettek. A nyugati orientációjú kivándorlás második hulláma az 1945 utáni átmenet éveiben indult meg, és részben a Soát túlélő fiatal zsidókat érintette – ők egyre gyakrabban választották célpontként Erec Jiszroélt –, részben pedig a régi rendszer tisztségviselőit. Hozzájuk kell számítani a vészkorszak táborokban rekedt túlélői közül sokakat, akik nem kívántak többé visszatérni abba az országba, amely kiszolgáltatta őket a hitleri Németországnak. Az 1956-os forradalmat követően ugyanilyen hullám következett be, az össznépesség mintegy 2%-át érintve. (A városi lakosság aránya ennél nagyobb volt a

korabeli kivándorlók között, s ezt csak a zsidó kivándorlás mértéke múlta fölül). De a honi zsidóság többsége még ekkor is úgy döntött, hogy az országban marad, szemben a más szovjetizált országok túlélő zsidóságával, akiknek nagy része ekkor már a nyugati vagy az Erez-beli emigrációt választotta volt.

Ebből adódik a magyar diaszpórák kettős helyzete: egyfelől vannak az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban (Ausztriában, Romániában, Szerbiában, Szlovákiában és Ukrajnában) etnikai kisebbségként élő magyarok, másfelől pedig a magyar emigránsoknak és leszármazottaiknak az Izraelben és a fejlett Nyugaton szétszórtan élő csoportjai.

Zsidó diaszpórák Európában

Semmihez sem hasonlítható a közép-európai zsidóknak, ennek a közösségek régi idők óta kialakított helyi hálózataival rendelkező, ‚lényegileg' diaszpóra-népességnek a helyzete. Mint ismeretes, a zsidóság helyzetét alapvetően határozta meg az elkülönítettség a keresztény társadalmakban: vallásilag és társadalmilag is számkivetettek voltak. Felekezetileg az egyetlen, helyileg változóan többé-kevésbé számottevő nem-keresztény tömböt képviselték a keresztény Európában, s mint ilyen veszélyes kívülállóknak számítottak, akiket ennek megfelelően stigmatizált is környezetük. Ennek történelmi folyományaként újra és újra erőszakos eszközökkel való kiiktatásukra irányuló mozgalmak ütötték föl a fejüket. Eszköztárukhoz, tudjuk, különböző, legtöbbször fantasztikus indokokkal igazolt tömeggyilkosságok, pogromok, javaik önkényes kisajátítása, erőszakos lakóhelyi elszigetelésük és száműzésükkel való zsarolás tartoztak. Ez utóbbiban a feudális államok uralkodói sokszor maguk jeleskedtek. A zsidó közösségek így társadalmilag és politikailag a feudális

társadalom szabta kereten kívül maradtak, csak szigorú korlátok között folytathattak gazdasági tevékenységet, bizonyos külön viselkedési szabályok, a tartózkodási helyet, életmódot és a hivatást illetően drasztikus korlátozások alá voltak kényszerítve, és általában is igen törékeny volt a helyzetük. Csak „eltűrték" a letelepedésüket, ám nem szavatolták számukra a másokat megillető minimális jogokat.

De az is jellemezte a zsidókat, hogy nagyon is tudatában voltak az elkülönülésüknek, igényelték a közösségi autonómiát és az evvel járó – bároly korlátozott - kollektív függetlenséget. Ez paradox módon az államhatalom (illetve az államhatalmat képviselők) iránti teljes – bár gyakran csak tettetett – alázattal és alávetettséggel kapcsolódott össze (s a feudalizmus idején a nemesi uralkodó réteg iránt is kifejeződött). Tehát mindkét oldalról épültek a gettó falai (még ha Közép-Európában – Itáliától vagy Nyugat-Európától eltérően – fizikailag nem is igen létezett fallal körülvett városi zsidó lakóövezet). A *kahal* maga politikai testület és vallási közösség is volt, kimondottan politikai intézményekkel, törvényszékekkel, elismert hatóságokkal és hagyományos jogrendszerrel (*halakha*). Más etnikai-nemzeti, vagy akár felekezeti kisebbségekkel (amilyen például az erdélyi német ajkú lutheránusokat magában foglaló *Universitas Saxorum*) egybevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a zsidók sohasem támasztottak igényt regionális, territoriális vagy másként szeparatista hatalmi pozícióra az államban. "Az állam törvénye a törvény (számunkra is!)" – mindig ez az alapelv vezérelte a zsidók viselkedését az adott 'befogadó' társadalomban. Valószínűleg a zsidók jelentették a feudalizmus korában és utána is az állami rendet leginkább tiszteletben tartó kisebbséget. Sohasem szították lázongást, lázadást, zavargást, sem más, a törvényt és a rendet fenyegető kollektív akciókat, s – eléggé paradox módon – még az ellenük irányuló agressziók ellen sem igen tanúsítottak

szervezett ellenállást, amiknek pedig elég rendszeresen ki voltak téve. Valószínűleg a zsidó közösség volt a nyilvános viselkedését tekintve a középkor óta a Magyar Királyság területén élő legbékésebb és a legerősebb önmérsékletet megvalósító kisebbség.

Mindezek az itt épp csak emlékeztetőül megemlített kollektív jellemzők vagy a zsidóknak az legújabb kor előtti keresztény társadalmakban juttatott megtűrt (uralt) státushoz, vagy – ettől nem függetlenül – ahhoz köthetők, hogy a zsidóságot már a 19. századot megelőzően elő-polgári (*vorbürgerlich* – *proto-bourgeois*) társadalmi rétegeződés jellemezte. Ennek az összetett problémakörnek a főbb elemeit ismét összefoglalóan áll csupán módunkban megemlíteni. A elő-középosztályi viselkedésminta magában foglalta többek között a társadalmi szabályok és a törvények konszenzuális tiszteletét, a gazdasági individualizmust és a vállalkozói szellemet (a kockázatvállalás és a költség/haszon- kalkulálás képességét, befektetési és vállalkozói készséget és hajlandóságot a későbbi megtérülés reményében), a tudatosan választott viszonylagos alulfogyasztást (a jövedelemhez képest és a státuszt előnyösen megjelenítő túlfogyasztással szemben), a szolidaritást a közösség tagjai és mások iránt is, valamint a szilárd családszerkezetet (a nemzedékek és a rokonok közötti erős kötődéssel).

A premodern zsidó diaszpóra identitást nyilvánvaló módon sok kihívás érte a külvilág részéről az igen gyakori szimbolikus vagy fizikai agressziók elviselésének kényszeréből kifolyólag. Ebből adódik, a kollektív habitusban a szenvedésre és a fájdalomra való különleges érzékenység vagy a kollektív veszélyérzet. Mindehhez köthető az önkontroll, az önreflexió, általában az élet minden területén megnyilvánuló fegyelem, önmérséklet és a rögzült óvatosság viselkedésmintái, a kora-modern zsidó önészlelés és öntudat lényeges elemei. Ez az identitásminta hosszú ideig magától értetődő maradt a zsidó közösségeken

belül – mégpedig éppenséggel a keresztény környezettől való elszigeteltségnek köszönhetően. A három szokásos identitásképző tényező mindennek, csak tökéletesnek nem nevezhető egységbe foglalta az előbbieket. Ezek a tényezők, mint ismeretes, a következők: születéssel szerzett identitás-elemek öröklése (családi vonalon), a külső meghatározottság (pl. a zsidóként való elkülönítettség, stigmatizáció, túladóztatás, stb.), amihez végül harmadikként a személyes elkötelezettség egyénileg változó mértéke társul. A három identitás elem egysége gyakorlatilag elkerülhetetlen beállítódási rendszert hoz létre egy állandó külső nyomás, fenyegetettség alatt élő, zárt közösségben. Ez a fajta egység azonban gyorsan bomlani kezdett a felvilágosodás ideológiája és az azt követő nemzetállami fejlődés nyomán, amely mint alapvető emberi jogot támogatta a társadalmi és politikai egyenlőséget. A zsidók polgári emancipációja magával vonta társadalmi integrálásuk igényét, ami aztán a zsidók több mint kétezer éve tartó diaszpóra-létezésének a végét jelentette a világnak ezen a táján. A modernizáció folyamatában aktívan részt vevő zsidók persze a *haskala*, a zsidó felvilágosodás először (de nem kizárólag) Moses Mendelssohn berlini köre által megfogalmazott ideológiája segítségével válaszoltak e kihívásra. Ez az ideológia volt hivatott megtartani a zsidókat mint a modern nemzetállamok immár egyenjogú polgárait a modernitással és a társadalmi integráció folyamatával is összeegyeztetővé alakított (reformált) izraelita vallásfelekezet kötelékében. Ebből adódnak egyfelől a zsidó közösségek vallásreformjára, másfelől a „felekezetiesítésükre”, azaz funkciójuk kizárólagosan felekezeti (hitbeli szolgáltatásokra) való redukálására irányuló módszeres törekvések.

Az újkor előtti diaszóra-létezés megszűnése, mint ismeretes, az érintett országokban más és más konfliktusokkal terhelt, hosszabb vagy rövidebb időt igénybe vevő folyamat volt. Bárhogyan zajlott is le, ez a fejlemény új perspektívákat nyitott a zsidók gazdasági,

szakmai és egyéb társadalmi önkifejezése és érvényesülése előtt. Ez utóbbiak vezettek – főképp Kelet és Közép-Európában, ahol a világ zsidóságának túlnyomó többsége élt a feudális rendszer elhalásának korában - a modern társadalmak etnikai, felekezeti vagy kulturális tömbjeihez hasonlítva a világi oktatásba való gyors zsidó bekapcsolódáshoz, ami aztán rövidesen addig nemigen tapasztalt nagyságrendű iskolai befektetésekben, látványos zsidó ’túliskolázásban’ nyilvánult meg.

1

~~Osztrák Császárság~~
~~TartományaiKözépiskolai tanulók~~
~~1914 zsidók/~~
~~Összes %Felsőoktatásban részt vevők~~
~~1914 zsidók/~~
~~Összes %zsidók aránya~~
~~az összlakos-~~
~~ságban 1900 %zsidók becsült~~
~~képvisel~~
~~tetése~~
~~1914**Alsó Ausztria (Bécs)5605/6447~~
~~21,2 %3391/14781~~
~~22,9 %~~
~~5,1 %4,2x~~
~~4,5xDunamenti~~
~~Ausztria269/20941~~
~~1,3 %129/4573~~
~~2,8 %~~
~~0,1 %13x~~
~~28xTrieszt, Tengermel~~
~~Lék273/7428~~
~~3,7 %-~~
~~0,7 %5,3x~~
~~-Csehország3765/41735~~
~~9,0 %856/10184~~
~~8,4 %~~
~~1,5 %6x~~
~~5,6xMorvaor~~
~~szág~~
~~1846/18328~~
~~10,1 %278/1518~~
~~18,3 %~~

A zsidó túliskolázás funkciói és következményei

Az, hogy a világi oktatás központi helyet nyert a zsidó modernizáció programjában, elég nyilvánvalóan

---

~~1,8 %5,6x~~
~~10,2xSzilézia~~
~~571/4215~~
~~13,55-~~
~~1,8 %7,5x~~
~~-Galícia~~
~~12522/52689~~
~~23,8 %2076/10189~~
~~20,4 %~~
~~11,1 %2,1x~~
~~1,8x~~

~~* Forrás: Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie, az érintett évek.~~
~~** Becslések a II. táblázatot illetően.~~

csak a modernizációra programszerűen hajló, arra legalább késznek mutatkozó zsidó köröket érintette. Ám a program e részének lehetősége vagy megvalósíthatósága nem értelmezhető vagy érthető a zsidó oktatás rendszer hagyományos mintáira való hivatkozás nélkül: ez az oktatás ugyanis erőteljesen hangsúlyozta az intellektuális képességeknek a hosszú formális tanulási folyamat során történő kifejlesztését (legalábbis a férfi fiatalok esetében). Sőt, a felekezeti

---

~~6. táblázat. Zsidók és nem zsidók a népességben és a Habsburg Monarchia ausztriai tartományainak közép- és felsőfokú tanintézeteiben (1900-1914)*~~

~~Osztrák Császárság~~
~~TartományaiKözépiskolai tanulók 1914 zsidók/ösz-~~
~~szes %Felsőoktatásban részt vevők~~
~~1914 zsidók/~~
~~összes %zsidók aránya az összlakos-~~
~~ságban 1900~~
~~%zsidók becsült~~
~~képvisel~~
~~tetése~~
~~1914**Alsó Ausztria (Bécs)5605/6447~~
~~21,2 %3391/14781~~
~~22,9 %~~
~~5,1 %4,2x~~
~~4,5xDunamenti~~
~~Ausztria269/20941~~
~~1,3 %129/4573~~
~~2,8 %~~
~~0,1 %13x~~
~~28xTrieszt, Tengermel~~
~~Lék273/7428~~
~~3,7 %~~

képzésről való részletesen kidolgozott, intézményes gondoskodás mindenütt a zsidó közösségek szisztematikusan támogatott kollektív szolgáltatásai közé tartozott. Ennek egyik gyakorlati következményeként a premodern zsidó férfi társadalom bizonyult a feudális és a korai posztfeudális társadalom minden bizonnyal legiskolázottabb tömbjének – vagy ezek egyikének (pl. Európában az evangélikusokkal és presbiteriánus protestánsokkal együtt). Ez objektív

---

~~0,7 %5,3x~~
~~-Csehország3765/41735~~
~~9,0 %856/10184~~
~~8,4 %~~
~~1,5 %6x~~
~~5,6xMorvaor~~
~~szág~~
~~1846/18328~~
~~10,1 %278/1518~~
~~18,3 %~~
~~1,8 %5,6x~~
~~10,2xSzilézia~~
~~571/4215~~
~~13,55-~~
~~1,8 %7,5x~~
~~-Galícia~~
~~12522/52689~~
~~23,8 %2076/10189~~
~~20,4 %~~
~~11,1 %2,1x~~
~~1,8xBukovina~~
~~3426/8302~~
~~41,3 %413/1129~~
~~36,6 %~~
~~13,2 %3,1x~~
~~2,8xDalmácia~~
~~12/2074~~
~~0,6 %-~~
~~0,06 %10xÖsszesen~~
~~24378/162533~~

módon mérhető az érintett fiúk és fiatal férfiak életének időmérlegében a tanulásra – ha csak vallási tanulmányokra is – fordított időmennyiségben. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – legalább héberül – korán elterjedt a férfi népességben az írni és olvasni tudás, illetve általánossá vált a két- és soknyelvűség. A héber írásbeliség szükségszerű kísérője a beszélt zsidó nyelv – kelet- és Közép-Európában a jiddis –, és gyakran a helyi köznyelv, valamint az interregionális kereskedelmi nyelv (Közép-Európában a német, a cári birodalomban az orosz) ismerete is. A vallási tanulás szokása – voltaképpen a felekezeti intellektualizmus egy formája – alapvető eszközként szolgált a csoportkohézió biztosítására és megerősítésére. Előkészített továbbá egy sor, bármifajta tanuláshoz hasznos, beépített (vagy betáplált) diszpozíciót, amely aztán fölöttébb sokféleképpen kiaknázhatónak bizonyult többek között a világi oktatásban való magas teljesítmények elérésében.

Az iskoláztatással kapcsolatos beállítódás modernista átalakítása azért volt lényeges a modernizáció programjában, mert ez minden érintett családban a szocializáció hagyományos folyamatával való radikális szakítást jelentette, egyfajta kulturális forradalmat, amely a gyakorlatban kétféle módon valósult meg. Vagy a hagyományos vallási oktatás felváltásával a keresztény társadalmak által javasolt világi oktatással vagy külön zsidó világi iskolahálózat alapításával. Ez utóbbiakban a felsőfokú tanulmányok

---

~~15,0 %7063/42374~~
~~16,7 %~~
~~4,7 %3,2x~~
~~3,6x~~
~~* Forrás: Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie, az érintett évek.~~
~~** Becslések a II. táblázatot illetően.~~

megkezdéséig járhattak az érintettek, de gyakran már eleve a keresztény közoktatásban kezdték meg a tanulmányaikat – esetleg a kettő kombinálásával – mihelyt lehetővé vált számukra a nyilvános iskoláztatás. A Habsburg Birodalomban és Nyugat-Európában a második megoldás dominált, míg másutt (így sokáig Németországban és a Habsburg Monarchiában is) az első lehetőség érvényesült gyakrabban. A zsidóknak minden esetben el kellett fogadniuk, hogy az elemi iskolai vagy (ritkábban) középiskolai tanulmányaik befejezését követően a nyilvános, általában állami felügyelet alatt működő egyetemekre vagy akadémiákra kell járniuk, mert Európában és ennek geopolitikai nyúlványyiban (a Jeruzsálem-i Héber Egyetem 1925-ös megalapítása előtt) nem létezett történelmi példa világi zsidó felsőoktatásra. Némi kutatással persze találhatunk olyan eseteket, amikor zsidók a késő középkortól kivételesen bebocsájtást nyertek egy-egy orvosi egyetemre (jelesül Paduában). A 18. században kezdtek sokasodni az ilyen esetek, de csak a 19. században vált egyre inkább szabállyá, hogy zsidók – a legtöbb országban még a formális emancipációt megelőző időszakban – teljes jogú egyetemi hallgatók lehettek (a Habsburg Birodalomban például már 1783-tól, II. József tolerancia-rendeletének köszönhetően).

A modern oktatás hozzájárult ahhoz a súlyos hasadáshoz mely a modernizálódás folyamán szembeállította egymással a zsidó világban a modernistákat és a hagyományőrzőket. Ám a modern oktatás sikere és messzire ható következményei nem magyarázhatók meg anélkül, hogy emlékeztessünk a világi oktatásban való intenzív részvételnek a zsidók számára betöltött sokféle sajátos társadalmi funkciójára.

A világi iskoláztatás a felszínen mindenekelőtt - ám mélyreható következményekkel – nyelvváltást kényszerített ki, éspedig a zsidó nyelvekről mint a kultúra-közvetítés és a szellemi tőkegyűjtés fő

médiumáról általában az ország köznyelvére (néha először a németre) való áttérést, illetve kezdetben (a legtöbb országban egészen a 19. század elejéig) a latinra, az elit oktatás nyelvére - azt megelőzően, hogy a nemzeti nyelvek használata általánossá vált a felsőoktatásban. Ez szerepet játszott a művelt zsidók nyelvi eszköztárának a gazdagításában, a körükben tetten érhető, az idegen nyelvek tanulását illetően megkülönböztetetten pozitív beállítódásnak és az ezzel járó szellemi nyitottságnak, a szellemi újítások befogadására való késztetések meg erősítésében. Ami még fontosabb: azt is jelentette, hogy mint egyetemes értéket megjelenítőt kötelesek voltak elfogadni a többnyire keresztények által létrehozott magas kultúra kognitív elemeit. Ez a kultúra adott esetben idegen volt a zsidó hagyományoktól, sőt olykor kifejezetten ellenséges velük szemben; elfogadása tehát az önmegtagadás vagy önfeladás különböző formáit követelte meg – ezzel az önkép és az önazonosság átváltozását –, s így a zsidó szokások és értékek elutasításához, de legalábbis a tőlük való távolságtartás hajlandóságához vezetett. Ám keresztény osztálytársakkal való iskolai elvegyülés hosszú évek során a keresztény többségű kortárscsoportokba való integrálódás pragmatikus formáját kínálta: egyszerre esélyt és kihívást az alkalmazkodás vagy a voltaképpeni ‚asszimiláció' érdekében kifejtett erőfeszítéseket illetően. Ez aligha lett volna lehetséges bizonyos fokú szekularizáció, a hagyományos vallásosságtól való eltávolodás nélkül, tehát anélkül, hogy felbomoljon a fentebb említett - s az örökségből, a külső megjelölésből és az elköteleződésből fakadó - zsidó önazonosság forrásainak korábbi egysége. Ha a zsidó örökség adottság volt is, a külső meghatározásból és megjelölésből fakadó zsidó identitás csak gyengülhetett a nem-zsidókkal való vegyülés következtében, s ezzel esetenként meg is szűnhetett ennek stigmatizált konnotációja. Ez pedig gyengíthette

a zsidó ügyek iránti elkötelezettség erejét. A közoktatásban való zsidó részvétel így közvetlenül a zsidó identitás új mintáinak a kialakításához s ennek széleskörű elfogadásához vezetett, számos, addig nem ismert választási lehetőséget kínálva. Mód nyílott például bizonyos fokú tradicionalizmust és bizonyos fokú modernséget választani (például életmód, szokások, nyelvhasználat, demográfiai döntések, stb. tekintetében), azaz dönteni az asszimiláció, a különállás és az elkülönülés új módon megfogalmazott napirendjei mellett, különböző, korábban nem ismert vagy nem megvalósítható politikai választások kíséretében. Az asszimilációs program végrehajtása először vagy egyfajta „vendég-nacionalizushoz" vezetett (s így keletkezett az 'angol-zsidó', 'magyar zsidó', 'francia zsidó', stb.) – s ez egyre gyakoribb opció volt mind Közép- mind Nyugat-Európában a 19. század folyamán –, vagy pedig (kivált később) az univerzalista társadalmi üdvözülést hirdető mozgalmak (eszperantizmus, feminizmus, humanista szabadkőművesség, szociáldemokrácia, kommunizmus) iránti fokozott érdeklődéshez, illetve az ilyen mozgalmakban való aktív részvételhez. De a disszimiláns (elkülönülést szorgalmazó) modernizmus is fölerősödhetett a közoktatásban részesült zsidók körében, éspedig a gazdanépek nacionalizmusa mintájára kidolgozott zsidó nacionalizmus formájában. Közöttük a cionizmus csak a történelmileg hosszú távon legsikeresebb ilyen mozgalom volt, a későn jövők előnyével, több más között. A fejlett világi oktatás ezen kívül a szakmai képzés és az előmenetel lehetőségét biztosította zsidók és nem-zsidók számára egyaránt – a zsidók esetében azonban tetten érhető a kompenzálás vagy egyenesen a reváns mozzanata is. Az iskolai siker és a szakmai vagy tudósi kiválóság segíthetett tudniillik azoknak a társadalmi hátrányoknak a kompenzálásában melyet a korábbi alulprivilegizált és diszkriminált tömbhöz való tartozás jelentett. Még konkrétabban, egyben hozzájárult a zsidóellenes

beállítódásoknak a megszüntetéséhez avval, hogy a zsidók képesítéseik révén egyes, korábban kizárólag a nem-zsidók számára fenntartott pozíciókba jutottak és ezekben jó teljesítményt nyújtottak a különböző értelmiségi szakmákban, a kulturális piacon, a tudományban, az oktatásban, sőt még – ha mégoly marginálisan fordult is elő Közép-Európában – a politikában és a közhivatalokban is.

Iskolázottság és egyenlőtlen modernizáció

Mindezeknél az egy irányba mutató okoknál fogva a diaszpóra zsidóság mind nagyobb szeleteit érintő oktatási modernizáció egyre látványosabb eredményeket kezdett produkálni a zsidók nyilvános elitképzésében, attól kezdve, hogy megszűntek a zsidókat ebben a tekintetben is sújtó tiltások (s ez a jogi emancipációhoz vezető folyamatnak többnyire már a legelején megtörtént). A 19. század eleje óta a zsidók növekvő mértékű relatív túliskolázottsága az európai elitoktatás piacainak állandó jellegzetességévé vált. Ez mindenütt észlelhető volt, ahol a zsidóságot egyáltalán azonosítani lehetett, legtöbbször a hallgatók felekezeti hovatartozásáról árulkodó beiratkozási anyakönyvekben. Ezek leginkább Kelet- és Közép-Európában lelhetők fel, mivel Nyugaton az ott korábban meghirdetett szekularizációs politikával hasonló források igen korán megszűntek, ha ugyan egyáltalán valaha is léteztek.

Mindez azt is jelenti – s ezt lenti adataink jól demonstrálják -, hogy a zsidók oktatásban való részvételének relatíve túlzott mértéke a vizsgált zsidó tömbök szekularizációjának jelzéséül is szolgálhat s modernizációjuk előrehaladására utal. Világosan bizonyítható ez az összefüggés a modernitás és a felsőfokú oktatásba való befektetés között a kettős monarchia osztrák (hagyományosan Lajtán-inneninek nevezett) részéről származó adatok segítségével. Azért választottam elemzésemhez ezeket a területeket Magyarországgal szemben, mert itt többfajta regionális

adat felett rendelkezünk, ráadásul olyanokkal, melyek különböző nyelvű oltatási alrendszerekből származnak, melyekhez hasonlók Magyarországra nézve nem léteznek.

Táblázatunk ugyanis régiónként közli az adatokat, az alulfejlett, többnyire tradicionalista és későn modernizálódó keleti tartományoktól (Galíciától, Bukovinától) kezdve a monarchia zsidók által lakott területeinek nyugati központjaiig (Bécsig és a cseh területekig), melyek részben már a *haskala* elég korai szakaszában a zsidók gyülekezőhelyei voltak, részben pedig a birodalomnak azokat a területeit jelentették, amelyeken a leggyorsabban játszódtak le a gazdasági és a kulturális modernizáció (iparosítás, intenzív városiasodás, stb.) folyamatai.

1. táblázat. A zsidók száma és aránya a népességben illetve az Osztrák Császárságban működő középiskolák diákságában (1865)

Latán túli osztrák tartom.	Gimnázi-umok 1865	Reálgim-náziumok 1865	Reál iskolák 1865	Középisk. összesen 1865	Népesség 1857
	zsidók/ összes, zsidók %	zsidók/ összes, zsidók %	zsidók/ összes, zsidók %	zsidók/ összes, zsidók %	zsidók %-a összlakos-ságban
Alsó-Ausztria (Bécs)	308/2901 10,6 %	45/257 17,5 %	133/2198 6,1 %	486/5356 9,1 %	0,5 %
A többi Duna-menti Ausztria	4/5944 0,07 %	-	20/1609 1,2 %	24/7553 0,3 %	0,02 %
Trieszt, Isztria, Tengermellék	92/1044 8,8 %	-	38/414 9,2 %	130/1458 8,9 %	0,7 %
Csehország	654/7602 8,6 %	59/631 9,4 %	318/3752 8,5 %	1030/11985 8,6 %	1,8 %
Morvaország	338/3117 10,8 %	58/167 34,7 %	293/1801 16,3 %	689/5085 13,5 %	2,2 %
Szilézia	60/1139 5,3 %	-	37/511 7,2 %	97/1650 5,9 %	0,7 %

Galícia	485/6339 7,7 %	-	113/651 17,6 %	598/6990 8,6 %	9,7 %
Bukovina	133/727 16,1 %	-	38/223 17,0 %	171/1050 16,3 %	3,2 %
Dalmácia	6/556 1,1 %	-	23/557 5,7 %	174/3286 2,0 %	0,8 %
Olasz tartományok	151/2729 5,5 %	-	23/557 4,1 %	174/3286 5,3 %	0,1 %
Összesen	2231/32198 6,9 %	162/105 5 15,4 %	1021/11856 8,6 %	3414/451 08 7,6 %	3,9 %

Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie für das Jahr 1865*, Wien, 1866, 343-365.

2. táblázat. A zsidók száma és aránya a népességben illetve az Osztrák Császárság Lajtán túli részén működő egyetemek hallgatóságában (1865)

Latán túli osztrák tartomá-nyok	Tudomány egyetemek 1865	Műegye-temek 1865	Népesség 1857
	zsidók/összes zsidók %	zsidók/összes zsidók %	zsidók %–a az összlakosságban
Alsó-Ausztria (Bécs)	462/2123 21,7 %	117/899 13,0 %	0,5 %
A többi Duna-menti Ausztria	3/774 3,8 %	-/179	0,02 %
Trieszt, Isztria, Tengermellék	-	11/112 9,8 %	0,7 %
Csehország	112/1166 9,6 %	32/756 4,2 %	1,8 %
Morvaország	-	17/241 7,1 %	2,2 %
Szilézia	-	-	0,7 %
Galícia	75/868 8,6 %	44/397 11,1 %	9,7 %
Bukovina	-	-	3,2 %
Dalmácia	-	-	0,8 %
Olasz tartományok	25/1406 1,8 %	-	0,1 %
Összesen	677/6337 10,7 %	221/2584 8,6 %	3,9 %

Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie für das Jahr 1865*, Wien, 1866, 343-365.

Az első táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes régiókban, a modernizációs folyamat viszonylag korai szakaszában (1865-ben) milyen arányban képviseltették magukat a zsidók az elit oktatási intézményekben. Ezt az időszakot az ún. „eredeti tőkefelhalmozás" időszakának *(Gründerzeit*) szokás tekinteni ausztriai területeken. A második és a harmadik táblázat arról ad összefoglalót, milyen arányban képviseltették magukat a zsidók a középiskolai oktatásban, éspedig két időszakban, 1965-82 és 1897-1914 között. A diákságra vonatkozó százalékosan kifejezett adatok minden sorban az adott régióban élő zsidó össznépességnek a táblázat utolsó oszlopában feltüntetett százalékos arányával egybevetve értelmezendők.

Itt egészen látványosan kidomborodnak a keleti és a nyugati régiók közötti ellentétek. Galíciában, a monarchia gazdaságilag és társadalmilag legelmaradottabb részén, ahol a legnagyobb és leginkább hagyományhű zsidó tömegek éltek (s akikre a haszidizmus gyakorolt jelentős hatást) a zsidók még abszolút értelemben is alulreprezentáltak az 1860-as években (s még inkább alulreprezentáltak a monarchia nyugatibb területein élő zsidókhoz képest), éspedig mind a középiskolákban, mind az egyetemeken – a lembergi/lvivi Műszaki Főiskolát (később Műegyetemet) leszámítva. Ez világosan kitűnik az I. táblázatból. A II. táblázat utolsó előtti oszlopából világosan látszik, hogy a zsidók galíciai elitképzésben képviselt aránya akkoriban nem érte el a népességben képviselt arányukat. A helyzet később változott ugyan, de sokáig nem jelentősen. 1885-ben még mindig alulreprezentáltak voltak a helyi középiskolákban a galíciai zsidók, de az egyetemi hallgatók körében már meghaladta az arányuk az összlakosságban képviselt arányt. A későbbiekben növekedett a zsidók

részesedése az egyetemi hallgatóságban, sőt jelentősen felülreprezentáltak is lettek. Részarányuk azonban még az I. világháború előestéjén sem volt egybevethető a monarchia egyéb – nyugati – területeire jellemzővel (ahol persze jóval kisebb zsidó tömbök voltak a népességben) a zsidók által az elitoktatási intézményekben képviselt rendkívül magas aránnyal. A Bukovinára, az ausztriai adminisztráció alá tartozó másik legkeletibb tartományra vonatkozó adatok már összevethetők a galíciaiakkal (bár némileg magasabb szinten). A bukovinai zsidók a kezdetektől fogva kimutathatóan fölülreprezentáltak voltak az elit oktatásban, de nem olyan jelentős mértékben, mint Nyugaton. Míg Galíciában 1914-re a zsidók oktatásban képviselt aránya össznépességi arányuknak mintegy kétszerese (Bukovinában a 3,1-szerese) volt, az ausztriai átlag ekkorra messze fölülmúlta a háromszoros arányt és a nyugati tartományokban pedig a 4-szeres (Bécsben) és a 28-szoros (!) – a Duna-menti Ausztria egyéb részein - arány között mozgott.

Bécs helyzete nyilvánvalóan igen különleges ebben a kontextusban. A birodalmi főváros, különösen az egyetemei és egyéb felsőoktatási intézményei az egész monarchiából (így Magyarországról is) vonzották a diákokat (zsidókat és nem zsidókat egyaránt). A Bécsre vonatkozó számok tehát csak részben tükrözik a helyi zsidóság oktatással kapcsolatos igényét, s így önmagukban nem vethetők egybe a táblázatban szereplő egyéb, valóságosan regionális mutatókkal. Továbbá, mivel sok diák érkezett Bécsbe végig a dualizmus korában, ezzel az egyes tartományokat illetően számított mutatók némileg torzulást szenvedtek (a megbecsülhetetlenül változó) onnan elszármazott hallgatói arányok miatt, hiszen az egyes régiókon belül is különböző körzetekből eredeztethetők a felsőoktatásba jelentkezők. Egyébként ez magyarázhatja, miért állt le a bécsi felsőoktatásban a zsidóság addig nyilvánvalóan erőteljes túlreprezentáltságának a növekedése a 19. század

utolsó éveire, s miért mutatott stagnálást – igaz, elég magas szinten, hiszen a zsidók aránya összlakossági arányuknak a négyszerese maradt – az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben. Miután az távolabbi tartományokban is intenzívebbé vált a regionális elitképzési intézmények aktivitása, a helybéli zsidók láthatólag egyre inkább ezeknek a regionális főiskoláknak oktatási kínálatát használták ki a bécsieké helyett. Ez a prozopográfiai kutatások fényében empirikusan igazolható a Magyarországon született és Bécsben tanuló diákokat illetően. Míg 1867-1889-ben kb. 34%-os arányt képviseltek közöttük a zsidók, amikor ezek magyarországi arányai még sokkal kisebbek voltak az összdiákság körében, addig 1890-99-ben csak 24%-ot, 1900-1909 között pedig 20,3%-ot. Ez utóbbi számarány nagyságrendileg a magyarországi diákságban megfigyelhető zsidó részvétel mértékének felelt meg.

Egy másik érdekes jelenség is kiolvasható a táblázatainkból: nem mindig volt nagy a kontraszt a zsidóknak a középiskolában és a felsőoktatásban tetten érhető átlagos jelenléte között, ugyan néhány regionális (a keleti tartományokat és Csehországot érintő) kivételtől eltekintve az utóbbi rendre fölülmúlta az előbbit. A zsidó érettségizők általában magasabb százalékban folytattak felsőbb tanulmányokat mint a többiek. A kivételek némelyike valószínűleg magyarázható a bécsi egyetemek és főiskolák fentebb tárgyalt sajátos vonzerejével, azzal, hogy elszívó hatást fejtettek ki vidéki érettségizők közönségére. Ugyanez a jelenség volt minden bizonnyal megfigyelhető 1865-ben az olaszországi tartományokban is, ahol gyakran előfordulhatott, hogy az osztrák uralom alatt álló területek olasz nyelvű diákságának egy része az „igazi olasz” egyetemeket választotta tanulmányai célhelyéül. Bécsben és a Duna-menti Ausztriában, ahol a helyi felsőoktatási intézmények sok nem-helybélit is fogadtak, az idevágó mutatókból világosan kitűnik, milyen mértékű volt a zsidó túliskolázottság a

felsőoktatás szintjén. Ez a zsidók kitüntetett mértékű érdeklődését mutatta a diplomát adó tanulmányok iránt, még a középiskolához képest is. Következésképpen valószínűsíthető, hogy a nem-zsidók gyakrabban hagyták abba tanulmányaikat a gimnázium vagy (ritkábban) a *Realschule* elvégzése után. Ez ugyanis elegendő volt az 'úriemberi' státusz, illetve a vele járó hivatalos társadalmi kiváltságok elnyeréséhez: rövidebb katonai szolgálat – *Volontariat* -, a tartalékos tiszti cím, továbbá párbajképesség, a kartdviselésre való jogosultság *(Satisfaktionsfähigkeit),* szalonképesség *(Salonsfähigkeit)*. A felsőoktatás a zsidók számára elsősorban a szellemi hivatásokban elérhető további karrier miatt volt fontos, mivel ez a „nemzeti középosztályok" védőbástyájába való integrálódás legfontosabb módozatának bizonyult.

Egy másik megállapítás, amelyre érdemes kitérnünk a II. és a III. táblázatunk elemzése során, az idők folyamán kitapintható ingadozás észlelhető a zsidó túliskolázottság mértékében. Bármily gyorsan ment is végbe a zsidók részvételének az expanziója a világi közoktatásban, az adataink fényében megvizsgált fél évszázadnyi periódus során nem az állandó növekedés tendenciája figyelhető meg e téren. Az idevágó mutatók alapján ingadozást láthatunk, noha a zsidók oktatási piacon kitapintható túlreprezentáltsága folyamatosan magas szintet mutatott. E mozgások nem értelmezhetők egyetlen konkrét változó függvényében: arra figyelmeztetnek, hogy az oktatásban való részvétel mértéke összetett, számos, további vizsgálatot igénylő tényező összjátékából előálló jelenség. Némelyikük demográfiai természetű, s például a fiatalok körében érvényesülő migrációs tendenciákkal – jelesül a kivándorlással (még a tengeren túlra is, mint ahogy ez az Osztrák–Magyar Monarchia szegénységtől sújtott keleti területein tipikus volt) – függ össze. Ám mind a tradicionalista, az alsóbb néprétegekhez, mind a művelt középosztályhoz tartozó zsidóknak a

Monarchián belüli (például Bécsbe irányuló) népességmozgásai mind a kiindulópontban és a végpontban hatást gyakoroltak a helyi oktatási piacokban való részvételre. Figyelembe veendő továbbá az a nagyvárosokban – Bécsben, Prágában – tapasztalható jelenség, hogy a 19. század végétől kezdődően hirtelen csökkenni kezd a születési ráta a viszonylag nagy volumenű zsidó középosztályban. Számolnunk kell továbbá azzal is, hogy 1895-től kezdve egyes hitközségek a lányoknak is megengedték, hogy beiratkozzanak bizonyos egyetemi karokra. Ennek következtében~~, s mivel~~ a zsidók női elitképzési kereslete hosszú ideig – a régi rendszer végéig – még erősebben haladta meg a nem zsidók hasonló keresletét mint a fiatal férfiaknál, ez általában tovább növelte a zsidók számarányát a felsőoktatásban. Ugyanezen a szinten – mint már említettem – a nem ritka peregrináció – a diákok egyetemközi mozgása tanulmányi ciklusuk alatt - is fontos szerepet játszott abban, hogy bizonyos egyetemeken növekedett, másutt~~illetve~~ csökkent a zsidó hallgatók aránya. A középiskolák piacán a reáliskolák megjelenése is jótékony hatással lehetett a beiratkozott zsidók számának a növekedésére, hiszen ez az iskolatípus alkalmasabb volt a hagyománytisztelő fiatal zsidók egy részének iskolai mozgósítására, mint a gimnázium, többek között azért mert ez utóbbiban kötelező volt a zsidók szemében könnyen a keresztény egyházi kultúrával azonosítható latin. Az I. táblázatból kitűnik, hogy (a kevesebb latint oktató) reálgimnáziumokat és a (latint nem követelő) reáliskolákat inkább választották a zsidók, mint a latin oktatást hangsúlyozó klasszikus gimnáziumokat.

Az oktatásban tapasztalható egyenlőtlenségek (például az időben változó mértékű zsidó túliskolázottság) a népesség egyre növekvő szeleteit intellektuális tőkével ellátni szándékozó (a különböző elemeit azonban a valóságban igen eltérően érintő) modern iskoláztatás leginkább zavarba ejtő aspektusai

közé tartoznak. Az elitiskoláztatásra különböző időszakokban és potenciális haszonélvezőinek különböző tömbjeiben különböző mértékű szükséglet mutatkozott. A magyarországi egyetemi rendszernek a 1867-es politikai kompromisszumot követően – amelyet többek között a pesti József ’Ipartanoda’ Műegyetem rangjára emelése és a Kolozsvári Egyetem megalapítása (1872) fémjelzett – a Monarchia magyar felében korspecifikus szempontból több évtizeden át csökkent (!) a felsőoktatásba beiratkozó keresztény fiatalok száma, míg a zsidóké gyorsan megduplázódott. Az evangélikusok körében a Monarchia mindkét felében a zsidókéhoz hasonló (ha nem is olyan szintű) iskolai túlreprezentáltság volt jellemző. Így a Lajtán túli területeken (a Monarchia osztrák felében) élő protestánsok (főképp evangélikusok), akik a népességnek 1854-ben az 1,6 %-át, 1897-ben is csak az 1,9%-át tették ki, az 1914-et megelőző évtizedekben 2,7-3,2% arányában voltak képviselve a főiskolai hallgatóság körében.

Ezek az itt felvillantott számok és a rájuk vonatkozó elemzések elérték céljukat, ha világossá tették, milyen égető szükség lenne további kutatásokra az oktatás szférájában tetten érhető nyilvánvaló egyenlőtlenségek különböző – gazdasági, társadalmi és kulturális – dimenzióinak a feltárása tárgyában, hiszen eddig igen kevés idevágó mélyfúrás eredményei felett rendelkezünk.

3. táblázat. Zsidók és nem-zsidók arányai a lakosságban és a Habsburg birodalom Lajtán túli tartományainak közép- és a felsőfokú oktatásában (1865-1880)*

Lajtán túli Osztrák Tartomá-nyok	Középiskolás diákok 1865, zsidók/össze	Felsőoktatás hallgatói 1865, zsidók/összes,	zsidók aránya az összlakosságban	Zsidók arányainak becslése **

	s, zsidók %	zsidók %	1880 %	
Alsó-Ausztria (Bécs)	486/5356 9,1 %	579/3022 19,2 %	4,1 %	2,2x 4,7x
Dunai-Ausztria	24/7553 0,3 %	3/953 0,3 %	0,2 %	1,5x 1,5x
Trieszt, Tengermellék	130/1458 8,9 %	11/112 9,8 %	0,8 %	11,1x 12,3x
Csehország	1030/11985 8,6 %	144/1922 7,5 %	1,7 %	5,1x 4,4x
Morvaország	689/5085 13,5 %	17/241 7,1 %	2,05 %	6,6x 3,5x
Szilézia	97/1650 5,9 %	-	1,5 %	3,9x
Galícia	598/6990 8,6 %	119/1265 9,4 %	11,5 %	0,7x 0,8x
Bukovina	171/1050 16,3 %	-	11,8 %	1,4x
Dalmácia	174/3286 2,0 %	-	0,06 %	3,3x
Olasz tartományok	174/3286 5,3 %	25/1406 1,8 %	0,8***	6,6x 2,2x
Összesen	3414/45108 7,6 %	898/8921 10,0 %	1005/22.144 4,54 %	1,7x 2,2x

* Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie*.

**Becslések: a számok azt jelzik, hogy hányszorosa volt a zsidók aránya a hallgatók körében a zsidóknak az adott régió népességében képviselt arányához hasonlítva. Ha a szám 1-nél nagyobb, az a zsidók fölülreprezentáltságát jelöli a hallgatók körében, ha kisebb, mint 1 (csak Galícia esetében), az alulreprezentáltságukat mutatja. Az egyes rubrikákban szereplő első (felső) számjegy a középiskolákra, a második (alsó számjegy) pedig az egyetemekre vonatkozó mutató.

*** 1857-re, amikor az utolsó összeírás készült a Birodalom olasz tartományaival.

4. táblázat. Zsidók és nem-zsidók arányai a lakosságban és a Habsburg birodalom Lajtán túli tartományainak közép- és a felsőfokú oktatásában (1880-1882)*

Lajtán túli Osztrák Tartományok	Középiskolás diákok 1882, zsidók/összes, zsidók %	Felsőoktatás hallgatói 1882, zsidók/összes, zsidók %	Zsidók aránya az összlakosságban 1880-ban %	zsidók arányainak becslése**
Alsó-Ausztria (Bécs)	2351/10532 22,3 %	1576/6021 26,2 %	4,1 %	5,4x 6,5x
Dunai-Ausztria	112/8909 1,3 %	23/1665 1,4 %	0,2 %	6,5x 7x
Trieszt, Tengermellék	146/2161 6,8 %	-	0,8 %	8,5x
Csehország	2331/20603 11,3 %	317/2915 10,8 %	1,7 %	6,6x 6,4x
Morvaország	1392/8830 15,8 %	47/143 32,9 %	2,05 %	7,7x 16x
Szilézia	442/2187 20,1 %	-	1,5 %	13,4x
Galícia	2128/11381 18,7 %	176/1923 9,15 %	11,5 %	1,6x 0,8x
Bukovina	534/1466 36,4 %	56/251 22,3	11,8 %	3,1x 1,9x
Dalmácia	4/721 0,6 %	-	0,06 %	10x
Olasz tartományok	-	-	0,8***	- -
Összesen	9440/66790 14,1 %	2195/12918 17,0 %	1005/22.144 4,54 %	3,1x 3,7x

* Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie*.

** Hozzávetőleges becslések, mint a 3. táblázat második jegyzetében.

5. táblázat. Zsidók és nem zsidók a népességben és a Habsburg Monarchia Lajtán túli tartományainak közép- és felsőfokú tanintézeteiben (1897-1900)*

Osztrák Császárság Tartományai	Középiskolai tanulók 1897 zsidók/összes zsidók %	Felsőoktatás hallgatói 1897, zsidók/összes, zsidók %	zsidók aránya az összlakos-ságban 1900 %	Zsidók becsült képvisel-tettsége**
Alsó Ausztria (Bécs)	2898/13818 21,0 %	1818/7556 24,1 %	5,1 %	4,1x 4,7x
Dunamenti Ausztria	128/12419 1,0 %	42/2918 1,4 %	0,1 %	10x 14x
Trieszt, Tengermellék	159/2831 5,6	-	0,7 %	8x -
Csehország	2551/22375 11,4 %	561/5194 10,8 %	1,5 %	7,6x 7,2x
Morvaország	1607/12126 13,3 %	71/336 21,1 %	1,8 %	7,4x 11,7x
Szilézia	440/2936 15,0 %	-	1,8 %	8,3x -
Galícia	2994/16372 18,3 %	598/3483 17,2 %	11,1 %	1,6x 1,5x
Bukovina	1053/2485 42,4 %	147/376 39,1	13,2 %	3,2x 3x
Dalmácia	76/1509 0,46 %	-	0,06 %	7,6x -
Összesen	11837/86871 13,6 %	3237/19863 16,3 %	4,7 %	2,8x 3,4x

* Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie*, az érintett évek.

** Hozzávetőleges becslések mint a 3. táblázat második jegyzetében.

6. táblázat. Zsidók és nem zsidók a népességben és a Habsburg Monarchia Lajtán túli tartományainak közép- és felsőfokú tanintézeteiben (1900-1914)*

Osztrák Császárság Tartományai	Középiskolai tanulók 1914, zsidók/ összes, zsidók %	Felsőoktatás hallgatói 1914, zsidók/ összes, zsidók %	zsidók aránya az összlakosságban 1900 %	Zsidók becsült képviseltettsége**
Alsó Ausztria (Bécs)	5605/6447 21,2 %	3391/14781 22,9 %	5,1 %	4,2x 4,5x
Dunamenti Ausztria	269/20941 1,3 %	129/4573 2,8 %	0,1 %	13x 28x
Trieszt, Tengermellék	273/7428 3,7 %	-	0,7 %	5,3x -
Csehország	3765/41735 9,0 %	856/10184 8,4 %	1,5 %	6x 5,6x
Morvaország	1846/18328 10,1 %	278/1518 18,3 %	1,8 %	5,6x 10,2x
Szilézia	571/4215 13,55	-	1,8 %	7,5x -
Galícia	12522/52689 23,8 %	2076/10189 20,4 %	11,1 %	2,1x 1,8x

* Forrás: *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie,* az érintett évek.

** Hozzávetőleges becslések mint a 3. táblázat második jegyzetében.